

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ШМЕРЕЦЬКОГО ЄГОРА ЄВГЕНОВИЧА

УДК 159:343.915

Дисертація

**ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ЗГВАЛТУВАННЯ**

19.00.06 – юридична психологія

081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
(доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Є. Є. Шмерецький

Науковий керівник **Кудерміна Олена Іванівна**, доктор психологічних наук,
доцент

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Шмерецький Є. Є. Юридико-психологічна характеристика зґвалтування. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2018.

В дисертації надано характеристику зґвалтування з позицій юридичної психології, визначена психологічна природа системи детермінант та механізмів такого протиправного діяння, запропоновано систему профілактичних та психологічних заходів протидії зґвалтуванню. Зокрема, автором обґрунтовано, що психічний вплив на жертву слід вважати не менш вагомим засобом подолання опору потерпілої особи, ніж фізичне насильство, оскільки в означених ситуаціях важливий не сам ступінь докладання фізичних зусиль, а переживання загрози зґвалтування як реальної. Це потребує внесення коректив у представлену в теорії кримінального права позицію, згідно з якою насильство завжди пов'язане з подоланням опору потерпілої, тобто воно має місце лише у випадках, коли активний опір не залишає у винного сумнівів відносно її небажання вступати в статевий контакт. При цьому не враховується, що потерпіла може втратити таку здатність через страх, позамежовий негативний вплив на її емоційно-вольову сферу, розуміння безперспективності опору через нерівні фізичні можливості, тощо.

Надано типологію зґвалтувань за їх об'єктивними ознаками, а саме: раптові напади на жінок, неповнолітніх, осіб похилого віку; зґвалтування як ексцес пограбування чи розбійного нападу, коли злочинний умисел виникає в процесі вчинення злочину; зґвалтування, пов'язані зі спільним проведенням часу; зґвалтування, вчинені в результаті короточасних контактів між чоловіком і жінкою, коли потерпіла сторона розглядає таке знайомство як прелюдію до тривалих відносин; зґвалтування жінок, малолітніх і

неповнолітніх дітей, які перебувають із злочинцем у родинних і сімейних стосунках, а також сусідок чи колег по роботі.

Висвітлено особливості допиту потерпілої від зґвалтуванні особи як безконфліктної комунікативної ситуації, обтяженої станом психічної напруженості, що негативно впливає на повноту і достовірність свідчень і потребує врахування при виборі форм спілкування та при формулюванні запитань, особливо інтимного характеру.

Аргументована доцільність використання поняття «комунікативний контакт» стосовно допиту підозрюваного як такого, що повністю охоплює собою психологічну сутність перцептивної, когнітивної та інтерактивної функцій професійного спілкування в ситуаціях прямого чи опосередкованого протистояння сторін. Деталізовано сутність психічного стану підозрюваного у вчиненні зґвалтування як гіперзахисної позиції, внаслідок чого він здійснює активні спроби зорієнтуватися в сукупності та важливості наявних викривальних доказів, та критерії правомірності психологічного впливу стосовно допитуваної особи.

Окрім того, автором удосконалено: розуміння класового і вибіркового характеру протидії насильству стосовно жінок в контексті історіогенезу людства; періодизацію розвитку кримінально-правових норм про відповідальність за зґвалтування і насильницькі дії сексуального характеру в Україні; теоретичний підхід до аналізу статистичних тенденцій стосовно зґвалтування в Україні, зокрема, в частині виявлення негативних обставини в її внутрішній структурі; кримінологічну характеристику зґвалтування, кримінально-психологічну характеристику особистості гвалтівника та потерпілої особи; типологію даного виду злочину та концепцію щодо закономірностей вчинення групових зґвалтувань; уявлення про механізми протиправної поведінки, мотиви та особливості прийняття рішення при вчиненні зґвалтування; розуміння витоків активної та пасивної протидії потерпілих процесу розслідування зґвалтувань; концептуальні засади сутності, рівнів та основних складових системи протидії зґвалтуванням;

сутності та основних напрямів спеціальної і віктимологічної профілактики зґвалтувань; сутності та основних напрямів психологічної допомоги жертвам сексуального насильства.

ANNOTATION

Shmeretsky Egor. Legal-psychological description of raping. – Manuscript.

Dissertation on the receipt of scientific degree of candidate of legal sciences, speciality 19.00.06 – legal psychology. National academy of internal affairs, Kyiv, 2018.

The problem of sexual violence and his consequences exists during all history of humanity, but she became the article of scientific researches only in 70th of XX. Partly it is explained by that as a result of action of social norms, taboos, stigme and intimate character of relations between a man and woman facts of such violence not made public, and statistics in relation to them is understated or in general is absent.

The work proved that in historical development of criminal-legal norms about responsibility for raping and violent actions of sexual character in Ukraine it follows to distinguish a few stages three steps should be distinguished. It is advisable to distinguish the next most typical groups of raping on their objective signs: sudden assaults on women minor, persons years old; raping as excess of robbery or robbery attack, when criminal intention arises up in the process of commission of crime; raping related to the general pastime; raping perfect as a result of brief contacts between a man and woman, when a suffering side examines such acquaintance as prelude to the protracted relations; raping of women, very young and minor children that are with a criminal in family and domestic relations, and also neighbours or colleagues, is on work. Application of physical violence is the means of overcoming of resistance of suffering person. With the same aim can be applied and especially psychical influence on a victim, as a not degree of announcing of physical efforts, but experiencing of threat of raping as real, is

important in the marked situations. It allows to us to disagree with presented in the theory of criminal right by position, that violence is always related to overcoming of resistance of victim, id est it takes place only in the cases when pure resistance does not abandon in guilty doubts in relation to her unwillingness to enter into a sexual contact. Not taken into account thus, that a victim can lose such ability from fear, intensive negative influence on her emotionally-volitional sphere, understanding of absence of any prospect of resistance through unequal physical possibilities, in common – as a result of psychical influence. Raping, even in the cases of his spontaneous feasance, is always determined by the features of forming of personality and completed by an acceptance by her concrete decision about the choice of certain variant of behavior depending on internal (psychical or pato-psychological) processes and external circumstances (favourable or unfavorable).

It is possible to distinguish the next criminally-psychological types of rapists by the nature of co-operation of external and internal terms: persons with a weak antipublic orientation – mostly commit crime in a group at presence of procatarxiss; persons from relatively by a proof antipublic orientation – commit crime in a neutral or favourable situation; persons with the expressed antipublic orientation – a situation does not play a substantial role the mechanism of criminal behaviour, she can be favourable, neutral or, even, impedimental.

In plane victim it is possible to distinguish the next typical situations of feasance of raping: 1) situations in that behavior of victims had provoking character, that showed up in setting of contact with unknown or unfamiliar people, visit of their accommodation or solitude with them in uninhabited places, general use of alcoholic drinks, demonstrations of favourable attitude toward possible sexual rapprochement; 2) situations in that behavior of victims creates possibility of feasance of raping objectively; 3) situations in that behavior of victims was positive or neutral.

Interrogation of victim from raping of person in swingeing majority of cases presents by a soba the solved by mutual agreement communicative situation, as she is interested in a collaboration with law enforcement authorities. Interrogation

suspected a priori it belong to the conflict situations, that is why the choice of tactics of communication needs the obligatory finding out of row of circumstances and application of corresponding methods of psychological influence.

A psychological help to the victims of sexual violence must be given after next directions: 1) maintenance of self-appraisal – co-operating with a psychologist must assert a victim in a mind, that him, as well as before, valued and respect; 2) informative support is informing of possible alternatives, advices in making decision and aspiration of actions; 3) motivational support is strengthening of positive motives; 4) instrumental support is a grant of possible help; 5) emotional support is establishment and maintenance of psychological contact at an address to law enforcement authorities and realization of medical inspection.

Keywords: raping, violent actions, criminally-psychological types of rapists, typical situations of rape, psychological help to the victims of sexual violence

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Шмерецький Є. Є. Кримінально-психологічна типологія суб'єкта зґвалтування. Юридична психологія. 2015. № 1. С. 207–214.
2. Шмерецький Є. Є. Психологічні особливості допиту потерпілих від зґвалтувань. Юридична психологія. 2016. № 2. С. 118–126.
3. Шмерецький Є. Є. Психологічні особливості допиту потерпілої від зґвалтування. Науковий вісник публічного та приватного права. 2016. №6. С. 197–201.
4. Шмерецький Є. Є. Соціально-превентивні та психологічні заходи протидії зґвалтуванням. Підприємництво, господарство і право. 2017. №3. С. 112–116.
5. Шмерецький Є. Є. Історичні передумови формування відповідальності за сексуальне насильство. Юридична психологія. 2017. № 2. С. 196–204.

6. Шмерецкий Е. Е. Психологические особенности допроса подозреваемого в изнасиловании. Научно-методический журнал «Право и Политика». 2016. № 3. С. 77–82.

7. Шмерецкий Є. Є. Методи та прийоми психологічного впливу як складова частина професійно-психологічної підготовки майбутнього слідчого. Теорія та практика юридичної освіти: матеріали I всеукраїн. наук.-практ. конф. (Київ, 20 квіт. 2012 року). Київ: Видавництво Європейського університету, 2012. С. 208–211.

8. Шмерецкий Є. Є. Психологічні засади ефективності застосування слідчим методів психологічного впливу. Психологічні технології в діяльності правоохоронних органів: матеріали VIII міжнар. наук.-практ. конф. (Донецьк, 27 квіт. 2012 року). Донецьк: Донецк. юрид. інст. внутр. справ МВС України, 2012. С. 216–218.

9. Шмерецкий Є. Є. Проблема інтуїції в діяльності слідчого. Актуальні проблеми юридичної психології: тези допов. III міжнар. конф. (Київ, 25 квіт. 2014 року). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2014. С. 158–160.

10. Шмерецкий Є. Є. Психологічні засади дослідження інтуїції слідчого. Теорія та практика протидії злочинності в сучасних умовах: тези допов. та повід. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 31 жовт. 2014 року). Львів: Львів. держ. універ. внутр. справ, 2014. С. 348–352.

11. Шмерецкий Є. Є. Кримінологічна типологія суб'єкта. Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 квіт. 2015 року). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 195–197.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	9
ВСТУП	10
РОЗДІЛ 1. ЗГВАЛТУВАННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	18
1.1. Історичні передумови та юридико-психологічні чинники згвалтування як суспільно небезпечного і протиправного явища	18
1.2. Психологічна характеристика криміногенних ознак і властивостей згвалтування	38
Висновки до розділу 1	62
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА СИСТЕМИ ДЕТЕРМІНАНТ ТА МЕХАНІЗМІВ ВЧИНЕННЯ ЗГВАЛТУВАННЯ	66
2.1. Психологічна сутність елементів складу злочину у виді згвалтування	66
2.2. Юридико-психологічні особливості особистості та поведінки гвалтівника	91
2.3. Віктимна поведінка потерпілої особи як передумова вчинення злочину	114
Висновки до розділу 2	132
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГО-ПРАВОВІ ЧИННИКИ ПРОТИДІЇ ЗГВАЛТУВАННЯМ	135
3.1. Застосування психологічних знань під час досудового розслідування згвалтувань	135
3.2. Соціально-превентивні та психологічні заходи протидії згвалтуванням	157
Висновки до розділу 3	178
ВИСНОВКИ	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	185
ДОДАТКИ	205

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВООЗ – Всесвітня організація охорони здоров'я

ЗМІ – засоби масової інформації

КК України – Кримінальний кодекс України

ПТСР – посттравматичний стресовий розлад

СОГ – слідчо-оперативна група

ТСЗ – травматичний синдром зґвалтування

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних республік

США – Сполучені Штати Америки

УВП – установи виконання покарань

УРСР – Українська Радянська Соціалістична республіка

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема сексуального насильства і його наслідків існує впродовж всієї історії людства, але предметом наукових досліджень вона стала лише в 70-х роках XX ст. (Крукс Р. та Баур К., Роден М. та Абарбанел Г., Старович З., Cahill С., Ireland Р., Murphy В. S., Stevens S. J., McGrath R. A., Wexler Н. К. та ін.). В Україні вона практично не обговорювалася до 90-х років, і лише останнім часом з'явилися перші наукові публікації на цю тему. Від констатації факту існування проблеми насильства українські правники переходять до її серйозного наукового аналізу (Антонюк Н., Голіна В. В., Губанова Е. В., Джужа О. М., Зелінський А. Ф., Корчовий М. М., Косенко С. С., Лукаш А. С., Шепітько В. Ю. та ін.).

Слід констатувати, що насильство над особистістю, особливо – психічне, завжди було малодослідженою сферою в кримінальному праві. Психіка людини ніколи достатньою мірою не захищалась, передусім, через складність такого захисту та визначення причинно-наслідкового зв'язку між діями суб'єкта злочину і психічною травмою, котра може бути більш небезпечною для здоров'я, ніж травма фізична.

В межах юридичної психології агресія, жорстокість та насильство досліджувалися Бартолом К., Гульманом Б. Л., Дроздовим О. Ю., Землянською О. В., Казміренко Л. І., Кощинцем В.В., Крейхі Б., Марчаком В. Я., Медведєвим В. С., Склєнем О. І., Тужеляк Н. М., Цільмак О. М. та ін. Обґрунтовано, що сексуальне насильство є одним із найбільш значущих чинників травматичного життєвого досвіду, що призводить до серйозних та довготривалих соціальних і психологічних наслідків.

Сьогодення в Україні характеризується декількома тенденціями, що актуалізують необхідність вивчення сексуального насильства. З одного боку, погіршується криміногенна обстановка, більш частими і деструктивними

стають прояви делінквентної поведінки, насильство набуває все більш витончених і жорстоких форм. З іншого боку, з розвитком суспільства, зростає потреба кожної людини в поважанні приватності, особистої свободи і безпеки, що спричиняє більш гостре реагування на злочини проти особистості.

Окрім того, в наш час знімається багато табу, започатковане відкрите обговорення сексуальних тем; розширюються можливості наукового, соціального і культурного обміну з зарубіжними науковцями і практиками (психологами, психоаналітиками, соціальними працівниками), що дозволяє порівнювати ситуації в різних країнах і запозичувати накопичений в цій сфері досвід.

Між тим, системних юридико-психологічних досліджень зґвалтування як найбільш небезпечного злочину проти сексуальної свободи та статевої недоторканості в Україні дотепер не здійснювалося. Такий стан наукової розробки проблеми негативно відбивається на практиці. Важливість зазначених обставин зумовила вибір обрання теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обрана тематика дисертаційного дослідження виконана відповідно до положень Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», затвердженої Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015; Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25.08.2015 р. № 501/2015; Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.11.2015 р. № 1393 – р; Пріоритетних напрямків наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на 2015-2019 рр., затверджені наказом МВС України від 16.03.2015 р. № 275); Пріоритетних напрямків розвитку правової науки на 2011-2015 рр. (рішення Національної академії правових наук України від 24.09.2010 р. № 14-10). Тему дисертації затверджено рішенням Вченої Ради Національної академії внутрішніх справ від 30.03.2010 р. (протокол № 5) та

уточнено рішенням Вченої Ради Національної академії внутрішніх справ від 25.04.2017 р. (протокол № 11).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є розроблення теоретичних засад і практичних науково обґрунтованих рекомендацій юридико-психологічного змісту, спрямованих на удосконалення практики протидії зґвалтуванням як суспільно небезпечному явищу.

Для досягнення мети передбачалося вирішення таких *задач*:

- висвітлити історичні передумови та юридико-психологічні чинники зґвалтування як суспільно небезпечного і протиправного явища;
- надати психологічну характеристику криміногенних ознак і властивостей зґвалтування;
- визначити психологічну сутність елементів складу злочину у виді зґвалтування;
- охарактеризувати юридико-психологічні особливості особистості та поведінки гвалтівника;
- встановити психологічні детермінанти віктимної поведінки потерпілої особи як передумови вчинення злочину;
- обґрунтувати концептуальні засади та пріоритетні напрями застосування психологічних знань при досудовому розслідуванні зґвалтувань;
- запропонувати рекомендації щодо соціально-превентивних та психологічних заходів протидії зґвалтуванням.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що порушуються при вчиненні зґвалтування.

Предмет дослідження – юридико-психологічна характеристика зґвалтування.

Методи дослідження. В процесі роботи використано комплекс наукових методів: *історико-правовий* – для вивчення історичних витоків зґвалтування та дослідження сучасного стану теоретичної розробленості

проблеми в Україні (підрозділ 1.1); *системно-аналітичний* – для встановлення юридико-психологічних чинників зґвалтування як суспільно небезпечного і протиправного явища (підрозділ 1.1); *структурно-функціональний* – для надання психологічної характеристики криміногенних ознак і властивостей зґвалтування (підрозділ 1.2); *юридико-психологічного моделювання* – для визначення психологічної сутності елементів складу злочину у виді зґвалтування (підрозділ 2.1), а також юридико-психологічних особливостей особистості та поведінки гвалтівника (підрозділ 2.2); *системно-функціональний* – для виокремлення та опису віктимної поведінки потерпілої особи як передумови вчинення злочину (підрозділ 2.3); *структурно-функціонального моделювання* – для узагальнення концептуальних засад застосування психологічних знань при досудовому розслідуванні зґвалтувань (підрозділ 3.1); *системно-логічний* – для розробки рекомендацій щодо організації та забезпечення соціально-превентивних та психологічних заходів протидії зґвалтуванням (підрозділ 3.2). Методи *математичної статистики* застосовувалися для аналізу та узагальнення одержаних емпіричних результатів (підрозділи 1.2, 2.2, 2.3).

Емпіричну базу дослідження становлять матеріали щорічних статистичних звітів Міністерства юстиції України та Генеральної прокуратури України за період 2008-2015 рр., матеріали 146 архівних кримінальних проваджень за ст. 152 КК України, розглянутих місцевими і районними судами регіонів України за цей же період; дані опитування 150 дільничних офіцерів поліції (стаж роботи на посаді – понад 3 роки), а також вивчення об’єктивних матеріалів та опитування 32 осіб, які відбували покарання за вчинення зґвалтування в Бережанський виправній колонії № 95 Київської обл. (підрозділи 1.2, 2.2, 2.3).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні монографічним дослідженням, в якому надано характеристику зґвалтування з позицій юридичної психології, визначена психологічна природа системи детермінант та механізмів такого

протиправного діяння, запропоновано систему профілактичних та психологічних заходів протидії зґвалтуванню.

На основі проведеного дослідження сформульовано низку положень, висновків та рекомендацій, що мають важливе теоретичне та практичне значення, зокрема:

вперше:

– обґрунтовано, що психічний вплив на жертву слід вважати не менш вагомим засобом подолання опору потерпілої особи, ніж фізичне насильство, оскільки в означених ситуаціях важливий не сам ступінь докладання фізичних зусиль, а переживання загрози зґвалтування як реальної. Це потребує внесення коректив у представлену в теорії кримінального права позицію, згідно з якою насильство завжди пов'язане з подоланням опору потерпілої, тобто воно має місце лише у випадках, коли активний опір не залишає у винного сумнівів відносно її небажання вступати в статевий контакт. При цьому не враховується, що потерпіла може втратити таку здатність через страх, позамежовий негативний вплив на її емоційно-вольову сферу, розуміння безперспективності опору через нерівні фізичні можливості, тощо;

– надано типологію зґвалтувань за їх об'єктивними ознаками: раптові напади на жінок, неповнолітніх, осіб похилого віку; зґвалтування як ексцес пограбування чи розбійного нападу, коли злочинний умисел виникає в процесі вчинення злочину; зґвалтування, пов'язані зі спільним проведенням часу; зґвалтування, вчинені в результаті короткочасних контактів між чоловіком і жінкою, коли потерпіла сторона розглядає таке знайомство як прелюдію до тривалих відносин; зґвалтування жінок, малолітніх і неповнолітніх дітей, які перебувають із злочинцем у родинних і сімейних стосунках, а також сусідок чи колег по роботі;

– висвітлено особливості допиту потерпілої від зґвалтуванні особи як безконфліктної комунікативної ситуації, обтяженої станом психічної напруженості, що негативно впливає на повноту і достовірність свідчень і

потребує врахування при виборі форм спілкування та при формулюванні запитань, особливо інтимного характеру;

- аргументовано доцільність використання поняття «комунікативний контакт» стосовно допиту підозрюваного як такого, що повністю охоплює собою психологічну сутність перцептивної, когнітивної та інтерактивної функцій професійного спілкування в ситуаціях прямого чи опосередкованого протистояння сторін;

- деталізовано сутність психічного стану підозрюваного у вчиненні зґвалтування як гіперзахисної позиції, внаслідок чого він здійснює активні спроби зорієнтуватися в сукупності та важливості наявних викривальних доказів, та критерії правомірності психологічного впливу стосовно допитуваної особи;

удосконалено:

- розуміння класового і вибіркового характеру протидії насильству стосовно жінок в контексті історіогенезу людства;

- періодизацію розвитку кримінально-правових норм про відповідальність за зґвалтування і насильницькі дії сексуального характеру в Україні;

- теоретичний підхід до аналізу статистичних тенденцій стосовно зґвалтування в Україні, зокрема, в частині виявлення негативних обставини в її внутрішній структурі;

- кримінологічну характеристику зґвалтування, кримінально-психологічну характеристику особистості гвалтівника та потерпілої особи;

- типологію даного виду злочину та концепцію щодо закономірностей вчинення групових зґвалтувань;

- уявлення про механізми протиправної поведінки, мотиви та особливості прийняття рішення при вчиненні зґвалтування;

- розуміння витоків активної та пасивної протидії потерпілих процесу розслідування зґвалтувань;

- концептуальні засади сутності, рівнів та основних складових системи протидії зґвалтуванням; сутності та основних напрямів спеціальної і віктимологічної профілактики зґвалтувань; сутності та основних напрямів психологічної допомоги жертвам сексуального насильства;

дістало подальший розвиток:

- характеристика процесу становлення кримінальної законодавства та еволюції кримінальних норм стосовно зґвалтування в Україні від часів Руської Правди і дотепер;

- висвітлення основних теоретичних підходів щодо природи сексуального насильства;

- обґрунтування природи та ступеня латентності зґвалтування;

- пояснення взаємозв'язку між вчиненням зґвалтувань та психічними аномаліями;

- розуміння динамічності та індивідуальності вікових меж, у яких може визначатися стан безпорадності потерпілої особи;

- трактування особливостей впливу злочинної групи на протиправну поведінку її учасників;

- юридико-психологічна характеристика різновидів віктимності, окремих груп віктимних осіб та детермінант відмінностей психологічних проблем, що виникають у потерпілих;

- перелік чинників, що перешкоджають встановленню комунікативного контакту в процесі допиту підозрюваного і потерпілого;

- концептуальні засади здійснення профілактики зґвалтувань кримінальною поліцією у справах дітей (ювенальною поліцією).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації положення, висновки і рекомендації можуть бути використані:

- у освітньому процесі – при підготовці лекцій, навчально-методичних матеріалів, тестових завдань із навчальних дисциплін «Юридична

психологія», «Актуальні проблеми кримінальної психології» (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 04 квітня 2017 р.);

– *у практичній діяльності* – в процесі здійснення нагляду органами прокуратури за додержанням законності при провадженні досудового розслідування (акт впровадження прокуратури м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 28 вересня 2012 р.); при вирішенні низки проблем розкриття та розслідування зґвалтувань (акт впровадження Головного управління Національної поліції в Київській області від 24 лютого 2017 р.);

– *у процес психологічного супроводу професійної діяльності* – під час проведення занять в системі професійно-психологічної підготовки та здійснення заходів психологічного супроводження працівників слідчих підрозділів (акт впровадження Криворізького міського управління ГУ МВС України в Дніпропетровській області від 25 вересня 2012 р.)

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження обговорені на засіданнях кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ. Основні положення роботи, її висновки та рекомендації оприлюднено на п'яти наукових конференціях, а саме: «Теорія та практика юридичної освіти» (Київ, 20 квітня 2012 р.); «Психологічні технології в діяльності правоохоронних органів» (Донецьк, 27 квітня 2012 р.); «Актуальні проблеми юридичної психології» (Київ, 25 квітня 2014 р.); «Теорія та практика протидії злочинності в сучасних умовах» (Львів, 31 жовтня 2014 р.); «Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи» (Київ, 24 квітня 2015 р.).

Публікації. Основні результати дослідження з теми дисертації висвітлено у 11 наукових публікаціях, серед яких п'ять наукових статей – у збірниках, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук; одна стаття – в зарубіжному науковому виданні, а також п'ять тез – у збірниках доповідей науково-практичних конференцій.

РОЗДІЛ 1.

ЗГВАЛТУВАННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Згвалтування належить до числа найбільш небезпечних злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (розділ IV Кримінального Кодексу України) та, згідно з п. 5 ст. 12 КК, кваліфікуються як особливо тяжкі. Його небезпека визначається тим, що воно тягне за собою тяжкі наслідки: на рівні мікросередовища – спричиняє шкоду для психіки і здоров'я потерпілої, наносить психологічну травму її близьким, негативно впливає на потомство, з ймовірністю призводить до розірвання шлюбу; на рівні макросередовища – сприяє деградації моральності суспільства та зростанню рівня насильства в ньому.

Згвалтування – жорстокий і низинний злочин проти особистості і усталених віками моральних принципів суспільства з довгою історією існування і зовсім незначною – наукового юридико-психологічного вивчення, що потребує ретельного розгляду його історичних передумов та сучасних чинників, надання психологічної характеристики криміногенних ознак і властивостей.

1.1. Історичні передумови та юридико-психологічні чинники згвалтування як суспільно небезпечного і протиправного явища

Слід зазначити, що загалом історія насильства проти жінок в науковій літературі описана недостатньо. Частково це пояснюється тим, що внаслідок чинності соціальних норм, табу, стигм і делікатного характеру таких проблем багато з видів насильства (а саме: згвалтування, сексуальні напади, домашнє насильство) не реєструються, і статистика щодо них занижена чи взагалі

відсутня [209; 212 та ін.]. Ця проблема існувала з давнини і існує дотепер, а відсутність надійних та стабільно повторюваних даних утруднює дослідження насильства над жінками і створення загального уявлення про нього в історичному контексті. Хоча історія насильства над жінками складно відслідковується, можна стверджувати, що воно було широко розповсюдженим, припустимим і легалізованим впродовж всієї історії людства [205].

Прикладами можуть бути такі факти, як присутній в римському праві дозвіл чоловікам карати жінок аж до стану, близького до смерті, охота на відьом, заохочувана і церквою, і владою, дозвіл чоловікам в Англійському праві XVIII ст. карати жінок за допомогою палиці, «не товщої за їх великий палець». Така форма покарання була типовою в Англії і Америці аж до кінця XIX ст. [205]. Спеціалісти вважають, що історія насильства над жінками пов'язана з історією ставлення до жінок як до власності і з гендерною роллю, що передбачала їх підкорення чоловікам. Як правило, для з'ясування питання масштабів насильства над жінками використовується конструкт патріархату, в якому закріплена модель гендерної нерівності [212].

Ставлення до жертв згвалтування і покарання насильників, з давніх часів і впродовж Середньовіччя, завжди мало класовий і вибіркового характер. Допускалося насильство над тими, хто мав низький соціальний статус чи не був членом певної спільноти, роду чи общини. Наприклад, в первісному суспільстві вважалося нормальним силоміць брати в жінки представниць сусідніх племен, а в рабовласницьких – використовувати для задоволення сексуальних потреб завойованих невольниць [56, с. 126-131].

В певних випадках статеву недоторканість взагалі не вважалася об'єктом кримінально-правової охорони. Наприклад, в Стародавньому Китаї та Давній Індії батько міг насильно видавати заміж доньку (в тому числі й малолітню), продавати її і віддавати за борги. В Фівах існував звичай, згідно з яким кожна жінка перед одруженням повинна була втратити цнотливість в ході культового ритуалу, незалежно від її бажання [56, с. 126-131].

В Вавілоні Кодекс Хаммурапі (1750 р. до н.е.) передбачав для насильника позбавлення життя, але захищав він не саму жертву, а її сім'ю. При цьому честь жінки ототожнювалася з честю її батька чи чоловіка, що надавало право на кровну помсту стосовно всього роду зловмисника. На Кавказі з давніх часів родовий адат дозволяв викрадення дівчат, причому це не вважалося насильством, оскільки викрадена виходила заміж за джигіта. Навпаки, перелюбство джигіта з чужою дружиною каралося смертю обох, а в випадку згвалтування родовий адат захищав не стільки саму жертву, скільки честь її роду. Такі ж звичаї були характерні для племен Євразії [56, с. 126-131].

Давні іудеї ставилися до жертв згвалтування взагалі неоднозначно: якщо дівчину насильницьким способом позбавляли невинності в межах міста і вона не кричала та не чинила опору, її закидали камінням разом із насильником, мотивуючи це тим, що при спробі дати відсіч їй би обов'язково прийшли б на допомогу люди. Тобто, жінка могла стати жертвою двічі: по-перше, згвалтування, по-друге, вбивства за злочин, вчинений відносно неї. У древніх римлян насильницьке безчестя також вважалося ганьбою не лише для насильника, але й для жертви.

У римському праві згвалтування від початку розглядалося не як злочин проти статевої недоторканості і статевої свободи, а як вид насильства над особою взагалі і підпадало під поняття *vis* (просто фізичне насильство). Лише пізніше в Законах Юлія про покарання за перелюбства (18 р. до н.е.), присвячених статевим злочинам *stuprum* (лат. – безчестя, ганьба), сексуальне насильство над дівою, що порушувало її *rudicitia* (лат. – цнотливість), стало розглядатися як посягання на її особисті *libertas* (лат. – права), при цьому жертва повинна була шукати захисту у свого батька, під владою якого вона перебувала [26].

У середньовічному мусульманському праві згвалтування каралося закиданням камінням, проте відповідальність наставала лише у випадку, якщо жертва своєю поведінкою не спровокувала насильника і пред'явила

чотирьох свідків події. При цьому один із найвизначніших релігійних мислителів ісламу Газалі (1058-1111 рр.) в книзі «Порада царям» стверджував, що саме жінка є провокатором статевих злочинів. Щоб подібного не відбувалося, в арабських і близькосхідних гаремах для охорони жінок використовували євнухів [28].

В XI ст. в Європі при визначенні тяжкості вчиненого злочину велике значення мало соціальне положення жертви. Так, в законах короля Данії, Англії і Норвегії Кнута Великого (1016-1035 рр.) у випадку, якщо вдова протягом 12 місяців після смерті чоловіка була примушена до подружнього життя силоміць (фактично зґвалтована), вона повинна була втратити своє майно і передати його родичам покійного чоловіка.

В Нормандії і Англії в епоху Вільгельма Завойовника (1066-1087 рр.) чоловіка, який зґвалтував дівчину з вищого світу, піддавали кастрації й виколюванню очей. Але вину встановлювали на поєдинку; якщо у жертви не було заступника, готового ризикувати власним життям, у неї не було можливості обґрунтувати свої претензії.

Кримінальне укладення Карла V «Кароліна» (1532 р.) містило ст. 119, де зґвалтування розглядалося як самостійний склад злочину. Покаранням за таке діяння було позбавлення життя, проте при замаху на зґвалтування, якщо потерпіла змогла чинити опір, злочинець міг бути підданий іншому виду покарання відповідно до обставин посягання і соціального положення винної особи. Укладення не передбачало відповідальності за зґвалтування чоловіком своєї законної дружини, оскільки статеві зносини в даному випадку були обов'язком, тому статева свобода заміжньої жінки не вважалася об'єктом даного злочину [56, с. 126-131; 69].

Таким чином, охоронна функція розглянутих звичаїв і законодавства у Стародавньому світі і Середньовіччі виражалася як у відповідальності за зґвалтування, так і в правилах належної і обережної поведінки жінок, що змушувало їх докладати зусилля для забезпечення власної безпеки. Правові

норми про захист статевої недоторканості в цей період не враховували права жінок на статеву свободу.

У європейському законодавстві XVII–XIX ст. [65; 66; 76] найважливішими ознаками складу зґвалтування були як насильство, так і відсутність згоди на статевий акт з боку потерпілої. Тому його склад ділився на два види: злягання без згоди жінки, але без вживання насильства, і злягання проти волі жінки за допомогою фізичного або психічного насильства над нею (*Stuprum nec violentum, nec voluntarium, stuprum violentum*).

До першого виду належало: а) розтління малолітньої (до 13–14-річного віку) без насильства, але на шкоду невинності через невідання; б) злягання з жінкою, яка знаходилася в такому стані, при якому вона не могла захищатися (наприклад, в стані сну, божевілля і т. ін.); в) злягання без насильства, але за допомогою обману. До другого виду зґвалтування належали випадки статевого акту з жінкою, над якою вчинені були насильницькі дії, що унеможливлювали її опір.

Такий підхід існував в Германському кримінальному укладенні 1871 р. (п. 1, 2 ст. 176) і Кримінальному кодексі Голландії 1886 р. (ст. 243–245).

Кримінальна відповідальність за зґвалтування представлена вже в перших пам'ятниках права Київської Русі, зокрема, в Руській Правді. Першим відомим правовим актом, що встановлював відповідальність за зґвалтування, став Устав Ярослава Мудрого. Його станова спрямованість проявлялася в диференціації покарання залежно від соціального стану потерпілої: наприклад, насильство над боярською дочкою чи дружиною каралося більш суворо [56, с. 126-131].

Новгородські закони також передбачали відповідальність за зґвалтування, причому навіть жінки холопського стану могли бути потерпілими від зґвалтування (не своїм хазяїном): в результаті вони відпускалися на волю [142, с. 494]. В XVI ст. за зґвалтування призначалося

покарання у виді каторжних робіт строком від 4 до 8 років, а за зґвалтування, поєднане з розтлінням малолітньої – від 10 до 12 років.

Артикул воїнський Петра I також передбачав відповідальність за зґвалтування. Справи порушувалися за наявності свідчень, що потерпіла кричала про допомогу. Потерпілою не могла бути дружина чи наречена, але могла визнаватися «блудниця» (при цьому її свідчення до уваги не бралися). Як зазначалося в поясненні, такі умови необхідні, аби не дати «скверным женщинам» обвинувачувати невинних людей в тому, що «насильством чести своей лишены и насильствованы». Покарання полягало у смертній карі («голову отсечь») чи пожиттєвих каторжних роботах («вечно на галеры сослать») [13; 142, с. 494].

Відповідальність за зґвалтування передбачалася й іншими кримінально-правовими актами Російської Імперії. Так, Укладення про покарання кримінальні і виправні 1845 р. передбачало відповідальність за просте і кваліфіковане зґвалтування. При покаранні за даний вид злочину суд повинен був визначити покарання не інакше як: 1) точно переконавшись в дійсності насильства; 2) коли свідки підтвердять, що жертва криком своїм закликала на допомогу; 3) коли у неї чи обвинуваченого, чи у обох є криваві знаки, синці чи порваний одяг; 4) коли скарга буде подана відразу чи до закінчення дня» [174, с. 110].

Розглянуті положення засвідчують появу норм, що визнають і захищають права жінок на статеву свободу і сексуальну гідність, а також враховують певний стан і поведінку потерпілих при юридичній оцінці діяння насильника як злочинного.

Аналізуючи історію кінця XIX – початку XX ст., слід відзначити, що при формуванні законодавства про відповідальність за зґвалтування дискутувалося питання, чи можливо в принципі, щоб доросла, при пам'яті і здатна до опору жінка була зґвалтована одним чоловіком (тобто чи не є факт несупротиву жертви опосередкованою добровільною згодою на статевий акт). Після закріплення норм, згідно з якими і погрози, і використання

залежного стану жінки стали рівнозначними фізичному насильству, це питання втратило актуальність.

Історичний аналіз дозволяє виділити п'ять періодів становлення кримінального законодавства про відповідальність за насильницькі злочини: кримінальне право Руської Правди (XI – XV ст.), кримінальне право Московської держави (XV – XVII ст.), кримінальне право Російської Імперії (XVIII – початок XX ст.), кримінальне право Радянської влади (з жовтня 1917 р. до грудня 1993 р.), кримінальне право України – кожен із яких віддзеркалює ті події і дати, в епіцентрі яких формувалася і розвивалася наша держава.

До початку XVIII ст. кримінальне право передбачало відповідальність лише за один насильницький статевий злочин – зґвалтування, потерпілим від якого визнавалися тільки особи жіночої статі. Вік потерпілої не впливав на відповідальність за вчинене. Вперше відповідальність за статеві перверзії – скотолозство і мужолозство, в тому числі й добровільне, була встановлена Артикулом воїнським Петра Першого в 1716 р. Цей правовий акт не тільки розширив коло статевого злочинів, але й в статті 166 назвав в якості потерпілого отрока, тобто неповнолітнього. Втім, диференціація відповідальності з врахуванням ознак потерпілого на цьому етапі ще не здійснювалася [13].

В наступні періоди розвитку кримінального права основні правові акти зберігали відповідальність за зґвалтування і мужолозство (Укладення про покарання 1845 р., Уголовне укладення 1903 р.). В них вже була здійснена, хоча й недосконало, диференціація відповідальності за названі злочини залежно від віку потерпілої особи.

В цілому ж впродовж минулих віків еволюція відповідних норм відбувалася за декількома напрямками: по-перше, було сформульоване і конкретизоване саме поняття «зґвалтування»; по-друге, зі зміною соціально-правового статусу жінки в суспільстві було розширене коло суб'єктів і жертв даного злочину; по-третє, відбулася диференціація відповідальності

злочинців залежно від фізичного (віку) і психічного (безпорадність та ін.) стану жертви злочину, характеру насильства, тяжкості наслідків та інших обставин; по-четверте, законодавець неодноразово здійснював спроби підсилити кримінальну відповідальність за зґвалтування (зокрема, це стосується радянського періоду історії нашої країни) [65; 66; 76; 100].

Перші радянські кодекси (КК УРСР 1922 та 1926 років) передбачали відповідальність за зґвалтування і мужолозтво, інші діяння, пов'язані з насильницьким задоволенням статевої потреби, в них не згадувалися. При цьому КК 1922 р. не передбачав неповноліття потерпілої особи в якості кваліфікуючої ознаки зґвалтування і мужолозтва. КК УРСР 1926 р. від початку встановлював відповідальність лише за зґвалтування, в якості кваліфікуючої ознаки якого називав зґвалтування потерпілої, яка не досягла статевої зрілості. Лише в 1949 р. було передбачено посилення кримінальної відповідальності за зґвалтування всіх категорій неповнолітніх потерпілих і за вчинення з ними актів мужолозтва [100; 123].

КК УРСР 1960 р. відразу передбачав підвищену кримінальну відповідальність за зґвалтування неповнолітньої і за вчинення стосовно цієї категорії потерпілих чоловічої статі актів мужолозтва. Пізніше ст. 117 КК «Зґвалтування» була доповнена вказівкою ще на один особливо кваліфікований вид діяння – вчинення його стосовно малолітньої. При цьому аналогічного доповнення до ст. 121 КК «Мужолозтво» зроблено не було. Крім того, порівняння санкцій норм ст.ст. 117 и 121 КК УРСР свідчить про те, що статеві свобода і статеві недоторканість неповнолітніх осіб чоловічої статі охоронялась кримінальним законом менш серйозно [100; 123].

Здійснена Кримінальним кодексом України 2004 р. диференціація кримінальної відповідальності за насильницькі статеві злочини залежно від категорії неповнолітніх і поява такого складу, як насильницькі дії сексуального характеру стали закономірним наслідком розвитку кримінального законодавства про відповідальність за статеві злочини, що відповідає потребам практики правозастосування і поглядам не тільки

кримінально-правової науки, але й медико-біологічних галузей знання [71; 90; 127;128]. Попри деякі «вади» кримінально-правового регламентування відповідальності за названі злочини, слід визнати, що закріплений чинним КК підхід законодавця є безумовним кроком вперед в розвитку кримінального законодавства України в частині забезпечення охорони статевої свободи і статевої недоторканості неповнолітніх.

В історичному розвитку кримінально-правових норм про відповідальність за зґвалтування і насильницькі дії сексуального характеру в Україні слід виділити декілька етапів.

На першому «дореволюційному» етапі (початок ХХ ст. – 1917 р.) становлення і розвиток йшли шляхом утворення юридичних норм про відповідальність за означені діяння і розширення кола об’єктів кримінально-правової охорони. Тут можна виділити низку особливостей, що відрізняють норми цього періоду від сучасних норм про відповідальність за насильницькі статеві злочини: норми в більшості своїй мали не універсальний, а казуальний характер, по-різному підходили до охорони статевих інтересів чоловіків і жінок, питанням охорони статевої недоторканості і статевої свободи останніх приділялося значно більше уваги. Разом із цим, відбувалося пом’якшення покарання за вчинення насильницьких статевих злочинів.

Другий етап (1917-1991 рр.) стосується «радянського» періоду. На початку становлення радянської держави кримінальне законодавство не відрізнялось системністю і послідовністю, але за майже 70-тирічну історію його існування була закладена теоретична і правова база, що регламентувала відповідальність за злочини проти статевої недоторканості і статевої свободи особи, на котрій ґрунтується сучасна наука кримінального права.

Іншим насильницьким способам задоволення сексуального бажання, окрім зґвалтування, приділялося недостатньо уваги, в союзному і республіканському законодавстві і судовій практиці була відсутня єдність в оцінці статевих злочинів, у зв’язку з чим виникали проблеми при їх кваліфікації, мало місце застосування кримінального закону по аналогії.

Третій етап – законодавство в незалежній Україні (1992-2004 рр.). Після розпаду СРСР продовжувалась чинність КК УРСР, хоча й зі змінами, зокрема, декриміналізацією в 1993 р. добровільного мужолозтва. Як і раніше, поза сферою кримінально-правового регулювання залишалося сексуальне насильство жінки як щодо жінки, так і щодо чоловіка, та інші насильницькі дії сексуального характеру. Сексуальне насильство чоловіка над жінкою, вчинене в неприродній формі, продовжувало оцінюватися як «згвалтування в збоченій формі».

Четвертий етап – «сучасний» (2004 р. – по даний час) розпочинається з прийняттям чинного Кримінального кодексу України. Вперше в історії кримінального законодавства право особи на статеву недоторканість і статеву свободу захищено безвідносно до її статевої приналежності і сексуальної орієнтації.

Спроби науковців пояснити природу сексуального насильства і згвалтування, зокрема, в середині 70-х років ХХ ст. оформилися як три основних теоретичних версії: феміністську, теорію соціального навічання і еволюційну. В межах цих трьох підходів здійснена велика кількість досліджень, де аналізуються як «жорстокі» згвалтування, так і ситуації сексуального насильства над знайомими і сімейного насильства [; 96, с. 115; 122; 130; 170 та ін.].

Слід зазначити, що в основі різних теорій, що пояснюють згвалтування, лежать стереотипи сприймання даного акту, а також моделі поведінки жертви і відреагування нею травматичного досвіду.

Феміністську теорію можна вважати найбільш розповсюдженою і найбільш відомою) (Brownmiller S., 1993; Gordon M.T., 1989; Schwendinger T. H., 1983 и др.). Цей підхід розглядає згвалтування як результат глибоко вкорінених традицій, згідно з якими чоловіки домінують практично в усіх життєвих сферах – соціополітичних і економічних. Відображенням цього чоловічого домінування і експлуатації жінок, на думку феміністів, є явища проституції і порнографії. Феміністи стверджують, що в

патріархальному суспільстві існує тенденція не вважати жінку за рівноправного учасника міжособистісної взаємодії. Крайнім проявом цієї тенденції є ставлення до жінки як до власності. Зґвалтування, в цьому випадку, розглядається як жорстока форма вияву влади і контролю чоловіка над жінкою, де секс відіграє роль зброї. Тобто зґвалтування – певний «псевдосексуальний акт», мотивований бажанням влади і контролю, а не сексуальним вабленням, а сексуальна інтимність і експлуатація використовується чоловіками для підтримання їх першості. Страх можливого зґвалтування і інших форм сексуальних посягань звужує коло активності жінки до відносно «безпечної поведінки».

Прибічники даної теорії вважають, що зґвалтування – це злочин, пов'язаний із владою і допомагаючий тримати жінку на більш низькому соціальному рівні. Але якщо це ствердження справедливе, виникає питання – чому насильники, маючи перевагу в фізичній силі, не просто б'ють і принижують жінок. Не викликає сумніву той факт, що зґвалтування несе в собі набагато більше приниження і ганьби, ніж будь-який інший злочин проти особистості; і цю установку як жінки, так і чоловіки засвоюють з дитинства з установок суспільства, прикладів історії, постулатів релігії. Наявність сексуального аспекту в злочині додає до фізичних ушкоджень довготривалі емоційні наслідки.

Дослідження, проведені на засуджених-насильниках (Gordon M. T., 1989; Schwendinger T. H., 1983), засвідчують, що близько 1/3 з них перебували в шлюбі і жили активним статевим життям із своїми дружинами на момент вчинення насильства. З числа неодружених більшість мали регулярні добровільні сексуальні стосунки. Психологічний профіль засудженого-насильника подібний до профілю інших злочинців, значуща відмінність полягає лише в тому, що 70-80% з них самі в дитинстві піддавалися сексуальному насильству (для всієї популяції засуджених цей показник складає 30-40%). Такі люди звичайно характеризуються особливою емоційною незрілістю, тенденцією виражати гнів і фрустрацію через агресію.

Американський психолог Ніколас Грот вивчив 348 засуджених насильників (чоловіків) для з'ясування домінуючих мотивів злочину (Groth N., 1979; Brownmiller S., 1993). 55% відзначили бажання контролю і влади над жертвою, 40% – гнів, бажання приниження жертви. Близько 5% зґвалтувань були оцінені дослідником як садистські; їм були притаманні як гнів, так і бажання влади. Ці дані підтверджують феміністську гіпотезу, що для злочинця зґвалтування не є лише актом сексуального ваблення. Але з позиції жертви воно рідко сприймається як акт домінування.

Слід відзначити, що вивчення мотивів поведінки насильників є досить складним, і відділити сексуальні мотиви від мотивів домінування в ситуації сексуального насильства дуже складно. Такі дослідження проводяться, найчастіше, на засуджених в місцях позбавлення волі, а ця вибірка дає уявлення лише про деякі типи осіб, які вчинюють зґвалтування.

Вважаючи зґвалтування результатом соціальної нерівності чоловіка і жінки, феміністська теорія, на жаль, не вказує на напрями вирішення ситуації. Її прибічники мають різні думки про те, як зменшити кількість зґвалтувань. Частина з них акцентує необхідність більш строгого покарання насильників (Brownmiller S., 1989), інші стверджують, що фокус уваги повинен бути зорієнтований на досягнення рівності в соціоекономічній сфері (Schwendinger T. H., 1983).

Емпіричні дослідження засвідчують, що зґвалтування дійсно стосується статевих відмінностей в соціальній, політичній і економічній сферах, але не в тому сенсі, що зменшення цих відмінностей призведе до зниження насильства, швидше, навпаки. Існують дані, що підтверджують «версію фрустрації», а саме: чим більше в суспільстві відмінностей в статусі чоловіка і жінки, тим менший показник сексуального насильства (Ellis L., 1989). Але ці факти суттєво не шкодять феміністській теорії, оскільки можуть мати наступне пояснення: тенденція руху до соціальної рівності супроводжується розширенням кола юридичного поняття зґвалтування і збільшенням ймовірності заяви жертви про злочин.

Згідно з феміністською теорією, велике значення мають чинники установок і міфів, що існують в суспільстві відносно сексуального насильства. Дослідження засвідчують, що насильники мають більш агресивні стосовно жінок і більш виражені захисні установки, ніж інші чоловіки (Burt M. R., 1980).

Існуючі емпіричні дані інколи трактують як підтвердження міфів. Наприклад, значна кількість жінок в анонімних опитуваннях відзначають, що вони інколи фантазують про сексуальний контакт з елементами насильства, атаки. Але з цього не можна робити висновок, що «більшість жінок мріють бути зґвалтованими». Близько 1/3 жінок визнали, що в їх житті бували ситуації, коли вони сказали «ні», але насправді бажали сексуального контакту (Burt M. R., 1980). Начебто ці дані підтверджують міф про те, що «ні» часто означає «так». Тим не менше, це швидше підтримка феміністської теорії, аніж підтвердження міфів. Якими б не були фантазії здорової людини, їх розвиток і наслідки він/вона завжди контролюють. В реальному житті людина також прагне зберегти контроль над ситуацією. Отже, втрата цього контролю, неможливість діяти згідно з власними бажаннями є екстремально стресогенним чинником в ситуації сексуального насильства.

Недоліком феміністської теорії її критики вважають трактування зґвалтування як «псевдосексуального» акту, в якому сексуальне ваблення підіграє незначну роль. Але дослідження, в яких здійснювалися спроби вивчення мотивації зґвалтування, не підтверджують цю позицію (Quinsey V. L., 1984). «Жорстокі зґвалтування» часто включають девіантні сексуальні фантазії, реалізувати які примушує жертву насильник. У випадках «зґвалтування на побаченні» чоловіки часто використовують різні «тактики», щоб домогтися сексуального контакту: спільне вживання психоактивних речовин, неправдиві освідчення в коханні, погроза розриву стосунків. Таким чином, можна зробити висновок, що феміністська теорія недооцінює ступень сексуальної мотивації зґвалтування і дещо переоцінює роль «сексистських» установок.

Поштовхом до залучення **теорії соціального навічання** став наступний факт. В 1973 р. президентська комісія з порнографії (США) дійшла до висновку, що розповсюдження порнографії не впливає на посилення агресії чи інших форм асоціальної поведінки. Цей висновок був спростований дослідженням, проведеним А. Bandura [17]. Його результати засвідчили, що багатократне пред'явлення будь-яких стимулів містить тенденцію формування позитивного ставлення до цих стимулів. А. Bandura вважав, що агресивній поведінці навчаються, переважно, завдяки імітації моделей, котрі надходять з трьох джерел:

- а) ранні асоціації з членами сім'ї та/чи однолітками;
- б) культура і субкультура;
- в) засоби масової інформації.

Дослідження показало, що телебачення та інші візуальні засоби масової інформації чинять особливий вплив, оскільки вони:

- «вчать» актуальним методам агресії;
- дуже рідко надають приклади нормального соціального пригнічення агресії;
- зменшують сприйнятливність до насильства шляхом багатократного пред'явлення;
- «вчать» методам раціоналізації і виправдання агресії.

Теорія соціального навічання розглядає зґвалтування як різновид агресивної поведінки стосовно жінок, засвоєної за допомогою чотирьох взаємопов'язаних процесів:

- «ефект моделі» — імітація сцен зґвалтування та інших видів насильства над жінкою, які можна побачити в реальному житті в засобах масової інформації;
- «ефект зв'язку сексу і насильства» — утворення асоціацій між сексуальністю і насильством (в результаті багатократного пред'явлення порнографії);

- «ефект міфів» – віра в міфи, що стосуються сексуального насильства («ні» означає «так», «кожна жінка бажає бути зґвалтованою» і т.ін.;

- «ефект несприйнятливості» – зменшення чутливості до чужого болю, страху і приниження, що супроводжують сексуальне насильство.

Теорія соціального наочіння деякими аспектами пояснення подібна до феміністської теорії. По-перше, обидві теорії розглядають соціальне і культурне наочіння як таке, що має важливий вплив на кількість зґвалтувань. По-друге, вони виділяють риси сучасного суспільства, що дозволяють чоловікам сексуально експлуатувати жінок. По-третє, вони нехтують позакультуральними змінними, котрі могли б впливати на індивідуальну мінливість схильності до вчинення зґвалтувань.

Відмінності цих двох теорій полягають в наступному. Феміністська теорія фокусується, швидше, на соціологічній (і навіть політичній) експлуатації жінки чоловіком як причині, що лежить в основі зґвалтувань. Теорія соціального наочіння розглядає культурні традиції в зв'язку з інтерперсональною агресією як причиною сексуального насильства. Вона не наполягає на розгляді зґвалтування як виключно несексуального акту, але погоджується з феміністською теорією в тому, що основна мотивація зґвалтування – не сексуальне ваблення. Обидві теорії визнають порнографію чинником, провокуючим зростання кількості зґвалтувань, але феміністська теорія пояснює це в термінах тенденції принизити жінку і позбавити її соціоекономчної влади, а теорія соціального наочіння – в термінах моделі зв'язку сексуальності і насильства, міфів про зґвалтування і ефекту нечутливості.

Теорія соціального наочіння розглядає зґвалтування як результат спільного впливу культурних і середовищних чинників, опосередкованих установками, статевими рольовими стереотипами і іншими процесами, що пов'язують фізичну агресію і сексуальність.

Дослідники підтверджують гіпотезу теорії соціального наочіння про те, що розповсюдження порнографії збільшує схильність до вчинення

сексуального насильства (Ellis L., 1989). Але теорія не пояснює індивідуальних відмінностей серед чоловіків щодо інтересу до порнографії, особливо жорстокої, а також того факту, що більшість чоловіків, які мають справу з порнографією, не вчинюють сексуального насильства і не мають до нього схильності. Прибічники теорії розходяться в думці: будь-яка порнографія збільшує тенденцію до насильства, чи тільки жорстока. Оскільки зґвалтування не може досліджуватися в лабораторному експерименті, ці дискусійні питання уявляються складними для вирішення.

В еволюційній (соціобіологічній) теорії (Deutch H., 1944), напевне, вперше було висловлено думку про те, що схильність до сексуального насильства має природний базис. В цій теорії стверджується, що втрата на певний період сексуальної сприйнятливості у жінок є початком її підкорення сексуальним бажанням чоловіка, а зґвалтування може бути одним із наслідків цього (Symons J., 1986, Quinsey V.L., 1984 та ін.). Найбільш загальним тут є наступні аргументи: чоловічі й жіночі особини, особливо серед ссавців, схильні до різних типів розподілу енергії і часу на реалізацію репродуктивних функцій. Серед практично всіх видів ссавців для самок особливо важлива турбота про потомство, в той час як самці прагнуть до найбільш можливої кількості сексуальних партнерів. При цьому самці знаходяться в більш «невигідній», порівняно з самками, позиції по здатності ідентифікувати власне дитинча після народження. Отже, з двох причин – меншій участі самця в вихованні потомства і меншій батьківській впевненості – можна зробити висновок, що час і енергія, котрі самцем не витрачаються (і не можуть витрачатися) на догляд за потомством, він віддає більше енергії іншим видам репродуктивної активності. Тому, як вважають прибічники еволюційної теорії, чоловічі особини більш схильні до формування поведінкових рис, що збільшують їх шанси на покриття більшого числа жіночих особин, ніж рис, що сприяють постійному піклуванню про декількох дитинчат. Якщо це справедливо, то насильницька

копулятивна тактика (згвалтування) може бути результатом природного відбору.

В той час, як природний відбір надає перевагу чоловікам, які використовують насильницьку тактику для запліднення жінки, він буде сприяти жінкам, котрі чинять супротив цій тактиці. Насильницька копуляція не залишає жінці можливості вибору батька для майбутньої дитини, а її вибір повинен бути зроблений у напрямі зменшення відмінностей при вирощуванні потомства (така селекція особливо сильна серед таких видів, де строк виношування потомства відносно великий). Самка залишається байдужою до любовних увертюр партнера до тих пір, доки він не продемонструє намір довготривалих стосунків з нею і можливим потомством; тим самим вона збільшує свій репродуктивний потенціал.

Таким чином, еволюційна теорія розглядає агресивну копулятивну тактику як крайню реакцію на природний відбір, котрий змушує чоловіка бути більш напористим у спробах копуляції, ніж жінка. Втім, через те, що насильницька копуляція редукує можливість жінки віддавати перевагу чоловікові, який буде піклуватися про неї і дітей, їй притаманна тенденція уникати насильницької копуляції і протистояти їй. Згідно з еволюційною теорією, напруга, що з'являється в результаті між різними підходами до репродукції у чоловіка і жінки, є причиною більшості випадків фрустрацій, компромісів і обману, що демонстрували обидві статі в період залицяння (і, меншою мірою, впродовж всього життя).

Проведені дослідження багато в чому підтверджують гіпотези еволюційної теорії. Згідно статистики, жертвами згвалтування в більшості випадків є жінки репродуктивного віку (16-35 років), значний ризик вагітності після насильства. Середній рівень сексуальної активності у насильників вищий, ніж у середньому для чоловіків [96; 105, с. 138-142; 166; 213, с. 131-144].

Основний недолік даної теорії полягає в тому, що соціальні, ситуативні чинники і чинники наочіння розглядаються не як одні з основних, а як другорядні.

Постулюючи генетичний базис згвалтувань, еволюційна теорія забезпечує основу для пояснення індивідуальної варіабельності схильності до вчинення згвалтувань у чоловіків, котра незалежна від пред'явлення порнографії, статевих ролей і інших соціополітичних і середовищних змінних, і які визнаються іншими двома теоріями. Тем не менше, більшість прибічників еволюційної теорії на даному етапі не можуть визначити природу генетичних чинників, варіабельність яких може впливати на схильність до сексуального насильства. Іншими словами, еволюційна теорія дотепер концентрувалася на визначенні напрямів природного відбору (на користь насильницької копулятивної тактики самців) замість того, щоб ідентифікувати генетичні, нейрохімічні і інші більш опосередковані чинники, що лежать в основі варіативності індивідуальних відмінностей.

Пізніше були запропоновані ще декілька теорій, але вони ґрунтуються на дослідженні тільки жорстоких форм згвалтувань, тому є більш обмеженими. Теорія сексуального насильства повинна охоплювати широке коло питань і аналізувати як ситуації бліц-згвалтувань, так і випадки «насильства на побаченні» (останніх, за даними різних досліджень, більшість, але їх латентність набагато вища).

Ellis L. (1989) була запропонована **інтегративна («синтетична») теорія**, що містить основні елементи феміністської, еволюційної і теорії соціального наочіння, а також ідеї, що виникли внаслідок довготривалого інтересу автора до впливу статевих гормонів і особливостей функціонування мозку на агресивну сексуальну поведінку. На думку автора, в основі більшості згвалтувань лежать дві потреби: сексуальне ваблення і прагнення до влади та контролю [170].

Феміністи трактують таке домінування як вищість «класу» чоловіків над «класом» жінок конкретного чоловіка домінувати над конкретною

жінкою. Тобто чоловічий статус і влада використовуються не як самоціль, а як засіб, що допомагає чоловікам конкурувати один із одним в одержанні контролю і права власності над конкретною жінкою.

Феміністська теорія трактує чоловіку агресію стосовно жінок і прагнення домінувати як людський культурно обумовлений феномен, а прихильники синтетичної теорії – як індивідуальне бажання. Але, незважаючи на те, що методи («тактики»), що використовуються чоловіками, більшою частиною є набутими через научіння, сучасні дослідження засвідчують, що обидва ваблення – до сексу и до домінування, широко розповсюджені в тваринному світі, переважно контролюються примітивними мозковими функціями і мало чутливі до научіння.

Хоча положення феміністської теорії концентруються лише на чоловічих спробах контролю і домінування над жінкою, згідно з сучасними уявленнями, бажання права власності і контролю присутні в мотивації обох статей (при цьому існують відмінності в тому, як чоловіки і жінки схильні виражати ці бажання, а також і в тому, які засоби для їх досягнення вони використовують).

Поведінка, включена у вчинення зґвалтування, багато в чому є результатом научіння, хоча не всі чоловіки однаково сприйнятливі до цього научіння.

Як результат природного відбору, чоловік має більш сильне сексуальне ваблення, ніж жінка, і з більшою ймовірністю направляє свою репродуктивну енергію на множинність партнерів, в той час як жінки мають тенденцію чинити спротив копуляції до тих пір, доки чоловік не продемонструє переконливу готовність тривалих стосунків і піклування про жінку і можливе потомство. Саме з причини втрати жінкою контролю за власною репродуктивною поведінкою, вважає Ellis L., зґвалтування, яке навіть не супроводжується суттєвими фізичними ушкодженнями, стає значною травмою.

Завдяки різним типам і ступеню впливу андрогенів на головний мозок, чоловіки варіюють в їх схильності до вчинення зґвалтування та в їх сприйнятливості до наущіння насильницьким тактикам копуляції.

Відповідно до положень інтегративної теорії, поріг насильницької копуляції – точка на осі, вище якої існує велика ймовірність використання індивідом фізичної сили при спробах сексуального контакту. Дослідження засвідчують, що близько 40% чоловіків і 1-2% жінок перевищують цей поріг (хоча ці цифри можуть варіювати в різних популяціях) (Ellis L., 1989). Теоретично, тільки індивіди, які знаходяться вище цього порогу, можуть вчиняти зґвалтування.

Таким чином, на схильність до сексуального насильства впливають *змінні 1-го порядку* (базисні) – такі, як генетична передумовленість, еволюційний розвиток, функціонування мозку, гормональні характеристики, поріг насильницької копуляції і *змінні 2-го порядку* (більш розповсюджені в житті) – чинники мотивації і наущіння, індивідуальні відмінності, соціальні і культурні особливості, ставлення суспільства.

Як будь-яка синтетична теорія, що враховує різні точки зору і поєднує позитивні сторони численних підходів до проблеми, теорія Ellis L. уявляється найбільш повною, але проблема причин і попередження сексуального насильства, на жаль, в ній також далека від свого вирішення. Продовжується пошук чинників, що впливають на схильність до вчинення зґвалтувань, необхідне подальше детальне вивчення окремих змінних і, звичайно, розробка практичних рекомендацій відносно шляхів превенції цих злочинів і методів психокорекції жертв зґвалтувань.

В свою чергу, це вимагає вивчення причин і умов насильницьких злочинів, особистості насильника і ролі жертви насильства в цих злочинах, тобто вивчення психологічного аспекту насильства, а також його соціально-психологічної і юридико-психологічної складових. Незважаючи на те, що насильницькі злочини вивчаються вченими багатьох спеціальностей і напрямів, психологічний механізм формування мотивів насильницьких дій

дотепер повністю не розкритий. Між тим, саме суб'єктивна сторона насильства становить найбільший інтерес і в сенсі його кримінально-правової оцінки, і в плані організації попередження насильницьких злочинів, тероризуючих суспільство.

Отже, можемо констатувати, що ставлення до жертв зґвалтування і покарання насильників з давніх часів було неоднозначним і мало, як правило, класовий і вибіркового характеру, а при визначенні тяжкості вчиненого злочину велике значення мало соціальне положення жертви. Розповсюдженою була практика захисту не самої жертви, а честі її сім'ї, оскільки насильницьке безчестя вважалося ганьбою для всієї родини. Охоронна функція звичаїв і законодавства у Стародавньому світі і Середньовіччі виражалася як у відповідальності за зґвалтування, так і в правилах належної і обережної поведінки жінок.

Кримінальна відповідальність за зґвалтування представлена вже в перших пам'ятниках права Київської Русі, зокрема, в Руській Правді. Її станова спрямованість проявлялася в диференціації покарання залежно від соціального стану потерпілої. Новгородські закони також передбачали відповідальність за зґвалтування, причому навіть жінки холопського стану могли бути потерпілими. Згідно з Артикулом воїнським Петра I, кримінальна справа порушувалася за наявності свідчень, що потерпіла кричала про допомогу, а покарання полягало у смертній карі чи позиттєвих каторжних роботах. Відповідальність за зґвалтування передбачалася й іншими кримінально-правовими актами Російської Імперії.

1.2. Юридіко-психологічна сутність протиправних діянь у виді зґвалтування

Зґвалтування – цинічний та жорстокий злочин проти життя та здоров'я, честі та гідності особи. Хоча в загальній структурі злочинності зґвалтування і

насильницькі дії сексуального характеру представлені незначною мірою (загалом питома вага зґвалтувань, як і статевих злочинів у цілому, в структурі злочинності в Україні коливається впродовж останніх 50-ти років у межах 1%), навіть відносно невелика їх кількість спричиняє тривогу суспільства через високу суспільну небезпеку цієї категорії злочинів, тяжкість їх наслідків, глибокі фізичні, моральні і психологічні травми жертв та їх близьких. При цьому така шкода не піддається прямому вимірюванню, оскільки вона представлена глибинними психотравмуючими особистісними переживаннями.

Становлячи собою одну з найбільш небезпечних форм антисоціальної поведінки, насильницька злочинність традиційно обіймає центральне місце в діяльності правоохоронних органів. У свою чергу, насильницькі дії, вчинювані з метою задоволення сексуального ваблення, що принижують гідність жінки, спрямовані на спричинення шкоди її здоров'ю і життю, переслідуються як найбільш серйозні злочини.

Слід зазначити, що суспільство, яке перебуває в умовах економічної і моральної кризи, стає більш терпимим до різних форм насильства, передусім, психічного, в тому числі сексуального. Ця закономірність повною мірою стосується сучасної України: ми спостерігаємо, як насильство набуває все більшого поширення в сім'ї, на роботі, в суспільстві в цілому. Сексуальне насильство перестає розглядатися як примус, попирання свободи особистості і не сприймається як кримінально каране діяння. Ця обставина є однією з причин розповсюдження кримінальних форм сексуальної поведінки, заснованої на психічному насильстві.

Факт зростання насильницьких посягань пояснюється, поряд із іншими причинами, негативними трансформаціями в сфері моральності, а також ескалацією демонстрування ворожості, насильства, садизму в засобах масової інформації та в соціальних мережах. Проведене вивчення реакцій респондентів на візуальну стимуляцію сценами насильства засвідчує, що повторення таких епізодів по телебаченню сприяє виникненню асоціальних

реакцій навіть у глядачів, яким це раніше не було притаманне [17; 96, с. 13-16].

Дещо інакше виглядає стан справ з порнографією. Встановлено, що в країнах, де вона широко розповсюджена, кількість сексуальних злочинів, як правило, зменшується; з іншого боку, частий контакт з порнопродукцією, в якій демонструються девіації і насильство, може сприяти розвитку у частини її споживачів сексуальної агресивності (особливо у молодих чоловіків, які ще не мають достатнього сексуального досвіду, а також тих, хто страждає на розлади особистості, має негативне чи боязливе ставлення до жінок) [17; 96, с. 420-428; 132].

Іншою обставиною, що сприяє масштабності даного явища, виступає складність доказування сексуальних злочинів, вчинених без застосування фізичного насильства, відсутність можливості залучення фахівців і експертів, які мають спеціальні знання в галузі судової сексології. Звуження кримінальності сексуальної поведінки до насильницьких форм спричиняє появу у громадян почуття незахищеності.

Зґвалтування – найбільш розповсюджений злочин в групі статевих. За даними вибіркових досліджень, як в 60-х – 90-х роках ХХ ст., так і впродовж останнього часу, зґвалтування складало 90-95% всіх статевих злочинів [139; 200; 39; 55; 101 та ін.].

Для обґрунтування юридико-психологічної сутності зґвалтування нами було здійснене вивчення матеріалів щорічних статистичних звітів Міністерства юстиції України та Генеральної прокуратури України за період 2008-2015 рр., матеріалів 146 архівних кримінальних проваджень, порушених згідно ст. 152 КК України та розглянутих місцевими і районними судами регіонів України за цей же період, проведене опитування 150 дільничних офіцерів поліції (стаж роботи на посаді – понад 3 роки), а також вивчені об'єктивні матеріали та опитано 32 особи, які відбували покарання за вчинення зґвалтування в Бережанській виправній колонії № 95 (Київська обл.).

Аналіз статистичних даних, на перший погляд, дає підстави для висновку про покращення криміногенної ситуації стосовно кількості та динаміки вчинення зґвалтувань (див. Табл. 1.2.1). Спостерігається зниження як кількості злочинів, так і кількості осіб, засуджених за ст. 152 КК України, причому в 2009 та 2013-2014 рр. негативна динаміка може бути охарактеризована як суттєва. Загалом відносно базового 2008 р. кількість завершених провадженням кримінальних справ цієї категорії зменшилася на 81,5%, а кількість засуджених осіб – на 80,7%.

Рік	Кількість кримін. справ	Кількість засуджених осіб	Індекс групової злочинності	Динаміка (річна)	Динаміка (відносно базового року)
2008	1054	1752	1,66		
2009	626	1137	1,74	-40,6	-40,6
2010	512	1044	2,03	-18,2	-51,4
2011	508	1019	2,01	-0,8	-52,1
2012	468	955	2,04	-7,9	-55,6
2013	328	394	1,20	-29,9	-68,9
2014	216	362	1,68	-34,4	-79,5
2015	195	338	1,73	-9,7	-81,5

**Табл. 1.2.1 – Динаміка протиправних діянь,
вчинених згідно ст. 152 КК України**

Разом із цим, незважаючи на сприятливі статистичні тенденції стосовно даного виду злочину в Україні, при більш детальному, якісному аналізі можна виділити негативні обставини в його внутрішній структурі, що не дозволяє оптимістично ставитися до стану та динаміки зґвалтувань в українському соціумі.

По-перше, зростає питома вага злочинів із кваліфікованими і особливо кваліфікованими складами: згідно з результатами вивчення нами

146 кримінальних справ, вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою – мало місце в 47,9% випадків, вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані – в 24,0%, вчинення злочину з особливою жорстокістю – в 24,0%, вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів – в 27,4% (опитані нами працівники поліції вважають, що таких осіб, принаймні, вдвічі більше, а вчинення ними правопорушень є типовим явищем). По-друге, значна доля сексуальної злочинності характеризується кримінологічним рецидивом, що свідчить про неефективність заходів виправлення і покарання осіб, які вчинили сексуальні злочини (43,8%). По-третє, зростає кількість серійних зґвалтувань [23; 107; 120 та ін.].

Якщо до цього додати наявні «ножиці» між зареєстрованими та розкритими злочинами [76, с. 48-56; 106, с. 67-72 та ін.], одержимо більш реальну картину суспільної небезпечності сексуальної злочинності.

Окрім того, статистичні дані не відображають реальної картини через високий рівень латентності, що відзначається як науковцями-кримінологами, так і практикуючими психологами та представниками різних громадських організацій, що опікуються надання психологічної допомоги жертвам зґвалтувань та їх близьким [72, с. 64-66; 87; 106, с. 67-72; 120; 156].

Слід зазначити, що опитані нами працівники Національної поліції України в цілому адекватно оцінюють питому вагу та ступінь латентності зґвалтувань: 68,0% із них вважають, що зареєстровані зґвалтування складають до 3% в загальній структурі злочинності, при цьому їх латентність висока.

Високий рівень латентності статевих злочинів характерний для багатьох країн, в тому числі – для України. Деякі дослідники стверджують, що співвідношення між виявленими і невиявленими випадками насильства складає 1:50, на думку інших – 1:100. Експерти з цієї проблеми стверджують, що вона становить реальну суспільну небезпеку. Так, у Федеративній

Республіці Німеччині вчинюється щорічно понад 100.000 зґвалтувань. За даними Б. Крейхі, за рік жертвою насильства в США стають 36 жінок із кожних 100 тис. (в Лос-Анжелесі – 51, в Нью-Йорку – 24, в Сан-Дієго – 10) [97].

За даними опитування 180 жертв зґвалтування, проведеного Л. В. Сердюком, лише 7,8% зверталися до правоохоронних органів [164]. При цьому в ході довірчих бесід була виявлена неочікувана та тривожна тенденція: 6,5% респонденток зізналися, що не повідомили про зґвалтування, оскільки організували побиття насильників; 1,9% – заявили, що одержали моральну сатисфакцію у вигляді зґвалтування дружини чи сестри насильника; 30,5% – не простили насильників і сподіваються самостійно їх покарати, але очікують на сприятливі умови.

Психолог Н. Гайдаренко на основі аналізу тисячі листів-історій осіб різного віку, які стали жертвами зґвалтування, встановила, що тільки в 3% випадків вони зверталися з заявами в органи поліції, тобто 97% ситуацій сексуального насильства залишаються за межами офіційної статистики [21]. За даними Центру допомоги жертвам сексуального насильства «Сестри», в поліцію звертаються 2-4 жінки з 100 тих, які пережили зґвалтування. При цьому лише у однієї з п'яти працівники правоохоронних органів прийняли заяву [157]. За даними Л. В. Пономарьової, до правоохоронних органів зверталися 7,8% потерпілих за даною категорією злочинів. Одна з причин такого стану речей полягає в тому, що потерпілі не вірять, що їх насправді допоможуть (45,5% із числа опитаних 500 жінок вважають саме так) [146, с. 37].

Такий стан речей викликається низкою причин, причому не лише недовірою до можливостей правоохоронних органів та невпевненістю в тактовності працівників. Зокрема, жертви бояться можливої помсти зі сторони насильника, не бажають публічного розголосу, тим більше, що соціальне оточення інколи засуджує потерпілих, а не винуватих, можуть обвинувачувати себе в легковажності поведінки, втаємничувати своє нещастя

з почуття сорому, страху перед психотравмуючим процесом досудового розслідування та судового розгляду.

Окремо слід відзначити високий рівень латентності статевих злочинів щодо неповнолітніх. При анкетуванні 562 неповнолітніх учнів середніх навчальних закладів, 46% осіб повідомили, що були жертвами статевих злочинів; до правоохоронних органів зверталися лише 10%, інші 90% злочинів залишилися латентними. Причини такого стану справ загалом такі ж, як у дорослих: не хотіли розголосу, соромились, боялися помсти з боку гвалтівника тощо [82].

Статеві злочини, в тому числі й зґвалтування – особливий вид злочинів, тісно пов'язаний із проблемами моральності. Хоча кримінальні справи цієї категорії розслідуються в обстановці мінімальної інформованості населення про вчинений злочин, працівники правоохоронних органів в процесі пошуку злочинця інколи змушені звертатися до громадян за допомогою. В таких зверненнях міститься інформація не тільки про злочин та тяжкість його наслідків, але й певні дані про особистість жертви, що дозволяє впізнавати їх та робить предметом пересудів серед соціального оточення. Окрім того, в процесі розслідування можливе розголошення даних про особистість жертви, її приватне та інтимне життя, що також утримує потерпілих від звернення до правоохоронних органів.

Тому досить складно визначитися, яке реальне число таких злочинів і наскільки об'єктивно відображає його офіційна статистика. Така тенденція не лише небезпечна тим, що громадянське суспільство не має можливості для об'єктивної оцінки стану речей, але й свідчить про недосконалість механізмів охорони прав потерпілих.

Інша проблема протидії зґвалтуванням полягає в тому, що рівень їх розкриття досить низький, відповідно, більшість насильників залишаються невиявленими. До того ж, значна частина кримінальних проваджень, порушених за заявами потерпілих, припиняються і не завжди обґрунтовано. Вивчення кримінальних проваджень по м. Києву засвідчує, що

необґрунтовано була припинена одна третина (33,3%) матеріалів, порушених за фактами зґвалтування; аналогічна ситуація з матеріалами, за якими в порушенні кримінального провадження було відмовлено (37,4%) [82].

З метою уточнення та доповнення інформації, одержаної за допомогою аналізу статистичних даних, нами було проведений аналіз кримінальних проваджень, порушених за ст. 152 КК України. Всього за спеціально розробленою анкетою опрацьовано 146 матеріалів за 2008-2014 рр. (див. Додаток А). Анкета передбачала встановлення трьох груп обставин, а саме: характеристика злочину, характеристика особи злочинця та дані про потерпілих від зґвалтування.

Результати проведеного узагальнення засвідчують, що рівень зґвалтувань в містах і сільській місцевості майже однаковий: в обласних центрах вчинено 28,1% зґвалтувань, в інших містах – 25,3%, в селах, селищах – 24,0%, поза населеними пунктами – 22,6%. В останньому випадку, як правило, потенційна жертва добиралася додому з міста в село і «голосувала» на дорозі попутнім машинам. Це дозволяє стверджувати, що комплекс явищ, обумовлюючих вчинення зґвалтувань, однаково інтенсивний в місті і селі. Але в місті гостріше стоїть проблема впливу на вчинення цього злочину недоліків у характері спільного проведення вільного часу чоловічою і жіночою частиною населення, відповідно, вища питома вага зґвалтувань осіб, знайомих між собою.

Опитані нами працівники поліції схиляються до думки, що вчинення зґвалтування зумовлюється як особливостями криміногенної ситуації (61,3%), так і індивідуально-психологічними особливостями злочинця (64,0%), тобто взаємодією об'єктивних і суб'єктивних чинників (64,0%).

Так, зґвалтування частіше вчинюються у вересні (14,4%), травні (13,7%), червні (13,9%) та квітні (12,3%) місяцях; найменш небезпечними тут є зимові місяці. Очевидна чітко виражена сезонність вчинення таких злочинів: з травня по вересень їх вчиняється 61–70%, що підтверджується даними інших авторів. Втім, збільшення кількості індивідуальних квартир,

власних будинків і дач сприяє згладжуванню відмінностей в рівні вчинення зґвалтувань в теплу і холодну пору року, при цьому різкіше проступають сезонні відмінності за показником місця: в зимові місяці зростає їх доля в квартирах (54,2%) [81, с. 104-105].

Встановлена закономірність не потребує додаткових пояснень, оскільки цілком вкладається в об'єктивно сприятливі умови для реалізації протиправного умислу; з ймовірністю, на динаміку зґвалтувань впливає також гормональний дисбаланс психічно неврівноважених та морально деградованих осіб, типовий для цього періоду року.

Аналогічна ситуація з днями тижня та часом вчинення зґвалтувань, де найбільш криміногенними виявилися вечірній (50,0%) і нічний (42,5%) час п'ятниці (30,8%), неділі (18,6%) та суботи (7,1%). Ця обставина об'єктивно ускладнює процес розслідування. З одного боку, потерпіла не відразу (з об'єктивних і суб'єктивних причин) звертається до правоохоронних органів, з іншого, пошук слідів (мікрочастин і слідів біологічного походження) в нічний час навіть за умови своєчасного виїзду СОГ становить певні труднощі.

З огляду на офіційні статистичні дані, зросла кількість зґвалтувань і замахів на зґвалтування в громадських місцях: в 2008 г. їх було 16,3%, в 2015 р. – 26,1% від загальної кількості. Серед найбільш типових місць вчинення злочину слід назвати квартиру/будинок, в якій проживали злочинець чи його знайомі (17,8%) та квартиру/будинок, в якій проживав потерпілий (16,4%). Далі йдуть ліс, лісосмуга, поле (15,1%) та територія поблизу кафе, барів, ресторанів та місць масового відпочинку (13,7%), а також під'їзди, сходи, ліфти, допоміжні приміщення будинку та прибудинкова територія (10,3%).

Як бачимо, має місце досить чіткий поділ зґвалтувань на ситуативні та сплановані. Безумовно, що ті й інші є умисними (прямий умисел мав місце в 83,6% випадків), але сутність умислу різниться: в першому випадку злочин вчинюється в процесі чи під впливом специфічно організованого дозвілля

(після дискотек, перебування в кафе і т. ін.) чи внаслідок віктимогенності обстановки, в другому (за деякими даними – до 70%) – наявний завчасно обдуманий умисел.

В усіх випадках констатоване застосування психічного насильства стосовно потерпілого, в більшості з них – застосоване фізичне насильство (89,0%). Основним способом подолання опору потерпілого ставало побиття, нанесення ударів по обличчю чи тілу (76,7%), при цьому нанесені тілесні ушкодження різного ступеня (легкі – 4,1%, середні – 33,6%, тяжкі – 47,3%); 6 потерпілих від нанесених тілесних ушкоджень загинули.

Характерно, що гвалтівники практично не роблять спроб залишитися невпізнаними (загалом таких було 83,1%), приховуючи обличчя, сліди рук, вносячи деструктивні зміни в обстановку злочину. Разом із вищезначеним, це свідчить про їх глибоку моральну деградацію. Більшою мірою, ніж при вчиненні інших статевих злочинів, при зґвалтуванні в грубій формі ігнорується воля жінки, наноситься непоправні моральна травма, фізична шкода її здоров'ю. Для таких злочинців в даний час характерне вчинення зґвалтувань з особливою жорстокістю, прагнення принизити жінку. Розповсюдженим елементом значного числа зґвалтувань стало глумління над потерпілою, її катування [110; 112; 167 та ін.].

Приблизно в половині випадків зґвалтування вчинювалося в групі (52,1%), в тому числі двома особами (30,1%), трьома особами (13,7%) чи більше (8,2%), причому в 12,3% – учасник групи залишився невстановленим. Зважаючи на особливу суспільну небезпечність групової злочинності, більш детальну характеристику груп гвалтівників ми надамо нижче, зараз лише зазначимо, що для подальшого опису особистості злочинця нами взяті 218 осіб.

Отже, місце вчинення злочину та місце проживання гвалтівників практично співпадають: в обласному центрі проживало 34,4%, в іншому місті – 32,6%, в селі, селищі – 29,3%, не мали певного місця проживання – 3,7%.

Як відомо, вчинення злочину поза місцем проживання є типовим для серійних насильників, але в нашій вибірці вони не представлені.

В переважній більшості злочинцями є чоловіки (97,2%), жінки діяли в складі груп як співвиконавці чи підбурювачі. Всі вони – громадяни України. За віком неповнолітні злочинці складають 17,4%, особи у віці 18-25 років – 36,2%, 25-30 років – 11,0%, 30-40 років – 32,8%, понад 40 років – 2,8%. За останньою позицією думка опитаних нами працівників поліції дещо різниться: на їх думку, більшість гвалтівників представлена особами у віці 25-30 років (40,0%), далі – 18-25 років (32,0), доля осіб у віці 30-40 років набагато менша (15,3%).

Наведені дані вказують на одну з основних проблем вивчення зґвалтувань. Вона полягає в установленні чинників, що обумовлюють вікові відмінності в суспільно небезпечній соціальній поведінці чоловіків. Ці особливості стосуються не лише кримінальної активності, але й інших показників вчинення зґвалтувань, наприклад, характеру використовуваного насильства, вчинення злочинів самотійно чи в групі, вибору жертви та ін. Зокрема, можна виділити дві вікових групи, що центрують на собі основний масив зґвалтувань: 18-25 років та 30-40-років, причому найвищий рівень кримінальної активності спостерігається у молодих дорослих (віковий інтервал 7 років порівняно з 5-ма роками для 25-30 років та 10-ма роками для 3-40 роками).

Виділення молодих дорослих в окрему категорію обумовлено як їх психофізіологічними, так і індивідуально-типологічними та індивідуально-психологічними особливостями, що впливають на процес злочинної діяльності. За даними медичних досліджень, пора повної фізіологічної зрілості організму настає приблизно в 25 років, коли стабілізуються морфологічні й обмінні процеси в організмі. Одночасно з цим відбувається завершення становлення емоційно-психологічної сфери молодого людини: спрямованості, характеру, самооцінки, установок особистості [34; 51; 162, с. 40-41].

Психологічні дослідження засвідчують, що психологія осіб молодіжного віку має багато спільного з психологією неповнолітніх. Їм притаманні активність, недостатній життєвий досвід, емоційна гіпертрофованість, сприйнятливність до впливу асоціальної субкультури та правопорушень. Але в віці 18-25 років проявляються й риси, притаманні дорослій людині – зростає самостійність, соціальна відповідальність, спостерігається зменшення навіюваності, з мотиваційної сфери зникають наївно-дитячі мотиви, поряд із проявом рис підліткової психології, відбувається закріплення в статусі дорослих [81, с. 104-105]. Від старших осіб молоді дорослі відрізняються тим, що становлення системи соціальних регуляторів поведінки у них ще не завершене.

Більшість злочинців мають середню (39,9%) або незакінчену середню освіту (34,4%). В багатьох роботах відзначається низький освітній і культурний рівень насильників, хоча він і вищий, ніж серед вбивць та тих, хто винен у нанесенні тяжких тілесних ушкоджень [8; 161].

Додамо, що наявність середньої освіти для юнаків 18-25 років з певною умовністю можна вважати статистичною нормою, хоча в загальній популяції цей вік значною мірою представлений студентською молоддю; незакінчена середня освіта – значною мірою є показником проблемного процесу соціалізації (низька мотивація на провідний вид діяльності – навчання, низька шкільна успішність, несформованість прагнення до створення підґрунтя для наступних життєвих перспектив, відсутність позитивних авторитетів серед значущих дорослих та ін.), незадовільного рівня домагань та несталості самооцінки. За таких умов у молодій людині виникає схильність до підпорядкування соціальним нормам референтної субкультурної спільноти, часто – асоціальної чи антисоціальної за своєю спрямованістю.

На момент вчинення злочину 28,9% осіб були безробітними, що значно перевищує офіційно зареєстрований на кінець 2016 р. рівень безробіття у 9,6% [153] і підтверджує висловлену вище думку про незадовільний рівень

соціалізованості гвалтівників. Ще 22,5% злочинців були зайняті у видах діяльності, що дозволяла їм на власний розсуд розпоряджатися своїм часом (учні – 4,6%, студенти – 5,5%, охоронці – 4,1%, пенсіонери – 1,4% тощо). З числа працюючих статевих злочинців 68,7% складали робітники та 12,4% – службовці; вони були приблизно порівно зайняті в державних та комерційних структурах. 43% працюючих були зайняті низькокваліфікованою працею, негативно характеризувались за місцем роботи та за місцем проживання.

З числа вивчених кримінальних справ понад половина злочинців (56,00%) не перебували у шлюбі, 27,0% – були одружені, 7,3% – розлучені, що свідчить про високу ймовірність неупорядкованості статевого життя та незадоволеність у них статевого ваблення. Втім, зазначена обставина повинна оцінюватися на тлі того, що 53,6% злочинців перебували в «дошлюбному» (до 25-ти років) віці і загалом не свідчить про вираженість у них антисоціальної спрямованості; при цьому вона аж ніяк не пом'якшує вини гвалтівників, лише підкреслює їх незадовільну адаптацію в плані статево-рольових відносин. З іншого боку, понад третина засуджених мали неповнолітніх дітей, але ця обставина не утримувала їх від вчинення сексуальних злочинів.

Згвалтування раніше несудимими особами вчинюється частіше, ніж раніше засудженими (70,6%), більшість із яких мали одну судимість (64,1%), переважно за вчинення крадіжок. Згідно з результатами наукових досліджень, рецидивісти в процесі згвалтування більш схильні до жорстокості, вони частіше вчинюють вбивства і наносять жертві тяжкі тілесні ушкодження [140, с. 101-107; 173].

В наукових першоджерелах часто і обґрунтовано зазначається, що серед насильницьких злочинців помітна доля тих, хто має психічні аномалії в межах осудності [6; 7; 60; 94; 142]. В аналізованому нами масиві матеріалів питома вага гвалтівників із психічними розладами (з врахуванням хронічного алкоголізму та наркотичної залежності) становить 39,5%, причому основну їх

кількість складають: психопати – 42,0%; хронічні алкоголіки – 22,7%, олігофрени – 19,9%, особи з остаточною явищами травм черепа – 8,4%.

Слід зазначити, що опитані нами працівники поліції не мають єдиної думки стосовно впливу психічних аномалій на вчинення зґвалтування: третина з них вважає, що вона не більша, ніж при вчиненні інших злочинів (34,7%), ще третина визначає цей чинник як суттєвий (32,0%), четверта частина – що психічні аномалії впливають лише в одиничних випадках (25,3%). Цей факт наочно підтверджує неодноразово висловлювану в юридичній психології думку щодо традиційного нехтування юристами психологічними знаннями.

Так, згідно з матеріалами проаналізованих нами кримінальних проваджень, судово-психологічна експертиза гвалтівників призначалася лише в небагатьох випадках (14,2%). Лише 40,0% працівників поліції вважає за необхідне залучати фахівці-психологів для пізнання психологічних фактів, 28,0% – посиляються на ступінь складності ситуації, 32,0% – вважають знання практичних працівників достатніми для самостійної оцінки особистості злочинця. На їх думку, встановлення мотиву зґвалтування необхідне лише в складних та проблемних ситуаціях (67,3%). При цьому особистий досвід взаємодії з психологами мають лише одиниці з них (8,0%).

Звертає на себе увагу, що олігофренів серед насильників вдвічі більше, ніж серед убивць, крадіїв, розбійників. Якщо всіх олігофренів-злочинців вважати за 100%, то їх розподіл серед засуджених буде таким: умисні вбивства – 6,3%; нанесення тяжких тілесних ушкоджень – 6,3%; зґвалтування – 25,0%; розбої і грабежі – 14,6%; крадіжки – 18,8%; хуліганство – 20,8%; інші злочини у сукупності – 8,2% [9, с. 37].

Висока питома вага олігофренів серед гвалтівників, ймовірно, пояснюється тим, що недоумство заважає їм встановлювати контакти з жінками, в тому числі – з метою сексуальних контактів. Дефекти мовлення, обмежений запас слів, неправильне їх вживання і вимова, загальмованість рухів, одноманітність і бідність міміки і пантоміміки, «тупе» маскоподібне

лице, вади в будові черепа, зовнішнього вуха і т. ін. в поєднанні з неохайністю – все це з дитячих років утруднює олігофренам взаємини з людьми, викликає у озлоблення і замкнутість.

Слід зазначити, що досить часто при вчиненні зґвалтувань, особливо серійних, найбільш жорстоких і цинічних, а також сексуальних посягань на малолітніх і жінок похилого віку працівники поліції і пересічні громадяни схильні пояснювати їх поведінку саме психічними розладами («Таке міг вчинити лише психопат (олігофрен, шизофренік тощо»)). Дійсно, нормальній людині неможливо зрозуміти рушійні сили поведінки насильника-гвалтівника, і якщо ми їх не розуміємо – таке діяння пояснюється його ненормальністю.

Але такий підхід при розкритті і розслідуванні зґвалтувань не просто призводить до формулювання непродуктивних версій, далі – до втрат часу на масові перевірки психічно хворих, але й у теоретичному сенсі є принципово некоректним. Наявність психічних аномалій – лише медичний діагноз, що сам по собі не визначає поведінку людини та не містить пояснення її мотивації. Не викликає сумнівів, що більшість людей із аномальною психікою не є правопорушниками, і це свідчить про відсутність безпосереднього зв'язку між розладами психіки і протиправними діями. Відповідно, у кожному разі потрібне психологічне пояснення, психологічний аналіз суб'єктивних причин вчинків із обов'язковим врахуванням особливостей функціонування аномальної психіки.

Вважаємо, що для вдосконалення роботи з попередження зґвалтувань, для правильного розподілу сил і засобів, застосування адекватних заходів впливу потрібно знати, яка серед насильників питома вага осіб із психічними аномаліями, який їх характер та як вони можуть впливати на поведінку особи.

Достатньо типовим для гвалтівників є наявність негативних звичок та проявів асоціальної поведінки. Так, згідно з результатами проведеного нами опитування працівників поліції, для даного контингенту характерні

неодноразові порушення громадського порядку і п'янство (63,3%); у підлітковому віці кожен четвертий перебував на обліку в КМСД; дві третини обвинувачених раніше притягалися до адміністративної відповідальності за різні правопорушення (66,7%); за даними інших досліджень – у момент вчинення злочинів знаходилася в нетверезому стані (66,3%), зловживали спиртними напоями (15,0%), були хронічними алкоголіками (2,4%), вживали наркотичні засоби (7,7%) [79, с. 35-38].

З урахуванням всіх обставин вчиненого діяння, судом було винесено покарання: згідно ч. 1 ст. 152 КК України – 28,4% підсудних, згідно ч. 2 ст. 152 КК України – 33,9%, згідно ч. 3 ст. 152 КК України – 21,6%, згідно ч. 4 ст. 152 КК України – 16,1%, при цьому в сукупності з умисним вбивством – 12,8%, в сукупності з іншими злочинами – 29,3%.

Важливою обставиною для характеристики гвалтівників є їх ставлення до власних злочинних діянь. Проведене нами опитування 32 засуджених за ст. 152 КК України в Бережанській виправній колонії № 95 Київської обл. (див. Додаток В) засвідчує, що в судовому засіданні повністю визнавали свою вину і детально розповідали про вчинене лише 59,2% осіб, ще 12,8% – вину визнали частково.

При цьому все різноманіття захисних позицій підсудних було представлене наступними посиленнями: 1) найбільша кількість (28,1%) стверджували, що статевий акт був добровільним; 2) 18,8% – заперечували вчинення статевого акту, пояснюючи скаргу потерпілої іншими обставинами; 3) 15,6% – визнавали факт зустрічі з потерпілою, але заперечували вчинення стосовно неї будь-яких насильницьких дій; 4) 6,3% – погоджувалися з тим, що пропонували потерпілим здійснити статевий акт, але відмовилися від свого наміру через її незгоду; 5) 6,3% – висували алібі; 6) 3,1% – взагалі відмовлялися давати показання по суті справи.

В процесі проведеного опитування на момент відбування покарання визнавала себе винними тільки четверта частина засуджених; не визнавала – 28,1%, визнавала частково – 46,9%. Їх трактування власної поведінки і

поведінки потенційної жертви виглядає дещо інакше, ніж це зафіксоване в вирoku суду: потерпіла сама проявляла активність, а потім раптом передумала (28,1%), потерпіла не заперечувала проти пропонуванних стосунків (25,0%), потерпіла ніяк не висловлювала свого ставлення стосовно сексуального зближення (21,9%). Лише четверта частина потерпілих від самого початку чинили опір, і саме щодо них було застосоване фізичне насильство.

Характерно, що переважну більшість гвалтівників (75,0%) не цікавила подальша доля жертви злочину; інші стверджують, що прагнули надати їй допомогу та для самовиправдання.

Встановлено, що заперечення вини особливо характерне для чоловіків зрілого віку, котрі гвалтували малолітніх і неповнолітніх дітей, дочок і падчерок, інших близьких родичок, а також жінок похилого віку. На нашу думку, це спричиняється різко негативним ставленням до подібних діянь в мікросередовищі засуджених і в кримінальній субкультурі загалом, цькуванням і приниженнями «знехтуваних» [25; 188; 198], що робить їх життя «на зоні» нестерпним. Має значення також прагнення насильника узгодити ставлення до себе і власну самооцінку, що трансформується в усталене особистісне новоутворення, виконуючи суб'єктивно-захисні функції.

Внаслідок цього, як свідчить опитування гвалтівників, вони майже емоційно релевантні, тобто *майже вірять* у свої слова, коли запевнюють, що не винні чи їх вина не така вже й суттєва: винні несприятливі обставини, невизначеність ситуації та самі потерпілі. Саме поведінка останніх в оповідях багатьох засуджених за зґвалтування виглядає основною причиною їх злочинних діянь («якби жертви поводитися інакше, нічого б і не трапилося»). При цьому винуватість потерпілих вбачається й тоді, коли об'єктом сексуального посягання були малолітні дівчатка чи жінки похилого віку, які вже втратили свою сексуальну привабливість). Відповідно, таке ставлення до власного злочинного діяння підвищує ймовірність подальшої десоціалізації і

особистісної деградації гвалтівників.

Цікаві дані про адаптованість засуджених за зґвалтування в мікросередовищі УВП наводяться Ю. М. Антоняном: якщо раніше адаптувалися до нових умов 66% респондентів, то в теперішній час їх стало 24%, тобто втричі менше; хороші стосунки з іншими засудженими склалися у 75%, тепер – у 50%. Про неможливість встановлення хороших стосунків заявили 33% респондентів, чого раніше не було [9, с. 10].

Науковці пояснюють такий стан речей тим, що сьогодні в УВП зросла питома вага тих, хто вчинив злочини високого рівня суспільної небезпеки, а також осіб, які злісно порушують режим. Викликано це змінами в кримінальній політиці, зокрема тим, що покарання у вигляді позбавлення волі одержують лише найбільш небезпечні злочинці, котрі є носіями та провідниками неформальних соціальних норм злочинного світу («злочинського закону»).

За останні десять років [9, с. 10] в 1,5 рази зросло число тих, хто вчинив зґвалтування недалеко від місця проживання, і так само зменшилося число тих, хто зробив це на віддаленні від свого помешкання. Під місцем проживання тут розуміється не адміністративно-територіальна одиниця, а суб'єктивна оцінка фізичних меж своєї поведінки та впливу зовнішнього соціального контролю. Згідно з проведеним нами узагальненням матеріалів кримінальних проваджень, питома вага знайомих насильникам жертв у теперішній час становить 73,4%.

При цьому у 18,2% випадків злочинець і потерпілий перебували в родинних відносинах; у 23,9% – були знайомі впродовж досить тривалого часу за місцем проживання; у 18,2% – вони познайомилися в день вчинення злочину чи за декілька днів до того; у 13,8% – були знайомі за місцем роботи; у 11,9% – познайомилися безпосередньо перед вчиненням злочину у зв'язку зі спільним проведенням часу та розпиванням спиртних напоїв.

Число працюючих до вчинення злочину насильників зросло в два рази. Настільки ж зросла кількість тих, кому грошей цілком вистачало на

повсякденні витрати. Помітно більше стало осіб, які часто змінювали місце роботи [24; 39].

Як вже зазначалося вище, згідно з матеріалами кримінальних проваджень понад половина зґвалтувань вчинюється в групі (52,1%); з числа працівників поліції так вважають 60,0% опитаних, причому такі групи, як правило, не є організованими. Для юридико-психологічної характеристики таких злочинів найбільш типовими, на нашу думку, є наступні елементи:

- 1) особливості групи і особистості суб'єктів злочину;
- 2) типові способи зґвалтування;
- 3) обстановка вчинення злочину.

Проведений нами якісний аналіз групових зґвалтувань дозволяє стверджувати наступне: 1) можна виділити дві типові групи гвалтівників за віком: група в віці від 14 років до 21 року – 48,7%; б) група в віці від 30 років і старші – 34,2% випадків; 2) чим молодші злочинці, тим більш типовим для них є груповий спосіб вчинення злочинів; 3) умисел на вчинення такого групового злочину виникає, частіше, в процесі спільного проведення дозвілля знайомими; 4) злочинні групи гвалтівників існують нетривалий час, а якщо вони стабільні, то представлені особами, які вчинюють різні за спрямованістю насильницькі і корисливо-насильницькі злочини.

Групи гвалтівників складаються, як правило, з двох-трьох осіб. Більшість учасників групи були виконавцями злочину – 67 осіб (88,2%), організаторами – 5 осіб (6,6%), при цьому 4 з них (5,2%) не лише організовували зґвалтування, але й брали в ньому безпосередню участь. 2 особи (2,6%) безпосередньої участі у зґвалтуванні не брали, оскільки були жінками.

Особи, які входили до складу групи, проживали в одних і тих же районах населеного пункту. При цьому всі групи склалися тільки з міських чи тільки з сільських жителів. Груп, до складу яких входили б і горожани, і селяни, нами не виявлено.

Учасникам таких груп притаманне систематичне вживання спиртних напоїв. низький освітній рівень, відсутність роботи або малокваліфікована праця. Встановлений взаємозв'язок між соціальним статусом особи і місцем зґвалтування: безробітні – безлюдне місце; учні і студенти – район проживання або район проведення дозвілля; працюючі – місце проведення дозвілля.

При групових зґвалтуваннях дуже важлива позиція лідера групи, у якого найчастіше спостерігається високий рівень агресивності, деформована індивідуальність, негативне ставлення до жінок, страх бути відторгненим ними. Саме лідер створює навколо себе специфічно орієнтований морально-психологічний клімат, що характеризується орієнтацією на застосування сили у відносинах, презирством до жінок, нехтуванням їх гідністю задля задоволення власних сексуальних потреб.

Класифікувати злочинні групи, які вчинили зґвалтування, доцільно залежно від наступних підстав:

- 1) за числом учасників: а) не більше двох осіб; б) від 3 до 5 осіб;
- 2) за віковим складом: а) групи, що складаються з дорослих; б) групи неповнолітніх; в) в групі є неповнолітні особи та молоді дорослі (18-21 рік);
- 3) за ознакою статі: а) групи складаються лише з чоловіків; б) в групах є особи жіночої статі;
- 4) за особливостями групової структури: а) підпорядкованість учасників авторитарному лідеру; б) стосунки рівності між учасниками; в) аморфна група, між учасниками якої не існує визначених стосунків лідерства – підпорядкування;
- 5) за спрямованістю злочинної поведінки: а) групи, що вчинили злочин під впливом певних обставин (стан алкогольного сп'яніння, віктимна поведінка потерпілих); б) групи, спеціально створені для вчинення зґвалтування; в) групи, що характеризуються стабільною антисоціальною спрямованістю і вчинюють різні за характером злочинні посягання.

Узагальнення результатів вивчення кримінальних проваджень дозволяє

нам виділити наступні найбільш типові групи зґвалтувань за їх зовнішніми, об'єктивними ознаками.

1. *Рантові напади* на жінок, неповнолітніх, осіб похилого віку. Жертвами найчастіше стають незнайомі насильниками особи.

2. Зґвалтування як *ексцес* пограбування чи розбійного нападу, коли злочинний умисел виникає в процесі вчинення злочину на тлі безпомічності (не плутати з безпорадним станом) потерпілої. Жертвами стають незнайомі особи, причому вони можуть перебувати разом із чоловіком.

3. Зґвалтування, пов'язані зі *спільним проведенням часу* – найбільш характерні для неповнолітніх і молодих дорослих злочинців, часто реалізуються у формі групового злочину.

4. Зґвалтування, вчинені *в результаті короточасних контактів* між чоловіком і жінкою, при цьому потерпіла сторона розглядає таке знайомство як прелюдію до тривалих відносин, злочинець – як спосіб проведення дозвілля.

5. Зґвалтування жінок, малолітніх і неповнолітніх дітей, які перебувають із злочинцем у *родинних і сімейних стосунках*, а також сусідок чи колег по роботі.

6. Інші випадки зґвалтувань.

Віктимна поведінка потерпілої може мати місце в усіх виділених групах, але частіше – в третій і четвертій. Вона часто зустрічається у межах першої та другої групи, наприклад, коли потерпілі опиняються в безлюдних місцях у вечірній чи нічний час, хоча цього можна було б уникнути.

З врахуванням механізму злочинного посягання, можна запропонувати наступну класифікацію зґвалтувань (у % стосовно проаналізованих 146 матеріалів кримінальних проваджень):

1) характер докримінальної ситуації:

- насильник і потерпіла до події один одного не знали (43,8%) чи познайомилися напередодні (19,9%);

- насильник і потерпіла перебували в родинних чи сімейних стосунках,

були сусідами чи колегами по роботі, були знайомі впродовж тривалого часу у зв'язку зі спільним проведенням вільного часу (відпочинок, заняття спортом, лікування тощо) (36,3%);

2) характер передкримінальної ситуації:

- «раптове» зґвалтування, тобто напад відбувається неочікувано для потерпілої, без будь-якого попереднього контакту (47,9%);

- «підготовлене» зґвалтування, коли злочину передувало тривале знайомство з потерпілою, в тому числі її спокушання (52,1%);

3) характер кримінальної ситуації:

- злочин здійснений за допомогою інтенсивного застосування психічного і фізичного насильства, часто – 79,5%);

- статевий акт не був завершений через несприятливі об'єктивні обставини чи сексуальну неспроможність злочинця (20,5%).

Запропоновані класифікації не є взаємовиключними і мають важливе практичне значення для органів поліції, особливо в сенсі організації профілактичної роботи, розстановки сил і засобів, прикриття найбільш криміногенних місць та ін.

Американські спеціалісти поділяють зґвалтування на домінантні (як доказ влади над іншою людиною) і гнівні (обумовлені прагненням помститися чи вимістити зло), причому перші, в свою чергу, включають в себе ті, що змушують жертву визнати вищість насильника, і ті, що переконують його в своїй силі, а другі – мстиві і збуджуючі. Останні є ознакою садистського типу поведінки. Деякі дослідники виділяють серійні зґвалтування садистського характеру в окрему групу і кваліфікують їх як самостійну сексуальну девіацію (раптофілію) [205; 213, с. 131-144].

Обсяг даних щодо морально-психологічних властивостей осіб, які вчиняють зґвалтування, в матеріалах кримінальних проваджень традиційно обмежений. Але узагальнення їх висловлювань в протоколах допитів дозволяє стверджувати, що їм притаманні неповага до не лише до жінок, але й до людей взагалі, брутальність, цинізм, відсутність почуття сорому,

споживацьке ставлення до оточуючих, озлобленість і жорстокість, егоцентризм, при якому власні бажання і почуття розглядаються як єдино значущі для вибору варіанту поведінки і такі, що підлягають безумовному задоволенню, тощо. Найбільш небезпечні злочинці – це особи, які вчиняють зґвалтування своїх дітей, падчерок, племінниць тощо, використовуючи при цьому психічне насильство або безпорадний стан потерпілого (18,4%). У них негативні риси мають найбільш виражений та тривалий характер і виступають внутрішніми детермінантами вчинення статевих злочинів. Поряд із цим, вони достатньо комунікабельні, здатні справити гарне враження на потенційну жертву, знайти з нею спільну мову, зацікавити, тощо.

Згідно з результатами дослідження, проведеного авторським колективом під керівництвом Ю. М. Антоняна, 36% засуджених за зґвалтування респондентів вказали, що за подібних обставин вони завжди застосовували насильство стосовно жінок [9, с. 9]. Відповідно, такий спосіб дій є для них стереотипним, відображаючи ставлення до жінок загалом.

Аналогічними є висновки зарубіжних науковців: в злочинній популяції переважають молоді чоловіки, близько 60-80% із них в момент вчинення злочину перебували під дією алкоголю та наркотиків. Їм притаманні такі особливості: часта зміна місця роботи, схильність до агресивності та хуліганства, межові психічні аномалії, вороже ставлення до світу, жорстокість і садизм. В сімейному анамнезі таких чоловіків характерним є неблагополучний шлюб батьків, емоційна байдужість їх до дитини, надто домінантні і почуттєво холодні матері, вороже ставлення до батька. Аналіз статевого життя цих осіб свідчить про низьку культуру співжиття, ранній сексуальний досвід, негативне ставлення до жінок і проблеми шлюбу [69; 96; 157; 166].

Один із найбільш суспільно небезпечних злочинних проявів – серійні сексуальні напади. Як правило, вони спричиняють значний суспільний резонанс, викликаючи у населення справедливу тривогу за свою безпеку і безпеку своїх близьких. Слід зазначити, що серед вивчених нами

146 архівних кримінальних проваджень серійні зґвалтування не представлені з цілком зрозумілих причин: за наявності ознак серійності процедура розкриття та розслідування здійснюється слідчо-оперативними групами УВС області чи МВС України, на цьому ж рівні відбувається судовий розгляд матеріалів. В офіційних статистичних даних серійність також не знаходить свого відображення.

З наукових та публіцистичних джерел відомо, що з року в рік майже з фатальною закономірністю міжнародна кримінальна статистика відзначає появу осіб, які вчинюють серійні сексуальні напади, в тому числі й зґвалтування, в країнах незалежно від політичної, економічної і культурної ситуації.

Основна особливість серійних зґвалтувань пов'язана, передусім, з їх багатоепізодністю, тобто з прагненням насильника вчинювати повторні, подібні за своїми характеристиками злочини. Число таких нападів безпосередньо залежить від професійності правоохоронних структур, їх можливості і здатності ефективно попереджувати, виявляти і прискіпати серійні злочини.

Дослідники Фольк, Бекле-Йост і Хільгарт стверджують, що багатьом насильникам притаманні риси жіночності. В ранньому дитинстві вони мали проблеми з вираженням агресії. Таким чином, зґвалтування становить собою «вибух» агресивності, що пригнічувалась до пори. Насильство над жінкою слугує не стільки задоволенню сексуальних потреб, скільки її приниженню чи «покаранню» за інших жінок, які знехтували майбутнім злочинцем.

Відповідно, зґвалтована жінка є свого роду символом покарання когось іншого. У випадку негативного зв'язку з батьком і позитивного – з матір'ю, насильство підвищує самооцінку власного «Я» в чоловічій ролі. У злочинців зі зворотним характером такого зв'язку насильство ототожнюється з власним «Я» як сильним і агресивним при одночасному нехтуванні жінками, котрі пробуджують страх, відчуття небезпеки. При цьому зґвалтування символізує подолання таких почуттів [11, с. 188-198].

Опитані нами працівники поліції до основних причин і умов вчинення зґвалтувань відносять, насамперед, такі чинники, як упущення в моральному і статевому вихованні в сім'ях, навчальних закладах, трудових колективах, пасивність відносно осіб, які проявляють грубість, зловживають спиртними напоями, допускають прояви розв'язної поведінки тощо.

Таким чином, в загальній структурі злочинності зґвалтування і насильницькі дії сексуального характеру представлені незначною мірою, але навіть відносно невелика їх кількість спричиняє тривогу суспільства через тяжкість наслідків, глибокі фізичні, моральні і психологічні травми жертв та їх близьких. При цьому така шкода не піддається прямому вимірюванню, оскільки вона представлена глибинними психотравмуючими особистісними переживаннями.

Незважаючи на сприятливі статистичні тенденції стосовно даного виду злочину в Україні, при більш детальному, якісному аналізі можна виділити негативні обставини в його внутрішній структурі: 1) зростає питома вага злочинів із кваліфікованими і особливо кваліфікованими складами (вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою, вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, яка перебуває в безпорадному стані, вчинення злочину з особливою жорстокістю, вчинення злочину особою, яка перебуває у стані алкогольного сп'яніння); 2) значна доля сексуальної злочинності характеризується кримінологічним рецидивом, що свідчить про неефективність заходів виправлення і покарання осіб, які їх вчинюють. Окрім того, статистичні дані не відображають реальної картини розповсюдженості зґвалтувань через високий рівень латентності, характерний як для України, так і для багатьох країн, світу.

Висновки до розділу 1

1. Можна виділити п'ять періодів становлення кримінального законодавства про відповідальність за насильницькі злочини: кримінальне право Руської Правди (XI – XV ст.), кримінальне право Московської держави

(XV – XVII ст.), кримінальне право Російської Імперії (XVIII – початок XX ст.), кримінальне право Радянської влади (з жовтня 1917 р. до грудня 1993 р.), кримінальне право незалежної України.

2. Еволюція кримінальних норм стосовно зґвалтування відбувалася за декількома напрямками: 1) сформульоване і конкретизоване саме поняття «зґвалтування»; 2) зі зміною соціально-правового статусу жінки в суспільстві було розширене коло суб'єктів і жертв даного злочину; 3) відбулася диференціація відповідальності злочинців залежно від фізичного (віку) і психічного (безпорадність та ін.) стану жертви злочину, характеру насильства, тяжкості наслідків та інших обставин; 4) законодавець неодноразово здійснював спроби підсилити кримінальну відповідальність за зґвалтування.

3. Спроби науковців пояснити природу сексуального насильства і зґвалтування зокрема, в середині 70-х років XX ст. оформилися як три основних теоретичних підходи: феміністська теорія, теорія соціального наущіння і еволюційна теорія. В межах феміністської теорії зґвалтування розглядається як жорстока форма вияву влади і контролю чоловіка над жінкою, де секс відіграє роль зброї, тобто воно є певним «псевдосексуальним актом», мотивованим бажанням влади і контролю, а не сексуальним вабленням, а сексуальна інтимність і експлуатація використовується чоловіками для підтримання їх першості. Теорія соціального наущіння розглядає зґвалтування як різновид агресивної поведінки стосовно жінок, засвоєної завдяки утворенню асоціацій між сексуальністю і насильством, віри в міфи, що стосуються сексуального насильства та зменшенню чутливості до чужого болю, страху і приниження, що супроводжують сексуальне насильство. В межах еволюційної (соціобіологічної) теорії постулюється, що схильність до сексуального насильства має природний базис, тобто насильницька копулятивна тактика (зґвалтування) є результатом природного відбору, котрий змушує чоловіка поводитися так, а не інакше.

4. Результати проведеного узагальнення матеріалів кримінальних проваджень та опитування працівників поліції засвідчують, що вчинення зґвалтування зумовлюється як особливостями криміногенної ситуації (61,3%), так і індивідуально-психологічними особливостями злочинця (64,0%). Зокрема, для таких злочинів очевидна чітко виражена сезонність, найбільш криміногенними є вечірній (50,0%) і нічний (42,5%) час п'ятниці (30,8%) та неділі (18,6%), найбільш типові місця їх вчинення – квартира (будинок) та територія поблизу кафе, барів, ресторанів та місць масового відпочинку.

5. В переважній більшості злочинцями були чоловіки (97,2%) молодого віку (до 25 років – 53,6%), які мали середню (39,9%) або незакінчену середню освіту (34,4%), безробітні (28,9%) чи зайняті низькокваліфікованою працею, за місцем роботи та за місцем проживання вони характеризувалися негативно. Зґвалтування раніше несудимими особами вчинюється частіше, ніж раніше засудженими (70,6%), більшість із яких мали одну судимість.

6. Питома вага гвалтівників із психічними розладами в аналізованому нами масиві значна, причому основну їх кількість складають психопати (42,0%), алкоголіки (22,7%) та олігофрени (19,9%). Але це не свідчить про наявність безпосереднього зв'язку між злочинністю і психічними патологіями: останні утруднюють взаємини з людьми, заважають встановлювати адекватні контакти з жінками, спричиняють озлобленість і жорстокість. Наявність психічних аномалій сама по собі не визначає поведінку людини та не містить пояснення її мотивації, а більшість людей із аномальною психікою не є правопорушниками.

7. Приблизно половина засуджених не визнала в судовому засіданні своєї вини, посилаючись на те, що статевий акт був добровільним (28,1%) чи заперечували вчинення статевого акту, пояснюючи скаргу потерпілої іншими обставинами (18,8%). На момент відбування покарання визнавала себе винними тільки четверта частина засуджених, а їх трактування власної

поведінки полягає в тому, що потерпіла сама проявляла активність, а потім раптом передумала чи не заперечувала проти пропонованих стосунків.

8. Закономірними для групових зґвалтувань є: 1) наявність двох типових вікових груп (14-21 роки, від 30 років і старші); 2) чим молодші злочинці, тим більш типовим для них є груповий спосіб вчинення злочинів; 3) умисел на вчинення такого групового злочину виникає, частіше, в процесі спільного проведення дозвілля знайомими; 4) злочинні групи гвалтівників існують нетривалий час, а якщо вони стабільні, то представлені особами, які вчинюють різні за спрямованістю насильницькі і корисливо-насильницькі злочини.

9. Має місце досить чіткий поділ зґвалтувань на ситуативні та сплановані: в першому випадку злочин вчинюється в процесі чи під впливом специфічно організованого дозвілля або внаслідок віктимогенності обстановки, в другому – наявний завчасно обдуманий умисел. В усіх випадках констатоване застосування психічного насильства стосовно потерпілого, в більшості з них – застосоване й фізичне насильство. При цьому гвалтівники практично не роблять спроб залишитися невідомими, приховуючи обличчя, сліди рук, вносячи деструктивні зміни в обстановку злочину, що свідчить про їх глибоку моральну деградацію.

РОЗДІЛ 2.

ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ У ПРОЦЕСІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗГВАЛТУВАНЬ

Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи – значна за обсягом сукупність насильницьких діянь, спрямованих проти засад суспільного буття і суспільної взаємодії. Насильство – один із феноменів соціальної організації суспільства. При цьому проблема насильства в суспільстві оцінюється як одна з найбільш глобальних проблем нашого часу, їй приділяється пильна увага всією світовою спільнотою. Особливо це важливо при використанні даного терміну в якості нормоконструюючого елементу, тобто кримінально-правової категорії: в цьому випадку значення категорії «насильство» відображає не просто явище, а явище соціально значуще, опис якого затребуваний в конструкціях кримінального права.

Тому правильне визначення елементів складу злочину у виді згвалтування є надзвичайно важливим для встановлення ступеня вини правопорушника та індивідуалізації покарання. Специфічне місце в цьому процесі належить психологічним знанням, застосування яких дозволяє більш глибоко зрозуміти сутність цинічної та особливо зухвалої поведінки правопорушника в кожному конкретному випадку.

2.1. Психологічна сутність елементів складу злочину у виді згвалтування

Радянське кримінальне законодавство з моменту свого зародження виділяло згвалтування в самостійний склад злочину. В Кримінальному кодексі Української Радянської Соціалістичної республіки (1922 р.) ст. 169 –

«Згвалтування, тобто статеві зносини з застосуванням фізичного або психічного насильства або шляхом використання безпорадного стану потерпілої особи» належала до Глави 4 – «Злочини в сфері статевих відносин» і передбачала покарання у виді позбавлення свободи на строк не менше трьох років; якщо ж воно мало своїм наслідком самогубство потерпілої особи – покарання у виді позбавлення волі на строк не менше п'яти років.

В Кримінальному кодексі УРСР (1926 р.), чинному до 1961 р., ст. 153 – «Статеві зносини з застосуванням фізичного насильства, погроз, залякування чи з використанням, шляхом обману, безпорадного стану потерпілої особи (згвалтування)» належала до Глави VI – «Злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи». Таке діяння каралося позбавленням свободи на строк до п'яти років, а за наявності кваліфікуючих обставин (самогубство потерпілої особи, недосягнення нею статевої зрілості, вчинення групою осіб) – на строк до восьми років [91].

Як бачимо, поняття «психічне насильство» тут представлене «погрозами» та «залякуванням», а використання «безпорадного стану потерпілої» – трактувалося виключно за допомогою «обману». Напевне, при цьому законодавець керувався міркуваннями конкретизації оціночних понять та спрощення практики застосування відповідних приписів. Втім, порівняльний аналіз наступних у часі формулювань засвідчує, що такий шлях не може вважатися цілком продуктивним: будь-яка редукція призводить до зменшення варіативності у трактуванні та оцінюванні складної об'єктивної та суб'єктивної реальності, якою є вчинення насильницького злочину. Так, безумовно, що погрози і залякування не вичерпують обсягу поняття «психічне насильство», а «безпорадний стан потерпілої» далеко не завжди стає наслідком обману.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення кримінальної відповідальності за згвалтування» від 4 січня 1949 р., до ст. 153 Кримінального кодексу включена ще одна кваліфікуюча ознака – настання в

результаті зґвалтування тяжких наслідків. Зазначене діяння було віднесене до особливо тяжких (ч. 1 – позбавлення свободи на термін від 10 до 15 років, ч. 2 – від 15 до 20 років). Особливістю цієї норми стало також те, що вона не містила вказівки на жіночу стать потерпілої особи, тому аж до прийняття постанови ЦВК СРСР від 7 березня 1934 р., що встановила відповідальність за мужолозтво, в літературі і судовій практиці насильницьке мужолозтво трактувалося як зґвалтування [145, с. 495]. Окрім того, мали місце випадки кваліфікації зґвалтування, вчиненого групами з великим числом учасників, з особливим цинізмом, з хуліганських спонукань як бандитизму.

Так, в ніч з 22 на 23 серпня 1926 р. в м. Ленінграді у Чубаровському провулку було вчинене групове зґвалтування, що отримало назву «Чубаровська справа». В ньому брали участь понад 30 осіб, дії 23 з них були кваліфіковані судом як бандитизм, щодо сімох із них вирок суду полягав у смертній карі (максимальне покарання за групове зґвалтування становило на той час 8 років).

КК УРСР 1960 р. встановлював відповідальність за зґвалтування в ст. 117, трактуючи його як статеві зносини з застосування фізичного насильства, погроз чи з використанням безпорадного стану потерпілої. Первісно вона складалася з трьох частин. 7 травня 1980 р. відповідальність за зґвалтування була диференційована і посилена: введені нові кваліфікуючі ознаки, вже наявні поділені і конкретизовані, виділена ч. 4, згідно з якою вчинення зґвалтування особливо небезпечним рецидивістом чи таке, що спричинило особливо тяжкі наслідки, а також зґвалтування малолітньої – каралося позбавленням свободи на строк від восьми до п’ятнадцяти років або смертною карою.

Сьогодні зґвалтування представлене в ст. 152 Кримінального кодексу України розділу ІУ – «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» і трактується як статеві зносини з застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи. При цьому згідно ч. 1 таке діяння є

злочином середньої тяжкості, ч. 2 – тяжким злочином, ч. 3-4 – особливо тяжким злочином.

Окрім згвалтування, до злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи віднесені: насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК), примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК), статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 КК), розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК). Родовим об'єктом злочинів, передбачених розділом IV Особливої частини, є прийнятий у суспільстві уклад сексуальних зносин, що передбачає статеву свободу особи, а в деяких відповідних випадках – її статеву недоторканість

В ст. 131 КК Російської Федерації ця норма сформульована дещо інакше: «... з застосуванням *насилъства* або з погрозою його застосування до потерпілої *чи інших осіб...*», тобто йдеться про можливість застосування будь-якого насилъства (як фізичного, так і психічного), причому воно може бути адресоване не лише безпосередній жертві. Такий підхід видається нам більш коректним, оскільки дозволяє збільшити варіативність ситуацій, що піддаються оцінюванню [176].

Слід зазначити, що на формування вітчизняного кримінального законодавства в сфері захисту прав жінок на статеву недоторканість і статеву свободу суттєвим чином вплинула низка міжнародних нормативно-правових документів, спрямованих на викорінення насилъства стосовно жінок, в тому числі в сфері сексуальних стосунків.

1. Конвенція «Про згоду на вступ у шлюб, мінімальний шлюбний вік і реєстрацію шлюбів» (відкрита для підписання і ратифікації резолюцією 1763 А (XVII) Генеральної Асамблеї ООН від 7 листопада 1962 р.), котра зобов'язала держави, які її ратифікували, застосувати всіх належних заходів для відміни застарілих звичаїв і законів щодо шлюбу і сім'ї, шляхом забезпечення повної свободи вибору шлюбного партнера, повного скасування дитячих шлюбів та попередніх договорів про шлюб до досягнення статевої зрілості, встановлення належної відповідальності і

введення реєстру актів цивільного стану. Дана конвенція спрямована на попередження сексуального насильства і сексуальної експлуатації дівчаток і жінок, якій вони піддаються в недобровільних шлюбах.

2. Конвенція ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок» (прийнята резолюцією 34/180 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1979 р.), котра закріпила принцип рівноправності чоловіків і жінок в усіх сферах життєдіяльності, в тому числі в забезпеченні і захиті прав на статеву недоторканість і статеву свободу. Одним із основних положень даної конвенції є вказівка на пряме зобов'язання дежав-учасників вживати всіх відповідних заходів, включно до законодавчих, для припинення всіх видів торгівлі жінками і експлуатації їх проституції.

3. Декларація «Основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою» (прийнята резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р.), в якій розглядається саме поняття «жертва», а також сформульовані рекомендації надання реституцій, компенсацій і соціальної допомоги потерпілим.

4. Декларація ООН «Про викорінення насильства стосовно жінок» (прийнята резолюцією 48/104 Генеральної Асамблеї від 20 грудня 1993 р.), що запропонувала перше офіційне визначення насильства, здійснюваного на сексуальному ґрунті, під яким розуміється: будь-який акт насильства, вчинений на основі статевої ознаки, що спричинив чи здатен спричинити фізичну, статеву чи психологічну шкоду і страждання жінкам, а також погрози вчинення таких актів, примус чи свавільне позбавлення свободи. В ній визнається, що насильство стосовно жінки є однією з перепон на шляху досягнення рівності та суспільного розвитку; це – прояв історичної нерівності між чоловіками і жінками, яку необхідно долати, оскільки це порушення прав і свобод людини [36].

В теперішній час кримінальна відповідальність за зґвалтування передбачена в більшості країн світу, хоча в гендерному сенсі визначення процесуального статусу потерпілого різняться. Так, згідно українському

кримінальному законодавству, потерпілим від цього злочину може бути особа як жіночої, так і чоловічої статі. Такий же підхід існує, наприклад, в Австралії, Болівії, Бутані, Великобританії, Венесуелі, Камбоджі, Коста-Ріці, Німеччині, Румунії, Сальвадорі, Сент-Люсії, Словенії, Уругваї, Франції, Еквадорі. Російське кримінальне законодавство кваліфікує зґвалтування як сексуальне насильство чоловіка над жінкою, що роз'яснено в Постанові Пленуму Верховного Суду «Про судову практику у справах про злочини, передбачені статтями 131 і 132 Кримінального кодексу Російської Федерації» від 15.06.2004 р. № 11. Відповідальність за посягання на статеву недоторканість і статеву свободу чоловіків передбачена ст. 132-135 КК РФ, що на думку законодавця, підкреслює особливе ставлення до захисту прав жінок. Зазначимо, що перша конструкція останніми роками використовується все частіше під впливом ідей гендерної рівності і одержала назву «гендерно нейтральної».

Безумовно, що лише повне та всебічне висвітлення всіх елементів складу злочину, взятих в сукупності, дає можливість надати його науково обґрунтоване трактування та визначити юридико-психологічні особливості цього суспільно небезпечного діяння.

Безпосереднім об'єктом зґвалтування є прийнятий у суспільстві уклад сексуальних стосунків у тій його частині, що передбачає статеву свободу повнолітніх осіб, тобто право на вибір статевих партнерів і не заборонених законом і нормами моралі форм задоволення сексуальних потреб (активне право), неприпустимість статевих зносин з ними всупереч їх волі та статеву недоторканість, тобто право кожного не піддаватися сексуальному насильству, право на захищеність від сексуальних посягань (пасивне право) [71; 90; 127; 128].

Ми не схильні до ревізування усталених юридичних конструктів. Але при цьому слід констатувати, що вони не завжди і не в повному обсязі відображають динамічні реалії суспільного життя. Так, в Україні впродовж її незалежності мінімальний вік активного права на статеву свободу коливався

в межах 14-17 років для жінок та 14-18 років для чоловіків. Разом із тим, розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України) – це «вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку», а вік досягнення статевої зрілості (ст. 155 КК – Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості) не визначений взагалі. Наслідки сексуальної революції 60-х – 70-х років ХХ ст. в Україні, хоча й оцінюються як досить помірні порівняно з постіндустріальними країнами, але її вплив очевидний. Зокрема, це стосується дедалі більш раннього прилучення підлітків до сексу; поширення позитивного ставлення до першого факту сексуальних зносин, не пов'язаних із пошуком супутника життя; зростання толерантності до позашлюбних відносин для жінок та неформальних шлюбів.

Згідно з результатами дослідження здоров'я учнівської молоді у рамках Міжнародного проекту «Health Behaviour in School – Aged Children», понад 30% українських школярів у 15-16 років уже мають досвід статевого життя, практично нічого про нього не знаючи. Український інститут соціальних досліджень в 2001 році провів вибіркове опитування неповнолітніх та молоді України. Встановлено, що найчастіше перший статевий досвід припадає на 15-16 років, хоча залучення до сексуальних стосунків відбувається і в 9-10 років. Серед опитаних хлопців, які навчаються у 8 класі, 3% перший сексуальний досвід отримали в 11 років або ще раніше. Взагалі серед 8-класників 21% хлопців і 5% дівчат вже мають досвід сексуального життя.

Якщо порівнювати з іншими країнами, українська молодь схожа на російську – там раннім статевим життям хизуються 24% дівчат і 44% хлопців. За цими показниками Україна наближається до Голландії, Латвії, Хорватії, Греції і займає середню сходинку в рейтингу 41 країни світу. Один із найнижчих показників має Ізраїль, де ранні сексуальні стосунки мають тільки 8% дівчат [151]. Отже, твердження, що статеві свободи як здатність особи усвідомлювати характер вчинюваних із нею дій, настає з 17-літнього віку, видається вельми дискусійним: така здатність в кожному конкретному випадку настає суто індивідуальним чином. Тому визначення її в якості

безпосереднього об'єкта зґвалтування потребує переосмислення фахівцями-юристами. Нам же видається, що саме поняття «статева свобода» в контексті розділу IV КК України є надлишковим, оскільки всі його статті (ст. 156 КК не є виключенням) присвячені посяганням і на статеву свободу, і на статеву недоторканість. В той же час, неприпустимість статевого зносу всупереч волі особи, право кожного не піддаватися сексуальному насильству, право на захищеність від сексуальних посягань – універсальне право кожної людини незалежно від її віку і статі, тобто її право на статеву недоторканість.

Таким чином, можемо стверджувати, що безпосереднім об'єктом зґвалтування є прийнятий у суспільстві уклад сексуальних зносин, що передбачає статеву недоторканість як повнолітніх, так і неповнолітніх осіб, право кожного, в тому числі особи, яка нездатна надати згоду на статеві зносини через слабоумство чи інший розлад психіки, не піддаватися сексуальному насильству, причому потерпілим від цього злочину може бути особа як жіночої, так і чоловічої статі. Визначення процесуального статусу жертви не повинне залежати від її соціального статусу і моральності, попередньої поведінки, стану психіки.

Такий підхід дозволяє враховувати всю множинність випадків застосування насильства в сексуальній сфері і завершити дискусію щодо того, чи може бути визнана потерпілою дружина чи просто співмешканка гвалтівника [145, с. 498], повія або особа, яка добровільно ввела себе в стан алкогольного сп'яніння, оскільки кожна з них наділена, як вже зазначалося вище, універсальним правом на статеву недоторканість. Разом із тим, слід враховувати, що в останньому випадку провокативна поведінка потерпілої з великою ймовірністю мала місце, що потребує окремої оцінки і повинне враховуватися при визначенні ступеня вини підсудного.

Ми не підтримуємо думки про можливість звільнення від відповідальності та покарання за зґвалтування у зв'язку з настанням реальних (а не фіктивних) шлюбних стосунків між винним і потерпілою: думається, що суд не в змозі підтвердити чи спростувати таку «реальність»,

тим більше, у ті стислі терміни, що відводяться для завершення кримінального провадження.

Специфічність зґвалтування проявляється також у тому, що згідно з чинним Кримінальним процесуальним кодексом України зґвалтування є єдиним злочином категорії справ приватно-публічного обвинувачення і може порушуватися лише за заявою потерпілого, але не припиняються у випадку його наміру відмовитися від кримінального переслідування. У виняткових випадках, за неможливості особи подати таку заяву (психічне захворювання, безпорадний чи залежний стан та ін.) таке кримінальне провадження може ініціюватися прокурором.

В якості додаткового факультативного об'єкта зґвалтування можуть розглядатися здоров'я і життя потерпілої особи, її здатність в подальшому до нормального фізичного і психічного функціонування та розвитку [174, с. 111]. Останнє тим більш важливо, що віддалені наслідки зґвалтування у вигляді посттравматичного стресового розладу (ПТСР) можуть призвести до порушень адаптації та соціальної інвалідизації потерпілої, нездатності до нормального сімейного життя, формування сексуальних перверзій тощо.

З об'єктивної сторони цей злочин становить собою дію, тобто статеві зносини з потерпілою особою всупереч її волі. При цьому статеві зносини за своїм характером формально є природними, що й відрізняє зґвалтування від злочину, передбаченого ст. 153 КК України.

Важливе значення для характеристики об'єктивної сторони зґвалтування має поняття погрози. Законодавець у ст. 152 КК передбачає три альтернативно визначених різновидів вчинення цього злочину, два з яких іманентно містять у собі погрозу: а) фізичне насильство; б) погроза його застосування; в) використання безпорадного стану потерпілої особи [4, с. 159-168; 22, с. 164-173; 54, с. 57-76; 143].

Насильство – це застосування фізичної сили або психологічного тиску за допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір [177]. Відповідно, в кримінально-правовому сенсі насильством є

умисний протиправний вплив на організм чи психіку людини, що здійснюється проти її волі або ж безвідносно до її волі.

Фізичне насильство передбачає здійснення винним активних дій, в тому числі з використанням різних засобів, а його наслідком стає спричинення шкоди здоров'ю. При цьому фізичне насильство може виражатися в утриманні, зв'язуванні потерпілої особи, іншому позбавленні або обмеженні її волі, нанесенні їй ударів, побоїв, тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості тощо, спрямованих на упередження або подолання опору з боку цієї особи, пов'язаного з небажанням вступити у статевий контакт. До поняття фізичного насильства слід відносити також вплив на внутрішні органи людини без пошкодження зовнішніх тканин шляхом отруєння або обпоювання одурманюючими речовинами, якщо це здійснюється проти або поза волею потерпілої особи. У разі, коли одурманюючі речовини вживались людиною добровільно, за власною волею, а згодом безпорадний стан був використаний винним для скоєння статевих злочинів, такі дії слід розглядати як зґвалтування, вчинене із використанням безпорадного стану потерпілої особи [40, с. 339-344; 63, с. 68-75; 126-128 та ін.].

Таким чином, мінімальна межа фізичного насильства при зґвалтуванні представлена протиправним умисним фізичним впливом на тіло, а також його органи, тканини або фізіологічні функції організму потерпілої особи без завдання їй тілесних ушкоджень, проти або поза її волею, що посягає на її здоров'я чи життя. Зґвалтування або замах на зґвалтування, поєднані із заподіянням потерпілій легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, підлягає кваліфікації за ст. 152 КК і потребує додаткової кваліфікації, оскільки заподіяння шкоди здоров'ю у вказаних межах охоплюється диспозицією закону про відповідальність за зґвалтування.

Ситуація з погрозою застосування фізичного насильства у психологічному сенсі більш складна. Безумовно, що така погроза є засобом подолання опору потерпілої особи і полягає в її залякуванні

висловлюваннями, жестами чи іншими діями, що свідчать про намір правопорушника застосувати фізичне насильство до самої потерпілої чи до значущих для неї людей (наприклад, до дитини). Але подолання такого опору цілком ймовірне і за умови суто психічного впливу на жертву (блокування можливостей втечі чи спроб покликати на допомогу, брутальні дії, слова та жести, зривання одягу чи вимога його зняти, тощо). В означених ситуаціях важливий не сам ступінь докладання фізичних зусиль, а переживання загрози згвалтування як реальної.

Це дозволяє нам не погоджуватися з представленою в теорії кримінального права позицією, що насильство завжди пов'язане з подоланням опору потерпілої, тобто воно має місце лише у випадках, коли активний опір не залишає у винного сумнівів відносно її небажання вступати в статевий контакт. Існує навіть точка зору, що здійснення насильницьких зносин одним чоловіком стосовно здорової жінки неможливе, оскільки її активний опір не дозволяє винному вчинити статевий акт [75; 145, с. 509].

При цьому не враховується, що потерпіла втрачає таку здатність через страх, позамежовий вплив на її емоційно-вольову сферу (така межа є суто індивідуальною), в результаті розуміння безперспективності опору через нерівні фізичні можливості, сукупно – внаслідок психічного впливу.

Характеризуючи психічне насильство, Р. Д. Шарапов пропонує певний «проміжний» варіант – «образна дією» (плювання в лице, ляпас та ін.). На його думку, такі дії розцінюються як психічне насильство не лише з огляду на переважаючу спрямованість умислу винного на заподіяння психічної травми іншій людині, приниження її честі й гідності. Навіть якщо зазначені дії спричинили фізичну шкоду у вигляді болю, її інтенсивність настільки малозначна, що вказане діяння не є суспільно небезпечним, що характерно для фізичного насильства [75; 186, с. 116].

Думка цікава, тим більше, що «образна дією» завжди є породженням певних соціокультурних умов, в іншій культурі вона може бути не зрозуміла або зрозуміла перекручено. Наприклад, ляпас – жест суто європейський, що

йде від лицарства й укорінений у дворянстві, це «повідомлення» з величезним обсягом соціальної й особистісної інформації. Удар – більш простий жест, але й він часто потребує складної інтерпретації. Так, у романі «Мобі Дік» одноногий капітан Ахав вдарив свого помічника дерев'яною ногою. Той довго і болісно міркував: чи повинен він образитися і помститися? Зрештою моряк прийшов до висновку, що вдарили його не живою ногою – це було б образливо. А дерев'яна нога – це просто ціпок, удар ціпком образи чоловіку не наносить.

Отже, поняття «погроза застосування фізичного насильства» не вичерпує всього обсягу поняття «насильство». Тому нам видається безперспективною точка зору, згідно з якою насильство взагалі недоцільно поділяти на фізичне і психічне [40, с. 339-344].

В науці кримінального права поділ насильства на фізичне і психічне є традиційним, хоча критерії такого поділу, дійсно, залишаються дискусійними (Л. Д. Гаухман, І. Я. Козаченко, В. І. Осадчий, Л. В. Сердюк, Р. Д. Шарапов та ін.). На нашу думку, основна причина тут – складність будови людини як особистості та єдність в її структурі біологічного (сома) та духовного (психіка). Відповідно, складно назвати й однозначний критерій поділу насильства на фізичне та психічне: наруга над тілом призводить до виникнення інтенсивних негативних емоцій, насильство щодо психічної сфери не просто спричиняє конфліктні емоційні стани (стрес, фрустрацію, афект та ін.), але й здатне продукувати посттравматичний стресовий чи психосоматичний розлад.

Зазначимо, що науковці-юристи традиційно спрощують бачення способів насильницького впливу. Згідно з однією з домінуючих у теперішній час позицій, фізичне насильство представлене енергетичним впливом, психічне – інформаційним впливом на людину [63, с. 68; 124, с. 87]. Ймовірно, йдеться про перетворення (руйнацію, деформацію) фізичного тіла внаслідок застосування енергії (фізичної сили) – в першому випадку і перетворення психіки внаслідок одержання певної інформації – в другому.

Якщо з першим умовно можна погодитися, то насильство становить собою емоційно-вольовий вплив, інформаційний компонент (нове знання) у ньому незначний або ж зовсім відсутній.

На думку інших вчених, насильство слід поділяти на фізичне і психічне за характером суспільно небезпечних наслідків, що настали [186, с. 126]. Якщо при визначенні виду насильства брати до уваги лише його наслідок, то кваліфікація діяння винного значною мірою буде залежати від обставин, що не охоплювалися його умислом. Наприклад, наносячи удар у бійці, винний не знає і не здатен передбачити (інтелектуальний компонент умислу), до яких наслідків це призведе. Між тим, такі наслідки можуть коливатися у широких межах: біль без тілесних ушкоджень, тілесні ушкодження різного ступеня, смерть. Він здатен лише певною мірою, оскільки йдеться про емоціогенну ситуацію, контролювати силу удару і життєву важливість органу, який піддається загрозі ушкодження (вольовий компонент умислу). Але суспільна небезпека такої поведінки безсумнівна.

Отже, класифікуючи згвалтування за його наслідками, суд частково «перекладає» вину за злочинне діяння на ситуацію, в якій воно було вчинене, та на потерпілого чи особливості його поведінки. На некоректність такого підходу ми вже вказували раніше. Завдаючи, наприклад, удар палицею у життєво важливий орган, винний не задумується, який від цього настане наслідок (біль, садна та гематоми, тілесні ушкодження різного ступеня, смерть) [68, с. 70]. Але сенс злочинного діяння при цьому відомий від початку – це насильство.

Отже, представники зазначеної позиції пропонують оцінювати діяння як фізичне чи психічне насильство залежно від наслідку, що настане: настане фізична шкода – винний вчинив фізичне насильство, не настане – винний вчинив психічне насильство. Між тим, однакові діяння повинні називатися однаково, а ступінь вини та покарання – визначатися в результаті аналізу та оцінки всіх ознак складу злочину.

Начебто компромісна точка зору полягає в пропозиції вважати заподіяння фізичної шкоди шляхом психічного впливу на потерпілого одним із різновидів фізичного насильства [186, с. 147]. Якщо її дотримуватися, то погрозу зґвалтування, внаслідок якої у потерпілої сформувався фобічний стан стосовно контактів із чоловіками, слід вважати фізичним насильством. Проте, безумовно, що таке діяння є насильством психічним, причому згідно чинного К України воно взагалі не може бути кваліфіковане.

Одним із наслідків психічного насильства пропонується вважати психічні страждання [186, с. 139]. Проте психічні страждання можуть бути наслідком не лише психічного насильства, але й фізичного. Будь-яка фізична шкода супроводжується психічними стражданнями потерпілого, а іноді заподіює більше психічних страждань, ніж власне фізичних. Наприклад, переривання вагітності чи втрата можливості народження дітей (репродуктивної функції загалом) внаслідок зґвалтування однозначно є фізичним насильством, проте в переважній більшості випадків психічна травма, заподіяна потерпілій особі, є значно сильнішою, ніж власне фізична шкода.

Напевне, пояснення тут полягає в тому, що в юридичній практиці фізичне насильство вважається більш суспільно небезпечним і тому ніби охоплює собою психічне. Дійсно, фізичний вплив на людину завжди поєднується з психічним, а психічний може призводити до функціональних змін в організмі. Так, О. Ігнатов зазначає: «У зв'язку з тим, що людина – це єдність двох взаємодіючих підструктур: біологічної і надбіологічної (психіки), фізичне насильство над нею може мати як наслідки заподіяння психічних травм. Так само, як наслідками впливу на психіку можуть бути порушення фізіологічних функцій організму, і навіть смерть людини» [63, с. 70]. Більш категорична Н. Ярмиш, коли зазначає, що одні й ті самі діяння можуть впливати на людину одночасно і фізично, і морально. Тому цілком допустимо говорити про те, що фізичне мучення людини, як правило, супроводжується моральними стражданнями [202, с. 45]. Навряд чи можна

припустити, що авторка не переживала в своєму житті фізичного болю (навіть, не фізичних мучень) і не відчувала при цьому негативних емоцій. Скоріше, звертання до малозрозумілої юристам категорії «моральні страждання» звільняє її від необхідності глибокого аналізу співвідношення понять «фізичне» и «психічне» в контексті жорстокого поводження як однієї з форм доведення до самогубства.

Власне, так само ставиться до цієї проблеми й законодавець, трактуючи ці поняття як рівнозначні. В Кримінальному кодексі України серед насильницьких способів вчинення злочину називається насильство (ч. 1 ст. 144, ч. 3 ст. 189, ч. 2, 3 ст. 206, ч. 3 ст. 262, ч. 2, 3 ст. 278, ч. 3 ст. 280, ч. 3 ст. 313, ч. 1, 2 ст. 355, ч. 3 ст. 355, ч. 2 ст. 365, ч. 2 ст. 373, ч. 3 ст. 410), погроза застосування насильства (ч. 1 ст. 189, ч. 1, 2 ст. 206, ч. 1, 2 ст. 355, ч. 3 ст. 355, ст. 386), насильство або погроза його застосування (ч. 2, 3 ст. 149, ч. 2 ст. 157, ч. 1 ст. 160, ч. 2 ст. 161, ч. 2 ст. 162, ст. 174, ч. 2 ст. 186, ст. 187, ч. 1 ст. 228, ч. 1 ст. 258–1, ч. 2, 3 ст. 289, ч. 1 ст. 303, ч. 3 ст. 342), фізичне насильство або погроза його застосування (ст. 152, ст. 153), фізичне насильство (ст. 340), фізичне або психічне насильство (ч. 2 ст. 180), знущання над особою (ч. 2 ст. 373), заподіяння фізичних страждань (ч. 2 ст. 146), болісні й такі, що ображають особисту гідність, дії (ч. 2 ст. 365), погроза знищення, пошкодження чи вилучення майна, розголошення відомостей, що ганьблять потерпілого чи близьких родичів (ч. 2 ст. 154, ч. 2 ст. 157, ч. 1 ст. 189, ч. 1 ст. 206, ч. 1 ст. 280), погроза заподіяння матеріальної шкоди (ч. 1 ст. 228), погроза обмеження прав (ч. 1 ст. 189), погроза (ч. 1 ст. 160, ч. 2 ст. 161), примус до протиправних дій (ст. 120), примушування (ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 143, ч. 1 ст. 157) та ін.

Як бачимо, найчастіше законодавець використовує дві конструкції для позначення насильницького способу:

– спосіб позначається словосполученням «насильство або погроза його застосування»;

– наявна вказівка на конкретний прояв насильства (наприклад, заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, знущання над особою, погроза знищення людей, заподіяння фізичних страждань, погроза вбивством чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, болісні й такі, що ображають особисту гідність дії, погроза знищення, пошкодження або вилучення майна, тощо).

Вважаємо, що «погроза застосування фізичного насильства» – один із можливих проявів насильства. Тому в нашому випадку вказівка на «фізичне» є зайвою. До речі, в низці складів злочинів способом вчинення злочину називається просто погроза застосування насильства (ч. 1 ст. 189 КК, ч. 1, 2 ст. 206 КК, ч. 1, 2 ст. 355 КК, ч. 3 ст. 355 КК, ст. 386 КК).

Окрім того, необхідно зазначити, що насильство чи погроза його застосування можуть стосуватися не лише безпосередньо потерпілої, але й значущих для неї людей. Відповідно, диспозицію ч. 1 ст. 152 КК України більш коректно сформулювати як «... статеві зносини з застосуванням насильства, погрози його застосування до потерпілої чи інших осіб...». Саме так виглядає диспозиція ч. 1 ст. 131 Кримінального кодексу Російської Федерації.

Що стосується необхідності деталізації змісту такої погрози (така точка зору подекуди висловлюється в науковій літературі), то ми не вважаємо, що в чинному законі чи постанові Пленуму Верховного Суду України потрібно і можливо це робити. Законодавець конкретизує погрозу вбивством (ст. 129 КК України), погрозу знищення, пошкодження чи вилучення майна... (ч. 2 ст. 154, ч. 2 ст. 157, ч. 1 ст. 189, ч. 1 ст. 206, ч. 1 ст. 280), погрозу заподіяння матеріальної шкоди (ч. 1 ст. 228), погрозу обмеження прав (ч. 1 ст. 189). Що стосується змісту погрози як засобу здійснення зґвалтування, то життєві ситуації взаємодії між злочинцем і потенційною жертвою надто різноманітні, аби вкладатися в жорстко формалізовану схему. Тому така деталізація, на нашу думку, не спростить, а ускладнить практику застосування ст. 152 КК

України – злочину, що належить до справ приватно-публічного обвинувачення.

Ще одним різновидом вчинення зґвалтування є використання безпорадного стану потерпілої особи. На нашу думку, така безпорадність може бути як об'єктивно існуючою (малолітній чи старечий вік, фізичні чи психічні вади, хворобливий стан), так і спеціально ініційованою винним (алкогольне або наркотичне сп'яніння, дія на її організм лікарських препаратів, отруйних, токсичних та інших сильнодіючих речовин). При цьому слід розмежовувати недобровільну та добровільну віктимність, оскільки потерпіла може набути ознак безпорадності внаслідок введення її в такий стан шляхом примусу чи з власної ініціативи (наприклад, свідомо вживати алкоголь, наркотики, інші токсичні речовини).

Останнє важливо, оскільки лише в останньому випадку відсутній факт прямого насильства в формі примусу до дій, яким особа не здатна протистояти – вона їх не усвідомлює або лише терпить через відсутність реальної можливості убезпечення. Але при цьому має місце непряме насильство – вчинення певних дій без врахування бажання і волі потерпілої, її нездатності розуміти характер і значення вчинюваних із нею дій. В будь-якому разі, йдеться про нездатність до свідомої вольової регуляції своєї поведінки потенційною жертвою і розуміння цієї обставини винним. Очевидно, що основним критерієм відмежування зґвалтування і насильницьких дій сексуального характеру від ненасильницьких статевих дій є добровільність чи недобровільність сексуальної поведінки (з врахуванням інтелектуального і вольового компонентів) з боку потерпілої особи.

До цього цілком несуперечливо додається вчинення насильства над особою (зґвалтування та інших насильницьких дій сексуального характеру) шляхом її прямого обману чи введення в оману стосовно того, що відбувається, дискутоване в вітчизняній літературі і передбачене законодавством низки зарубіжних країн.

Разом із тим, ми не підтримуємо думки щодо необхідності нормативно-правової деталізації вікових меж, що автоматично обумовлюють стан безпорадності потерпілої особи. Раніше, звертаючись до понять «статева свобода» і «статева недоторканість», ми зауважували, що реаліями сьогодення є все більш раннє прилучення підлітків до статевого життя. Відповідно, й здатність особи усвідомлювати характер вчинюваних із нею дій в кожному конкретному випадку настає суто індивідуальним чином, що актуалізує необхідність призначення судово-психологічної експертизи у кримінальних провадженнях цієї категорії.

Посилання на морально-психологічну атмосферу в сім'ї, спосіб життя матері, асоціальну поведінку дитини до кримінального ексцесу не видаються нам переконливими. Навіть наявність попереднього сексуального досвіду у малолітньої потерпілої не виключає висновку, що вона перебувала в безпорадному стані, оскільки сам по собі факт статевого контакту не обов'язково передбачає знання про характер і значення статевих стосунків. З іншого боку, малолітня потерпіла може достатньою мірою розуміти означене, не маючи відповідного попереднього досвіду [145, с. 524].

Зазначене дозволяє нам завершити думку, висловлену раніше: диспозицію ч. 1 ст. 152 КК України семантичного достатньо і цілком коректно сформулювати як «... статеві зносини з застосуванням насильства або погрози його застосування до потерпілої чи інших осіб».

Зґвалтування належить до злочинів із формальним складом і вважається завершеним з моменту початку статевих зносин [90; 127; 128]. Факт незавершення статевого акту винним, безвідносно до причин цього (наявності об'єктивних перепон, активного опору потерпілої чи фізіологічної неможливості), для кримінально-правової оцінки його діяння значення не має. З іншого боку, якщо до початку статевих зносин потерпіла дала на них згоду, а потім передумала, відповідальність за зґвалтування не настає.

Суб'єкт злочину – особа, яка досягла 14-річного віку. Порівняльно-правовий аналіз кримінального законодавства зарубіжних країн відносно

встановленого в них віку кримінальної відповідальності за зґвалтування дозволяє зробити висновок, що в світі існують більш низькі вікові пороги відповідальності (наприклад, в Ізраїлі – з 12 років). Зважаючи на сучасні тенденції розвитку злочинності і зарубіжний досвід, а також ту обставину, що правоохоронним органам все частіше доводиться мати справу з кримінальними проявами осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, вважаємо це питання актуальним, особливо у випадках групових злочинних посягань.

Зазначимо, що за змістом ч. 3 ст. 152 КК України, кваліфікація зґвалтування, вчиненого групою осіб, може мати місце у разі, коли група осіб діяла хоча й без попередньої змови, але погоджено, з метою вчинення насильницького статевого акту з потерпілою особою. Якщо винні діяли погоджено щодо декількох потерпілих, хоча кожен винний мав на меті і зґвалтував одну потерпілу особу, дії кожного винного підлягають кваліфікації як зґвалтування, вчинене групою осіб [90; 125; 127; 128]. Дії особи, яка не вчинила і не мала наміру вчинити статевий акт, але безпосередньо застосовувала фізичне насильство, погрозу чи довела потерпілу особу до безпорадного стану з метою зґвалтування її іншою особою, повинні розглядатися як співвиконавство у цьому злочині (п. 13, абз. 1 п. 14 Постанови).

Згідно з результатами проведеного нами вивчення кримінальних проваджень (кримінальних справ), безпосередніми виконавцями злочинів визнано 88,2% осіб, 6,6% – були організаторами, 1,5% – підмовниками, 0,5% – виконували роль посібників. Жінка може бути визнана співвиконавцем, якщо вона застосовує насильство з метою подолання спротиву потерпілої при груповому зґвалтуванні [137, с. 76-82; 174, с. 111].

Нами не сприймається точка зору, згідно з якою кваліфікація за ч. 3 ст. 152 КК України не стосується випадків, коли лише один із учасників групи є суб'єктом злочину, інші – не досягли мінімального віку настання кримінальної відповідальності або визнані неосудними. Злочинна група –

єдиний соціально-психологічний феномен, кожна з складових (окремий учасник) якого включена в соціальну взаємодію, в нашому випадку – у вчинення групового злочину. Саме ці соціально-психологічні взаємозв'язки і взаємозалежності породжують групові настрої, групові цілі, групові рішення і вибір засобів їх реалізації. Група характеризується єдністю інтересів, при цьому дії на користь групи відповідають інтересам особистим.

Для аргументації звернемося до визначення групи в соціальній психології. А. В. Петровський називає групою «спільність людей, об'єднаних на засадах деяких загальних ознак, що стосуються здійснюваної ними спільної діяльності, в тому числі й спілкування» [138, с. 51]; Л. Десев – «зібрання людей, включених у послідовно координовану діяльність, свідомо чи безсвідомо підпорядковану загальній меті, досягнення якої приносить учасникам певне задоволення» [37, с. 25]. Всі без виключення фахівці з соціальної психології підкреслюють, що група в своєму розвитку проходить декілька етапів (групова динаміка), причому навіть у найпростіших із них – дифузних групах, коли ще відсутня спільна діяльність, відбувається усвідомлення приналежності до групи, стихійне виділення лідерів, усвідомлення завдань і цілей спільної діяльності, мотивація групових уподобань [138, с. 64].

Поза групою кожен окремий її учасник, з великою ймовірністю, не наважиться і не здатен вчинити згвалтування. Пояснюється це тим, що учасники груп надають один одному психологічну допомогу і підтримку, кожен почувається більш впевнено, що, в свою чергу, полегшує прийняття рішення про вчинення злочину і його реалізацію [199, с. 99]. Повною мірою це стосується й того єдиного учасника, який може бути визнаний суб'єктом злочину: криміногенний потенціал ситуації значною мірою визначається саме наявністю співучасників, а той факт, що вони не досягли віку настання кримінальної відповідальності чи є психічно неповноцінними, навряд чи ним усвідомлюється (якщо припустити, що він над цим задумується).

Розглянемо ситуацію з позицій особи, яка стала жертвою *групового* зґвалтування. Інтенсивність її психотравматичних переживань залежить саме від групового характеру злочину, а не від того, чи досягли гвалтівники мінімального віку настання кримінальної відповідальності, чи є вони осудними.

Таким чином, учасники групи та група як єдиний соціально-психологічний феномен є важливими складовими психологічного механізму вчинення злочину. По суті, саме група виступає однією з сторін суб'єкт – суб'єктної взаємодії як на етапах мотивації і цілепокладання, так і на етапі реалізації прийнятого рішення, що зумовлює підвищений рівень суспільної небезпеки групового злочинного діяння і повинне бути належним чином оцінене судом при визначенні міри покарання. Ігнорування цієї обставини призводить до неадекватного визначення ступеня вини суб'єкта злочину та нівелювання основних принципів кримінального судочинства загалом. Кримінальне покарання повинне визначатися тяжкістю вчиненого діяння, а не абстрактними міркуваннями про суб'єкта злочину. «Внесок» і ступінь відповідальності конкретного учасника групи – є похідними і підпорядковуються принципу індивідуалізації покарання.

З врахуванням специфіки зґвалтування, надзвичайно важливою є характеристика суб'єктивної сторони злочину, тобто тих психічних процесів, що відбуваються в свідомості особи, характеризують її волю і проявляються в злочинному діянні та ставленні до нього [16, с. 46; 32, с. 143; 114, с. 91-99; 143; 144].

Суб'єктивна сторона визначається такими ознаками як вина, умисел, мотив і мета вчинення злочину. Їх повне і всебічне встановлення є необхідною умовою правильної кваліфікації злочину, оцінювання ступеня суспільної небезпеки діяння і особи, яка його вчинила, а також індивідуалізації покарання.

Вина – основна і обов'язкова ознака суб'єктивної сторони будь-якого злочину. Кримінальній відповідальності та покаранню підлягає тільки особа,

яка є винною у вчиненні злочину, тобто яка умисно або з необережності вчинила передбачене кримінальним законом суспільно-небезпечне діяння [131, с. 303-314]. Поняття «вина» в його психологічному контексті зумовлюється тим, що будь-який злочин є вчинком, тобто «цілеспрямованим вольовим актом» [158, с. 510].

В об'єктивному сенсі наявність вини спричиняє відповідальність за неї особи і певне покарання; в суб'єктивному – зумовлює усвідомлення відповідальності за свою поведінку, виникнення почуття провини. Відповідно, визнання покарання несправедливим нівелює поняття відповідальності і надає особі можливість заперечувати власну вину.

В чинному кримінальному законі (ст. 23 Загальної частини КК України) вина визначається як *психічне ставлення* особи до вчинюваної дії чи бездіяльності..., та її наслідків, виражене у формі умислу чи необережності. Як зазначає П. С. Матишевський, вина є ставленням, але не підставою кримінальної відповідальності [127, с. 38]. Особа підлягає кримінальній відповідальності лише за ті злочинні діяння та їх суспільно небезпечні наслідки, щодо яких була встановлена вина такої особи.

Принагідно зазначимо, що традиційне для кримінального права словосполучення «психічне ставлення» є надлишковим: ставлення (відношення) завжди є психічним; воно може бути повністю усвідомленим (раціоналізованим, інтелектуальним) або ж неусвідомлюваним (емоційним, почуттєвим), але в будь-якому випадку особистісно забарвленим. Як зазначав Г. С. Костюк, «положення про єдність психіки і поведінки, свідомості й діяльності особистості ... відкрило шлях справді об'єктивного пізнання психіки, свідомості, без якої не можна зрозуміти дій особистості. Свідомість належить їй, є суб'єктивною, внутрішньою властивістю і водночас це зв'язок з об'єктивним зовнішнім світом...». Це положення цілком розповсюджується і на неусвідомлені аспекти поведінки: «єдність зовнішніх і внутрішніх умов у поведінці особистості виразно виступила в дослідженнях процесу утворення її установок. ...будь-яка поведінка особистості визначається впливом

середовища не безпосередньо, а шляхом цілісного її відображення через установку» [83, с. 59-60].

Тут хочемо звернути увагу на дискусійний аспект: тлумачення визнання вини з позицій кримінального права та процесу та з позицій психологічної науки кардинально різняться. Адже в теорії кримінального права визнання вини – це процес усвідомлення особою причинно-наслідкового зв'язку між діянням та злочинним наслідком, який настав. З позиції психології, визнання вини ми схильні трактувати як суб'єктивне усвідомлення та осмислення суб'єктом злочину власних дій як недопустимих і таких, що суперечать нормам моралі та закону.

Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України фіксує поняття вини в ст. 17, яка носить назву «Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини». В ній йдеться про те, що ніхто не зобов'язаний доводити свою *невинуватість* у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе *винуватість* особи поза розумним сумнівом. Усі сумніви щодо доведеності *вини* тлумачаться на користь такої особи.

Отже, вина в кримінальному процесі є частиною диспозиції норми презумпції невинуватості та доказування.

Ст. 91 КПК України, яка носить назву «Обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні», вказує на наступне:

1. У кримінальному провадженні підлягають доказуванню:
 - 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);
 - 2) *винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення...*
2. Доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Отже законодавець чітко вказує на те, що доказуванню підлягають умисел або необережність, як визначені кримінально-правові форми вини (ст. 24 Кримінального кодексу України), а також *винуватість*.

Кримінальне право визначає вину як психічне ставлення особи до *вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків*. Отже, під час доказування обов'язком правоохоронного органу *не є* встановлення відношення (ставлення) обвинуваченого до вчиненого діяння як суспільно-небезпечного чи суспільно-прийнятного. Адже, говорячи про винуватість з точки зору психології, можемо сказати, що це процес осмислення або, навіть, переосмислення *вже вчиненого*. Доказуванню та встановленню *в ретроспективі* підлягає саме *вина*, як усвідомлення суб'єктом *по-перше сутності, по-друге – ступеню і по-третє – наслідків власних дій на момент їх вчинення*. Аж ніяк не винуватість. Враховуючи вищенаведене, пропонуємо внести зміни до ст. 91 КПК України, а саме, викласти її в наступній редакції:

«1. У кримінальному провадженні підлягають доказуванню:

1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);

2) *вина обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;*

3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат;

4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;

5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання».

Згвалтування належить до злочинів, що вчинюються лише умисно. Більшість науковців однозначно стверджують, що згвалтування може бути вчинене лише з прямим умислом, тобто особа усвідомлює суспільно

небезпечний характер своїх дій і передбачає, що в результаті її діяння настануть шкідливі наслідки, але при цьому все ж таки бажає поводитися саме так, а не інакше [35; 126-128; 136, с. С. 19-20; 204].

Вітчизняним правом цілком обґрунтовано не сприйнята концепція «зґвалтування з необережності», наявна в деяких країнах світу, згідно з якою можливі статеві зносини в ситуації, коли поведінка жінки помилково сприймається чоловіком як згода. Основний аргумент тут полягає в тому, що за своєю структурою зґвалтування представлене двома ознаками: застосування насильства та примусове вчинення статевого акту.

Насильство за своєю сутністю не може бути необережним: застосовуючи фізичну силу чи жорсткий психологічний вплив для подолання опору потерпілої, особа робить це умисно і цілком усвідомлює цей факт. Що ж стосується примусовості (проти бажання та волі потерпілої), то для інкримінування ст. 152 КК України потрібно встановити, що вказане небажання було більш-менш чітко вираженим, явним, адже відмова на словах, навіть певна фізична протидія не завжди свідчать про дійсне небажання особи вступити у такий контакт. Дійсно, чоловік може сприймати таку поведінку жінки як кокетство, загравання або прояв сором'язливості, але за однієї умови – прелюдія до статевого акту відбувалася за взаємною згодою і не супроводжувалася насильством.

Таким чином, на нашу думку, поняття «статева свобода» в контексті розділу IV КК України є надлишковим, оскільки всі його статті присвячені посяганням і на статеву свободу, і на статеву недоторканість. В той же час, неприпустимість стевих зносин всупереч волі особи, право кожного не піддаватися сексуальному насильству, право на захищеність від сексуальних посягань – універсальне право кожної людини незалежно від її віку і статі, тобто її право на статеву недоторканість.

Безпосереднім об'єктом зґвалтування є прийнятий у суспільстві уклад сексуальних зносин, що передбачає статеву недоторканість як повнолітніх, так і неповнолітніх осіб, право кожного, в тому числі особи, яка нездатна

надати згоду на статеві зносини через слабоумство чи інший розлад психіки, не піддаватися сексуальному насильству, причому потерпілим від цього злочину може бути особа як жіночої, так і чоловічої статі. Визначення процесуального статусу жертви не повинне залежати від її соціального статусу і моральності, попередньої поведінки, стану психіки.

В якості додаткового факультативного об'єкта зґвалтування можуть розглядатися здоров'я і життя потерпілої особи, її здатність в подальшому до нормального фізичного і психічного функціонування та розвитку. Останнє тим більш важливо, що віддалені наслідки зґвалтування у вигляді посттравматичного стресового розладу можуть призвести до порушень адаптації та соціальної інвалідазації потерпілої, нездатності до нормального сімейного життя, формування сексуальних перверзій тощо.

2.2. Психологічна природа механізмів та системи детермінант вчинення зґвалтування

З позиції юридичної психології, злочинне діяння представлене поведінкою – низкою вчинків, що знаходяться під контролем свідомості і призводять до змін в об'єктивній реальності. Поведінка стає об'єктом правової і моральної оцінки та опосередковує взаємовідносини між свідомістю людини і зовнішнім світом. «Злочинна поведінка є процес, що розгортається у просторі і часі та включає не лише самі дії, але й попередній вплив на особистість, психологічні явища та процеси, які визначають генезис протиправного вчинку» [198, с. 88]. Механізм злочинної поведінки – система взаємозалежних елементів, у якій рух (зміна) одного чи декількох викликає рух (зміну) інших елементів системи [194, с. 26]. Конкретний злочин є результатом взаємодії особи й зовнішнього середовища, тобто детермінується конкретним комплексом причин і умов.

Як всі системи, механізм злочинної поведінки є відкритою системою, тобто на його розвиток впливає певна кількість чинників макросоціального, мікросоціального (групового) та індивідуального (особистісного) рівнів. При цьому поняття «механізм» не тотожне поняттю «детермінанти»: він є їх зовнішнім проявом, своєрідним результатом. Тому встановлення механізму конкретної злочинної поведінки можливе лише за умови визначення взаємозв'язків між об'єктивними і суб'єктивними чинниками, що регулюють поведінку особи [38, с. 66-71].

На індивідуальному рівні злочинна поведінка представлена системою поведінкових актів (вчинків та дій), що визначаються психологічними особливостями особи. У той же час, слід враховувати особливості її соціалізації і роль конкретної життєвої ситуації. Особистісні властивості й особливості ситуації, взаємодіючи, впливають один на одного і на поведінку загалом. У результаті виникає циклічний процес взаємодії, у якому суб'єкт, діяльність і ситуація взаємообумовлені [194, с. 27].

Як зазначалося раніше, згвалтування, навіть у випадках спонтанного його вчинення, практично завжди готується більш чи менш тривалим процесом формування особистості «потенційного гвалтівника», що завершується прийняттям ним конкретного рішення про вибір певного варіанту поведінки залежно від внутрішніх (психічних чи патопсихологічних) процесів та зовнішніх обставин (сприятливих чи несприятливих) [25; 51; 68; 149; 168; 196; 199].

Узагальнення наукових першоджерел та емпіричних матеріалів дозволяє нам запропонувати наступні кримінально-психологічні типи гвалтівників.

За характером взаємодії зовнішніх і внутрішніх умов (соціального середовища і особистих якостей) можна виділяти:

а) осіб із слабкою антисуспільною спрямованістю – ситуація, що провокує злочин, антисоціальна поведінка найчастіше має місце в злочинній групі, коли її учасники йдуть на вчинення злочину «за кампанію»;

б) осіб із відносно стійкою антисуспільною спрямованістю – ситуація нейтральна або ж сприяє вчиненню злочину;

в) осіб із яскраво вираженою антисуспільною спрямованістю – ситуація не відіграє суттєвої ролі в механізмі злочинної поведінки, вона може бути сприятливою, нейтральною або, навіть, перешкоджаючою [74; 154].

За особливостями виникнення і реалізації умислу осіб, які вчинили зґвалтування, можна поділити на тих, хто: а) вчинює злочини ситуативно (спонтанно); б) вчинює завчасно сплановані злочини.

Основною відмінністю поведінки представників першої групи є відсутність чи слабка виразність у її структурі етапу планування злочинних дій. Період від виникнення умислу до його реалізації нетривалий; прийняття рішення носить імпульсивний характер і багато в чому визначається зовнішніми ситуативними чинниками (особливостями поведінки жертви, часом і місцем зустрічі з нею). Характер кримінальної поведінки зумовлюється, в першу чергу, соціально-психологічними особливостями особистості злочинця і специфікою його мотивації.

Характеризуючи в цілому особливості кримінальної поведінки «спонтанних» гвалтівників (на відміну від осіб, які планують вчинення злочину), слід визначити загальні для них риси. Так, злочинці цієї категорії вибирають жертву випадковим чином; потерпілі часто виявляють ознаки віктимної поведінки; соціальний статус потерпілих може бути різним (як соціально благополучні, так і неблагополучні); відсутній етап підготовки до вчинення зґвалтування (план дій, вибір місця та часу); злочини найчастіше відбуваються на невеликій відстані від місця проживання.

Кримінальна поведінка осіб, які планували вчинення злочину завчасно, суттєво відрізняється. Вони обирають жертву свідомо; віктимні риси потерпілих слабо виражені; починають свої дії з готування до злочину (вибір місця, часу, створення придатних для нападу умов, вистежування жертви, у ряді випадків – заманювання її); злочини, як правило, відбуваються, далеко від місця проживання злочинця.

Саме ця група злочинців має схильність до вчинення серійних згвалтувань. Такі особи усвідомлено вибирають для себе як еталон поведінки асоціальний спосіб життя, фізичне і психічне насильство при вчиненні ними злочинів носить надмірний і жорстокий характер.

Науковцями визначені наступні варіанти кримінальних ситуацій взаємодії злочинця з жертвою [23, с. 19-26].

1. *Напад одного незнайомого жертві злочинця.* Напад здійснюється в безлюдному місці, але інколи злочинець приводить туди жертву, використовуючи фізичну силу і погрози. Такі особи мають складності у встановленні сексуальних відносин, нерідко – через фізичні недоліки, в анамнезі відмічається мозкова патологія. Середній вік злочинця – 17 років, жертви – 13 років.

2. *Використання злочинцем-одинаком необґрунтованої довіри жертви.* Злочинець заманює жертву в зручне для згвалтування місце, іноді це відбувається за обставин, що її компрометують (в барі, ресторані, жертва в нетверезому стані). Місце злочину підшукується завчасно – таке, де втручання сторонніх малоймовірно. Супротив подавляється за допомогою погроз та фізичної сили, хоча серйозні ушкодження жертві не наносяться. Середній вік злочинця – 20 років, жертви – 14-17 років.

3. *Посягання на знайому ровесницю злочинця-одинака.* Злочинець і жертва часто належать до одної компанії, але злочинець, як правило, на декілька років старший. Він діє за допомогою уговорів, далі – погроз і шантажу. Опір жертви незначний, тому порушення кримінальної справи часто стає для нього неочікуваним. Він не спростовує факту інтимного зв'язку, але не згоден із тим, що мало місце насильство. Середній вік злочинця – 17-20 років, жертви – 15 років.

4. *Напад знайомого дорослого чи спокушання неповнолітньої знайомим дорослим.* Злочин вчинюється добре знайомим дорослим, найчастіше за місцем проживання – батьком, вітчимом, сусідом, тощо. Можна виділити два різновиди умов, за яких відбувається злочинне посягання: фізичний напад і

залякування або ж умовляння. В першому випадку злочинець, як правило, зловживає спиртними напоями, веде аморальний спосіб життя, має вади психіки. В другому випадку дорослим, яким має проблеми в інтимних стосунках з дорослими жінками, експлуатується нерозуміння малолітньою жертвою сутності того, що відбувається, до неї добре ставляться, дарують подарунки. Середній вік злочинця коливається в широких межах, середній вік жертви – 9-13 років.

5. *Напад групи незнайомих* вчинюється групою з 3-4 осіб. Злочин, як правило, завчасно планований, жертва обирається ситуативно, часто з числа знайомих за місцем проживання чи навчання. Може бути частиною ініціації нового члена в групу. Середній вік злочинців – 16 років, жертви – 14-17 років.

6. *Групові посягання за умов короткочасного знайомства* є прикладом «сприяючих» ситуацій. Жертва знайомиться з групою молодих людей на вулиці, в барі, погоджується на спільну випивку, їде з новими знайомими за місто чи на квартиру, залишається на ніч з малознайомими їй чоловіками. Можливість втручання сторонніх осіб мало ймовірна. Злочинці розраховують, що жертва не стане чинити опір, але якщо він має місце, то подавляється в дуже жорстоких формах. Середній вік злочинців – 23-26 років, жертви – 17 років.

7. *Групові згвалтування знайомими жертві злочинцями.* Жертва часто відома як доступна в статевому сенсі або ж є подругою одного з учасників групи. Ініціаторами таких злочинів часто стають дівчата, які керуються міркуваннями помсти (спектр їх претензій – невизначено широкий). Жертву жорстоко б'ють, знущаються з неї, статеві акти здійснюються в збочених формах, можливі садистські дії. Середній вік злочинців – 17 років, жертви – 13-17 років.

Пропонуючи типології осіб, які вчинюють згвалтування, ми цілком усвідомлюємо, що свої особливості мають варіанти прояву механізму злочинної поведінки з боку різних категорій осіб, котрі мають яскраво

виражену особистісну психологію. Але такі специфічні особливості лише підкреслюють наявність загальних закономірностей вчинення зґвалтування і цілком «вписуються» в надану схему механізму злочинної поведінки та підтверджують взаємозв'язок між суб'єктивними якостями та властивостями особи, особливостями кримінальної ситуації та способами реалізації злочинних намірів.

Це дозволяє нам стверджувати, що в певних випадках причиною протиправної поведінки може бути також сама особистість, а точніше – її індивідуально-психологічні особливості, що достатньо жорстко зумовлюють певний варіант вибору альтернативи та прийняття рішення про вчинення злочину в соціально нейтральній ситуації або ж за умови цілеспрямованого створення криміногенної ситуації самою особою.

Зазначимо, що думка про можливість самодетермінації злочину дотепер не є загальноприйнятою в вітчизняній кримінології, хоча й підтверджується емпіричними психологічними досліджень: серед умисних злочинців, до яких належать і гвалтівники, є значна кількість носіїв однорідних психологічних рис (імпульсивність, агресивність, гіперчутливість до міжособистісної взаємодії, відчуженість, недостатня соціальна адаптованість) [5; 161 та ін.]. Ці особливості можна розглядати як властивості, що створюють «криміногенний потенціал» особистості.

Як зазначає Ю. М. Антонян, «особистість злочинця відрізняється від особистості законослухняної негативним змістом ціннісно-нормативної системи і сталими психологічними особливостями, сполучення яких має криміногенне значення і специфічне саме для злочинців. Ця специфіка їх морально-психологічного образу є одним із чинників вчинення ними злочинів, що зовсім не є психологізацією причин злочинності, оскільки такі особливості складаються під впливом тих соціальних відносин, у які був включений індивід, тобто мають соціальне походження» [9, с. 29]. Подібну точку зору висловлює й О. Р. Ратінов, дискутуючи з В. М. Кудрявцевим: «...з психологічної точки зору ситуація – це завжди певне бачення суб'єктом

деякого фрагменту дійсності... Піддатність ситуації, підкорення ситуативним мотивам – це прояв соціальної незрілості особистості, несталості її ціннісно-нормативної системи» [103, с. 27].

Додамо, що елементами механізму злочинного діяння є не просто властивості особистості злочинця та його ставлення до результатів злочину, але й особливості використання ним ситуації чи її цілеспрямоване створення, що типово для зґвалтування.

Повертаючись до юридико-психологічної характеристики гвалтівників, надамо їх типологію за психологічними домінантами в профілі особистості.

Тип «самоствердження» – такі особи прагнуть до домінування і характеризуються підкреслюванням своєї сили, зниженою чутливістю в міжособистісних контактах та здатністю до емпатії, низьким інтелектуальним контролем власної поведінки, імпульсивністю, ригідністю, соціальною відчуженістю, порушеннями соціальної адаптації, дефектами правосвідомості. Можна припустити, що це пов'язане з прагненням до утвердження в статево-рольовій позиції «справжнього чоловіка».

Збудливий тип характеризується експлозивністю, гнівливістю, конфліктністю, афективною нестриманістю, ворожістю стосовно оточуючого світу, реакціями злобливо-агресивного забарвлення, слідом за якими настають симптоми психічної слабкості (втомлюваність, подразливість, головні болі), соціальною дезадаптацією, низьким рівнем інтелектуального розвитку, відсутністю розкаяння за вчинене, схильністю до адиктивності, негативним ставленням до жінок загалом. Протиправна поведінка значною мірою спричиняється психотравмуючими подіями, що мали місце в процесі ранньої соціалізації, та несформованістю статево-рольової орієнтації.

«Відторгнутий» тип є достатньо розповсюдженим серед гвалтівників, хоча серед інших категорій злочинців він зустрічається набагато рідше. Серед них – найчастіше інтелектуально, психічно та фізично неповноцінні особи, що заважає їм встановлювати нормальні сексуальні стосунки з жінками. До того ж, дебільність заважає нормальному процесу соціалізації та

адаптації в соціумі, розумінню моральних норм та особливостей міжособистісної взаємодії і спілкування.

Представники *конформного типу* відрізняються «аморфним» характером, некритичністю і безініціативністю, постійною готовністю підпорядковуватися більшості, шаблонністю і банальністю, надмірною піддатністю впливам безпосереднього оточення. Вони надто дорожать своїм місцем в звичній групі ровесників і під її впливом схильні до алкоголізації та криміналізації, в тому числі – вчинення злочинів.

Тип «мисливці» – більшість таких злочинців мають сім'ю і добрі стосунки в ній, позитивно характеризуються на роботі і в побуті, але ненавидять жінок загалом, вважаючи їх аморальними за своєю сутністю. Ймовірно, це спричиняється їх пасивною позицією стосовно жінок, порушеною аутоідентифікацією з чоловічою статевою роллю при напруженій сексуальній потребі, фіксації на фізіологічних статевих стосунках поза психологічною близькістю. Насправді вони залежні не лише матері і дружини, але й від жінки взагалі, тому прагнуть до знищення такої залежності, до набуття особистісно-емоційної автономії та домінування за допомогою вчинення зґвалтувань.

Регресний тип представлений особами, які уникають складних стосунків із дорослими жінками, повертаючись до комфортного емоційного стану минулого через насильство над дітьми. Його представники найчастіше мають статеві порушення, через що контакт із дорослою жінкою не приносить їм задоволення або ж взагалі неможливий.

«Ігровий (пасивно-ігровий)» тип значною мірою є жертвою особистісної незрілості та нерозуміння ситуації. «Гру» свідомо чи несвідомо розпочинає жінка, яка своєю поведінкою створює ілюзію доступності з нею статевої близькості. Як наслідок, для подолання опору, така особа застосовує насильство. Більшість із них не визнає своєї вини.

Всі злочини за механізмом їх вчинення можуть бути поділені на два класи – вчинювані в формі простої та складної вольової дії [198]. Відповідно,

ситуативні злочини становлять собою просту, завчасно плановані злочини – складну вольову дію. В першому випадку домінуюче значення мають установки та поведінкові стереотипи особи; в другому – особливості особистості та дозлочинної поведінки суб'єкта.

Вольова поведінка не є єдиною формою поведінкової активності людини. Значне місце в ній належить стереотипам та звичкам, не усвідомлюваним повною мірою. Поведінка може бути також імпульсивною, коли бажання (прагнення) призводить до певної дії без усвідомлення можливих її наслідків. Як зазначав О. Р. Ратінов, «...постулат про усвідомлюваність всього психічного... давно застарів у психологічній теорії, але зберігається в галузі права й моралі» [152, с. 18].

Проведений нами аналіз кримінальних справ засвідчує, що імпульсивна поведінка (раптовий умисел) є досить типовим для зґвалтувань. Як приклад, наведемо фабулу кримінальної справи № 1-25/2009, розглянутої Устинівським районним судом Кіровоградської області 9 квітня 2009 р. Гр-н З., близько 19 год., перебуваючи у нетверезому стані, рухаючись на велосипеді по вулиці, зустрів громадянку М. Проїжджаючи мимо неї, він вирішив її зґвалтувати, і зупинився біля будинку № 28. Дочекавшись М., З. витягнув з кармана ніж і підійшовши до потерпілої, погрожуючи ним, сказав що буде її гвалтувати. Під час опору М. вибила ніж з руки З., після чого він схопив її за одяг, звалив на землю та відтягнув на узбіччя, де з застосуванням сили зняв з потерпілої одяг та спідню білизну, роздягнувся сам та протягом близько 40 х. намагався вступити з М. у статеві відносини, однак у зв'язку з опором М. та станом свого сп'яніння реалізувати злочинний умисел до кінця не зміг. Почувши, що по вулиці йдуть люди, які відгукнулися на крик М. про допомогу, З. одягнувся та втік з місця вчинення злочину.

Як бачимо, замах на вчинення виник імпульсивно, в несприятливій для того ситуації, і основною його причиною слід вважати наявність у підсудного відповідної психологічної готовності до такого роду поведінки. При цьому важливого значення набуває емоційне тло, адже сплеск емоцій внаслідок

опору з боку жертви пригнічує критичність мислення, а з урахуванням іманентної психічної невірноваженості певного кола суб'єктів, провокує актуалізацію найпростіших агресивних насильницьких установок.

Розглядаючи насильницький компонент в структурі психіки суб'єкта згвалтування, слід ще раз наголосити, що насильство тут набуває ознак інструментальної агресії, адже є не ціллю, а засобом нейтралізації опору жертви. Якщо ж ми розглядаємо психологічні детермінанти такого посягання, то очевидно, що обрання певного виду злочинної «самореалізації» визначається індивідуально-психологічними особливостями. Іншими словами, особа завжди обирає найбільш доцільний, з її точки зору, засіб реалізації мети.

Загалом в юридичній психології наявність і, навіть, достатня розповсюдженість імпульсивної злочинної поведінки та імпульсивних злочинців є визнаним фактом, а їх характеристика надається низкою авторів [50; 61; 142; 196 та ін.]. Зокрема, С. П. Бочарова та О. В. Землянська зазначають: «У всіх імпульсивних реакціях проявляється особистісна готовність до певних дій. При конфліктних емоційних станах почуття, емоції подавляють раціональні механізми регуляції поведінки, перетворюються в основний механізм імпульсивних дій» [196, с. 448].

В звичайних ситуаціях поведінковий ланцюжок представлений наступним чином: потреба – мотив – мета – прийняття рішення. За наявності імпульсивності в структурі винної поведінки відсутні дві останні ланки, вона стереотипізована, тобто звична для особи. Стереотип формується завдяки впливу багаторазово повторюваних життєвих ситуацій, до яких у особи виникає певне ставлення і вона починає реагувати на них певним чином. Як зазначає з цього приводу М. І. Єнікеєв, «всі імпульсивні злочинні акти відрізняються згорнутістю свідомих регулятивних компонентів поведінки. В таких поведінкових актах деформується свідомо вольова регуляція поведінки – свідоме прийняття рішень, розгорнуте програмування дії замінюється

установочними реакціями – готовністю індивіда до характерних для нього стереотипних дій в типових ситуаціях» [49, с. 193].

В літературі виділяють наступні риси психологічної характеристики сексуальних злочинців [11, с. 188-198; 113, с. 208-209]:

- імпульсивність, порушення прогнозування наслідків своїх вчинків, неприйняття соціальних норм і вимог, високий рівень тривожності, ригідність і афективність в сполученні з поганою адаптованістю, відчуження, дезадаптованість;

- неусвідомлюване відчуття власної збитковості, недостатності в стосунках з жінками, невпевненість у собі;

- зниження можливості співпереживання, порушення сексуальної пристосованості і відсутність персоніфікації в виборі сексуального партнера;

- прагнення до утвердження себе в стосунках із жінками, сприйняття їх як потенційно агресивних, пригнічуючих, прагнучих до домінування;

- грубість, що часто переходить в жорстокість, цинізм, відсутність почуття сорому, неповага до людей, егоїзм, споживацьке ставлення до оточуючих;

- крайній примітивізм у поглядах на взаємини статей, зведення їх до фізіологічного акту;

- погляд на жінку як на нижчу істоту, покликану служити чоловіку засобом для задоволення статевої потреби;

- розгнuzданість, що не визначає жодних перепон на шляху до задоволення статевого ваблення;

- моральна розбещеність, яку насильники вважають елементом «ультрамодерновості».

Німецький кримінолог Г. Кайзер наводить наступні дані про винних у зґвалтуваннях. Серед них, як і загалом у «класичній злочинності», більше представників нижчого соціального прошарку і нижчих груп середнього соціального прошарку, а також осіб із дефектами соціалізації. Значно частішими, ніж серед інших злочинців, є ненормальні сімейні умови,

порушення поведінки в дитинстві. Засудженим статевим насильникам притаманні порушені сімейні зв'язки, труднощі і неспіхи в школі і на роботі, а також девіантні ціннісні орієнтації [69].

Окрім того, кожне злочинне діяння завжди представлене низкою обставин, що складають його об'єкт і об'єктивну сторону, і ставлення особи до кожної з них різниться. При цьому бажані наслідки завжди усвідомлюються, небажані – витісняються у підсвідомість за допомогою механізмів психологічного захисту, найбільш типовими з яких при вчиненні зґвалтування можуть бути наступні [9; 52, с. 34-43; 59, с. 52-58 та ін.]:

- 1) викривлене уявлення про кримінальну ситуацію (ретушування дійсності, перебільшення ролі одних обставин і применшення інших);
- 2) не виправдане звуження альтернатив поведінки до єдино можливої в даній ситуації;
- 3) оцінка кримінальної ситуації як збігу обставин, а не результату власної активності;
- 4) визначення себе як жертви примусу, залежності та обману інших осіб;
- 5) переконання в формальності порушуваних заборон, «звичайності» подібних дій, через що вони розцінюються як цілком припустимі;
- 6) обезцінювання жертви злочину і предмету злочинного посягання, тим самим – невизнання шкідливих наслідків і суспільної небезпеки вчиненого діяння;
- 7) применшення і прикрашення своєї ролі у вчиненні злочину;
- 8) гіпертрофія цінності особистих якостей, ствердження своєї виключності, яка ставить суб'єкта в його власних очах поза нормативними рамками.

Зміст механізмів психологічного захисту визначається впливом антисуспільної спрямованості особи на характер соціальної перцепції, її вибірковістю у напрямі відбору з соціальної дійсності лише тих фактів, що відповідають наявним установкам і «неприйнятності» всього, що їм

суперечить. Справжні мотиви поведінки при цьому трансформуються, видозмінюються, маскуються, оформляються згідно з ціннісною системою особистості злочинця [2, с. 78-82; 18, с. 168-176; 103].

Безумовно, що механізм вчинення злочину визначається, передусім, його «якістю» – формою та видом вини, має у кожному випадку свою специфіку і найбільш повно проявляється в злочинах, вчинюваних із прямим умислом, тобто таких, що свідомо та завчасно планувалися суб'єктом. Він складається з чотирьох основних ланок: 1) формування особистості з антисуспільною спрямованістю, включаючи наявність чи розвиток відповідних особистісних передумов, 2) актуалізація мотиву та усвідомлення мети, 3) прийняття рішення та вибір засобів його реалізації, 4) реалізація рішення та оцінка одержаного результату [199]. Загалом така позиція поділяється (з певними варіаціями) всіма науковцями-психологами.

В правовій літературі надається трьохланкова структура механізму злочинної поведінки: мотивація злочину, його планування та виконання, включаючи настання суспільно небезпечних наслідків [54, с. 57–76; 98; 114, с. 91–99; 136, с. 74-78 та ін.]. Така позиція пояснюється тим, що процес формування особистості цікавить правові науки лише опосередковано, він не є предметом їх вивчення.

Слід зазначити, що механізми законослухняної та протиправної поведінки за формою тотожні, але їх зміст різниться. Тому й криміногенність особи може проявитися на будь-якій ланці. Сказане повною мірою стосується й поведінки та особливостей особистості осіб, які вчинюють зґвалтування.

Чи існують якісь особливі потреби в осіб, які вчинюють зґвалтування? Надана нами вище типологія гвалтівників дозволяє стверджувати, що їх потреби зосереджені на перших чотирьох рівнях т. зв. «піраміди потреб» А. Маслоу: фізіологічні потреби (типи «відторгнутий», «мисливці» та «пасивно-ігровий»), потреби в безпеці (тип «регресний»), потреби соціальні, тобто в прихильності і любові, а також в приналежності до соціальної групи

(типи «самоствердження», «конформний» та «мисливці»), потреби престижні, тобто в повазі і схваленні (тип «збудливий»).

Автор вважав, що людина не здатна актуалізувати потреби високого рівня, допоки має нужду (за С. Д. Максименком) в більш простих речах. Останнього ступеня піраміди – прагнення до розкриття внутрішнього потенціалу, тобто до самоактуалізації, на його думку, по справжньому сягає лише 2% людей [182, с. 110-116]. Але форми, в яких проявляються потреби, можуть бути різними у різних людей. Тому, наприклад, потреба в повазі і визнанні проявляється неоднаково у законослухняних громадян і правопорушників: одному важливо одержати визнання в суспільстві, іншому – набути високого статусу в неформальній групі завдяки вчиненню злочину. Такий же широкий діапазон в межах однієї потреби можна спостерігати на кожному ступені піраміди, навіть на першому (фізіологічні потреби). Таким чином, людина має багато різних потреб, незадоволеність яких стає рушійною силою до діяльності – мотивом, а точніше мотивацією.

Узагальнення матеріалів кримінальних проваджень (кримінальних справ) дозволяє зробити висновок, що основою зґвалтування є блокування задоволення фізіологічних потреб і потреб у безпеці, а також можливостей самоствердження та самореалізації особистості, вплив відставленого у часі травматичного досвіду дитинства, які визначають формування певного психологічного типу особистості, в тому числі й патопсихологічні її особливості.

Дійсно, гвалтівникам притаманні аморальні способи задоволення потреб, що є суб'єктивно трансформованими потребами у фізичному та духовному комфорті (навіть вживання алкоголю – первісно не що інше, як прагнення позбутися негативних емоцій). Кожна з цих потреб може задовольнятися як соціально прийнятними (схвалюваними чи нейтральними) способами, так і стати психологічним першоджерелом злочину.

Слід також зазначити, що потреби злочинця відрізняються від законослухняних громадян співвідношенням потреб різного рівня. У той час,

як нормально соціалізована особистість не може існувати лише на рівні утилітарному, у правопорушників домінують потреби нижчого рівня при перевищенні середнього стандарту їх задоволення.

Потреби конкретизуються у мотивах, а точніше – мотив є опредмеченою потребою або предметом потреби (О. М. Леонтьєв). Мотивація – сукупність мотивів особи [68, с. 99], вона складається з різнорідних процесів, що здійснюють функцію саморегуляції на окремих етапах діяльності: процесу усвідомлення потреби і постановки загальної мети поведінки, процесу актуалізації мотиву і вибору типу поведінки, процесу вибору конкретного об'єкта і способу поведінки. При цьому мотив є центральною ланкою мотивації поведінки і бере участь у ній доти, поки не буде досягнута мета, або поки зміна ситуації не зробить інший мотив домінуючим.

Мотивування – ретроспективне пояснення особою спонукальних чинників своєї поведінки. Мотивування, що у випадку вчинення зґвалтування лише певною мірою відображає складний процес від виникнення потреби та інтересу до певного об'єкта до безпосередньої реалізації злочинного наміру, і не завжди може бути адекватно вербалізоване суб'єктом злочину, особливо з врахуванням низького рівня освіченості та загальної культури гвалтівників. Тому не випадково обвинувачувані на запитання про мотив вчиненого діяння досить часто відповідають: «був п'яний», «не пам'ятаю», «просто так», «так трапилося».

Втім, результати вивчення кримінальних проваджень (кримінальних справ) дозволяють стверджувати, що в основі вчинення зґвалтувань лежить складна сукупність мотивів, які далеко не завжди відображають необхідність задоволення фізіологічної (сексуальної) потреби. Частіше вони свідчать про наявність дискомфорту, прагнення підвищити свій внутрішній статус і самоствердитися у власних очах, тобто є суто психологічними: «не хотелось ударить в грязь лицом перед своими товарищами»; «хотелось походить по

лезвию ножа»; «необходимо было выплеснуть накопленную злость», «хотелось унижить девушку», «было желание отомстить ей за унижение».

Оскільки мотив є обов'язковою складовою поведінки, він відображає закріплені в структурі особистості властивості її характеру. Відповідно, й поведінка детермінується особистістю в цілому, а її спонукання залежать від ситуації настільки, наскільки це зумовлено характерними для неї варіантами реагування [14, с. 178-180; 31; 68; 193, с. 5-28]. Кажучи іншими словами, одна й та ж ситуація різними особами буде сприйматися по-різному. Зокрема, особистісний смисл вищенаведених пояснень полягає в конформізмі, схильності до ризику, агресивності та фрустрованості, притаманній суб'єктам злочину.

Компенсаторні мотиви у гвалтівників проявляються у випадках, коли суб'єкт злочину тривалий час перебуває у стані фрустрації (наприклад, не має постійної роботи та засобів для існування, що типово для досліджуваного нами контингенту осіб). Зігвалтування фізично слабких осіб (дітей, жінок похилого віку) дозволяють злочинцеві відчувати себе сильним та певним чином нейтралізують психотравмуючі переживання, що мали місце в минулому. Як зазначає Г. Г. Шиханцов, досить часті випадки вчинення насильницьких за механізмом заміщення, що дозволяє здійснити розрядку (зняття) нервово-психічного напруження в стані фрустрації [188, с. С. 218]. Стан алкогольного сп'яніння є тут не причиною, а лише приводом для реалізації захисної агресивності.

Прикладом дії компенсаторних мотивів є кримінальна справа № 1-169/11, що розглядалася 16.11.2011 р. Іршавським районним судом Закарпатської обл. стосовно громадянина С., 36 років, не працюючого, не одруженого, раніше судимого за ч. 1 ст. 122 КК України. Близько 16-ї год., перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, він прийшов до будинку сім'ї Д., де мав випадкові заробітки за виконання сільськогосподарських робіт. Скориставшись відсутністю інших членів сім'ї, він став наносити удари руками по обличчю перестарілої Д., примушуючи її до вступу в статеві

зносили неприроднім способом. Коли вона категорично відмовила, С. за допомогою фізичного насильства (висновком судово-медичної експертизи № 30 від 13.04.2011 р. діагностовано закрита черепно-мозкова травма, забій м'яких тканин обличчя і тіла) подавив її опір і намагався вступити з нею в статеві зносили природнім способом. Злочин довести до кінця не зміг через алкогольне сп'яніння та з причин, які не залежали від його волі.

В психологічному сенсі рушійною силою протиправних дій тут є оцінка оточуючого світу як ворожого, такого, що не забезпечує елементарних можливостей для виживання, загальна дезадаптація; агресивні дії – лише компенсація незадоволених базових (фізіологічних) потреб.

Ігрові мотиви, що є провідними для дитини [158], зберігаються й у дорослих, причому за умови недостатньої соціалізації, що типово значної частини для гвалтівників, ігровий мотив може ставати домінуючим і проявлятися в якості спонукальної сили до вчинення злочинів. Прикладом спонукальної дії такого мотиву є кримінальна справа № 1810/2923/12 (провадження 1/1810/202/12), розглянута Лебединським районним судом Сумської обл. 22.11. 2012 р. стосовно неповнолітнього Н., учня професійного училища, не судимого. Приблизно о 7 год. ранку після святкування дня народження, перебуваючи в нетверезому стані, він на мотоциклі марки «Мінськ» підвозив додому двох дівчат. Зупинившись у безлюдному місці, поросив одну з них відійти, а іншій запропонував вступити з ним у статевий зв'язок. Спочатку він умовляв її, вважаючи, що вона відповість взаємністю. Після відмови Н. застосував фізичне насильство, але в статевий зв'язок вступити не зміг через опір потерпілої.

Мотиви *самоствердження* виникають у гвалтівників внаслідок прагнення отримати чи підтримувати свій статус на соціально-психологічному (особистісно значимого оточення, референтної групи) та індивідуально-психологічному рівнях (самооцінка, самоповага) [182]. Його задоволення відбувається завдяки вчинкам, що демонструють (реально або уявно) сильні сторони особи. Мотив самоствердження не є специфічним для

певного виду злочинів, зокрема, вчинення зґвалтування дозволяє самоутверджуватися на соціально-психологічному та індивідуально-психологічному рівні, мінімізувати відчуттям власної неповноцінності. Випадковість обрання жертви та її безпомічність такі настрої лише підсилює.

Як приклад, наведемо фабулу кримінальної справи № 496/404/13-к (провадження 1кп/496/38/13), розглянуту 09.04.2013 р. Біляївським районним судом Одеської обл. В серпні 2012 р. приблизно о 01.00 год. троє чоловіків, всі – непрацюючі і без постійного місця проживання, перебуваючи в стані наркотичного сп'яніння, на автомобілі ВАЗ з метою задоволення своєї статеві пристрасті, застосували фізичне насильство до К. і вивезли її в лісосмугу. Там вони, під погрозою застосування насильства неодноразово і одночасно здійснювали з нею статеві зносини неприродним способом, наносячи удари руками по тілу та голові, брутально вимагаючи підкорятися. Остаточно задовольнивши свої потяги, відвезли потерпілу додому.

Зазначимо, що в реальній дійсності охарактеризовані нами види мотивів можуть виступають як «одноосібно», так і в різних, інколи досить суперечливих, сполученнях. Окрім того, слід зважати на особливості мотивоутворення у певних специфічних категорій злочинців, зокрема, неповнолітніх та осіб із психічними аномаліями.

Процес мотивації у неповнолітніх правопорушників значною мірою зумовлюється віковими особливостями – недостатністю життєвого досвіду, своєрідністю розуміння сутності моральних і правових норм, недооцінкою суспільної небезпечності вчинених ними діянь [155, с. 55-56]. Залежно від ступеня інтенсивності антисуспільної спрямованості особистості, одні з них навіть не замислюються над можливістю покарання за вчинене, інші сподіваються його уникнути, треті – не зупиняються перед вчиненням злочину, розуміючи неминучість покарання за нього.

Зазначене притаманне й особам із межовими відхиленнями психіки (інфантилізм, психопатія, олігофренія в стадії дебільності та ін.) через їх інтелектуальну, емоційну чи вольову неповноцінність. Але при цьому

мотивація їх злочинної поведінки зумовлюється не клінічним діагнозом (пояснення на кшталт «Вчинив злочин тому, що психопат» є надто спрощеним відображенням дійсності), а загальною спрямованістю особистості, що набула асоціальних форм через недостатність адаптованості до соціуму.

Безумовно, що формування мотивації на насильство у статевій сфері у осіб із межовими аномаліями психіки підпорядковується загальним закономірностям поведінки людини, тобто відбувається в процесі актуалізації потреб суб'єкта, що ставить перед собою визначені цілі, у процесі діяльності, що відображає всі сторони його особистості, в тому числі – й її вади [33, с. 31]. Разом із цим, можна виділити й деякі специфічні особливості, що проявляються при вчиненні такими особами зґвалтувань:

1) афектогенний характер мотивації – виникнення злочинного умислу на емоційному тлі (гнів, лють та ін.), коли інтенсивність насильства явно не відповідає приводу;

2) домінування імпульсивних мотивів – основним мотивом є досягнення безпосереднього емоційного задоволення, при цьому існуючі соціальні та правові норми цілком ігноруються;

3) наявність мотивів, зумовлених неадекватною самоактуалізацією – прагнення до зміни свого незадовільного соціального статусу;

4) наявність мотивів, пов'язаних із сугестивністю – вчинення злочину під впливом слідування груповим нормам, що дозволяє зберегти необхідний статус та самооцінку. У ряді випадків такі особи з сугестивних мотивів ставали не тільки виконавцями, але й ініціаторами чи організаторами групових зґвалтувань.

Зазначимо, що мотив, як і потреба, нейтральний за своєю соціальною сутністю. Один і той же мотив залежно від ситуації та особливостей особи може спонукати правомірну або ж неправомірну поведінку, а так звані «злочинні» мотиви є модифікацією загальнолюдських мотивів, коли досягнення мети реалізується за рахунок використання протиправних

засобів. Немає мотивів, які однозначно призводили б тільки до законослухняної чи тільки до протиправної поведінки. Мотив набуває певного криміногенного звучання ретроспективно, коли аналізуються результати діяння. Він призводить до злочину (а не до якогось іншого варіанту задоволення потреби), якщо визначається антисуспільна мета та обираються антисуспільні засоби її досягнення.

У коментарях до Кримінального кодексу України зазначається, що мотиви вчиненого діяння для кваліфікації злочину значення не мають [90; 125-128]. Ми згодні, що це дійсно так, але з певними пересторогами. Закріплені в кримінальному праві мотиви – це певна статична характеристика найбільш типових форм фактично вчинюваних дій, оцінка яких дається законом. До того ж, перелік можливих мотивів злочинної поведінки далеко не повний: законодавець пропонує до врахування мотиви корисливий, особистий, хуліганський та явної неповаги до суспільства, причому два останні – в одиничних випадках. Відповідно, слідчий та суддя підходять до встановлення мотиву цілком формально, як до необхідної, але нікому не потрібної справи. Це слугує додатковим аргументом до раніше вже висловлюваної пропозиції: відмовитися від використання поняття «мотив» у Кримінальному кодексі України, закріпивши цей обов'язок виключно за кримінально-процесуальною діяльністю [68]. На нашу думку, це сприятиме індивідуалізації покарання та зростанню поваги до закону в суспільстві.

Коли закон, визначаючи поняття прямого умислу, підкреслює, що злочинець бажає настання передбачених суспільно-небезпечних наслідків, він тим самим вказує на мету його умисних дій. Бажання настання наслідків є внутрішнім прагненням до досягнення усвідомлено поставленої злочинної мети.

Вищезазначене дозволяє стверджувати, що при кваліфікації дій винного як зґвалтування визначальним є не мотив, котрий може бути різним, як доведено вище, а мета – насильницьке задоволення статевого бажання всупереч волі жертви. Мета зґвалтування знаходить своє вираження в

інтелектуальному (передбачення настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді шкоди для здоров'я потерпілого) та вольовому (бажання настання таких наслідків) компонентах умисної вини. В психологічному сенсі сутність вольового процесу полягає в активному внутрішньому прагненні до досягнення наміченої мети шляхом насильницького подолання опору жертви.

Визначення й усвідомлення мети є передумовою прийняття рішення про вчинення злочину. Мета – усвідомлення необхідності й можливості конкретного результату поведінки, за допомогою якої суб'єкт задовольняє свою потребу. Мотив характеризує суб'єктивну значимість поведінки, мета – її об'єктивну спрямованість.

За наявності умислу мета і результат співпадають: при прямому умислі наслідки є бажаними, при непрямому – вони допускаються. Мета – форма реалізації мотиву, яка втілюється у діях і результатах. Як зазначає А. Ф. Зелінський, «відносини між мотивом і цілями дій у процесі злочинної діяльності не залишаються незмінними. Мотив може віддалитися від злочинних цілей, коли після їх досягнення йдуть посткримінальні вчинки, заради яких і вчинений злочин... Але трапляється й навпаки: мотив наближується до цілей і вичерпує себе і їх досягненні» [61, с. 111].

Вирішальним у механізмі злочинного діяння є, безумовно, прийняття рішення. Прийняття рішення про вчинення розбою можна визначити як психологічний процес, що представлений трьома основними етапами [45; 98 та ін.]:

1) підготовчий – виникнення мотиву і усвідомлення мети, боротьба мотивів та вибір найбільш особистісно актуального з них, формування умислу та розробка плану вчинення злочину;

2) основний – практична реалізація обраного варіанту поведінки (вибір місця та часу вчинення злочину, способів укриття його слідів, продумування запасних варіантів поведінки);

3) контрольний – оцінка рішення (при підготовці злочину, в момент його вчинення) та його коректування (відмова, зміна, прийняття додаткових рішень, прийняття нового рішення).

При вчинення зґвалтування досить типовим є прийняття рішення в «згорнутому» вигляді, тобто при відсутності окремих елементів, наприклад, рішення відразу ж оцінюється як єдино можливе. Цей процес може бути усвідомлений суб'єктом повною мірою, усвідомлений частково або ж зовсім не усвідомлюватися. У рішенні мета розглядається в сукупності з умовами її реалізації, причому в цій площині рішення може бути транзитивним (обґрунтованим) або ж нетранзитивним (малообґрунтованим, таким, що не враховує всіх умов його реалізації) [49, с. 204].

В найбільш загальному сенсі будь-яке рішення про вчинення злочину нетранзитивне, оскільки порушує не лише норми права, але й норми моралі, тобто таким чином злочинець протиставляє свої можливості можливостям системи державного примусу та суспільного осуду. Але кожен із них сподівається на безкарність, в нашому випадку – вчинюючи тяжкий насильницький злочин в умовах очевидності (кримінальна справа №1-153/09, вирок Кельменецького районного суду Чернівецької обл. від 19 листопада 2009 р.: гр.-ка А. зґвалтована своїм зятем, коли вони пізно ввечері поверталися додому з гостей). Але значна кількість злочинних діянь, як свідчать результати вивчення нами судової практики, не транзитивні й операціонально, тобто здійснюються без достатнього розрахунку, без огляду на ймовірність кримінального покарання. Суб'єктивними джерелами таких помилок є: груповий вплив, сподівання на щасливий випадок, прагнення до ризику (як властивість особистості), визнання ризику неминучим чинником життя [109, с. 77].

Логічним завершенням зґвалтування є оцінка наслідків, каяття (з різним ступенем ймовірності), мотивування (найчастіше – в контексті механізмів психологічного захисту та самовиправдання). Ці елементи притаманні й правомірній поведінці людини, але в даному випадку їх зміст

жорстко детермінований негативними властивостями особистості та страхом покарання. Під їх впливом суб'єкт більш-менш вірно чи перекручено відображає сутність події, розраховуючи уникнути відповідальності, пом'якшити свою долю, приховати або облагородити низинний характер своїх спонукань. Мовою судового вироку це буде оформлено як: «підсудний вперше притягується до кримінальної відповідальності, щиро розкався в скоєному та сприяв розкриттю злочину, позитивно характеризується за місцем проживання, є особою молодого віку, має на утриманні неповнолітню дитину, потерпіла прощає йому та просить суворо не карати».

Таким чином, за психологічними домінантами в профілі особистості гвалтівники представлені наступними типами: «самоствердження» – прагнення до домінування, підкреслювання своєї сили, знижена чутливість в міжособистісних контактах, низький інтелектуальний контроль власної поведінки, імпульсивність, соціальна відчуженість, порушення соціальної адаптації; «збудливий» – експлозивність, гнівливість, конфліктність, афективна нестриманість, ворожість стосовно оточуючого світу, соціальна дезадаптація, схильність до адиктивності; «відторгнутий» – найчастіше інтелектуально, психічно та фізично неповноцінні особи, що заважає їм встановлювати нормальні сексуальні стосунки з жінками; «конформний» – відрізняється «аморфним» характером, некритичністю і безініціативністю, постійною готовністю підпорядковуватися групі, шаблонністю і банальністю, надмірною піддатністю впливам безпосереднього оточення; «регресний» – представлений особами, які уникають складних стосунків із дорослими жінками, повертаючись до комфортного емоційного стану минулого через насильство над дітьми.

Оскільки мотив є обов'язковою складовою поведінки, він відображає закріплені в структурі особистості властивості її характеру. Відповідно, поведінка детермінується особистістю в цілому і залежать від ситуації настільки, наскільки це зумовлено характерними для неї варіантами реагування. Так, компенсаторні мотиви у гвалтівників проявляються у

випадках, коли суб'єкт злочину тривалий час перебуває у стані фрустрації: зґвалтування фізично слабких осіб (дітей, жінок похилого віку) дозволяють злочинцеві відчувати себе сильним та певним чином нейтралізують психотравмуючі переживання. Мотиви самоствердження виникають внаслідок прагнення отримати чи підтримувати свій статус на соціально-психологічному (особистісно значимого оточення, референтної групи) та індивідуально-психологічному рівнях (самооцінка, самоповага).

При вчинення зґвалтування досить типовим є прийняття рішення в «згорнутому» вигляді, тобто при відсутності окремих елементів, наприклад, рішення відразу ж оцінюється як єдино можливе. Цей процес може бути усвідомлений суб'єктом повною мірою, усвідомлений частково або ж зовсім не усвідомлюватися. У рішенні мета розглядається в сукупності з умовами її реалізації, причому в цій площині рішення може бути транзитивним або ж нетранзитивним (таким, що не враховує всіх умов його реалізації).

2.3. Віктимна поведінка потерпілої особи як передумова вчинення зґвалтування

Висвітлення юридико-психологічної природи механізмів та системи детермінант вчинення зґвалтування не може вважатися достатнім без надання характеристики жертви, оскільки такий злочин завжди становить собою складну взаємодію злочинця і потерпілої особи. Аналіз такої взаємодії дозволяє в деталях встановити, як поводитися кожна з сторін, реконструювати саму подію злочину, більш об'єктивно оцінити свідчення потерпілого, оскільки не можна виключати викривлення істини через бажання погіршити становище злочинця з метою помститися йому [8, с. 16].

Окрім того, вивчення особистості потерпілих дозволяє визначитися з тактикою допиту та інших процесуальних дій з їх участю, враховувати ці обставини при визначенні ступеня вини учасників зґвалтування,

встановленні обставин, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність, при призначенні покарання та ін.

Слід враховувати, що навіть незначна кількість зґвалтувань викликає тривогу суспільства через підвищену суспільну небезпеку, необоротність наслідків для потерпілих, спричинення їм глибоких фізичних, моральних і психологічних травм. Окрім того, зґвалтування останнім часом значно «помолодшали», про що свідчать дані офіційної статистики і результати наукових досліджень.

Віктимна поведінка – наслідок взаємодії несприятливих умов формування особистості та особливостей криміногенної ситуації. Тому ефективне вивчення передумов віктимності можливе лише за умови інтеграції наук кримінального циклу з теоретичною і практичною психологією. Проблема віктимності в контексті зґвалтувань досліджувалася низкою авторів. Зокрема, причинам сексуального насильства посвячені роботи А. Брензінгера, І. С. Кона, П. Міллера, О. М. Михайлова, Н. Б. Морозової, С. Р. Фрідмана, О. І. Цимбал та ін. Роль ранньої соціалізації в формуванні віктимогенних чинників висвітлена в роботах Е. Бенаму, А. Л. Гройсмана, І. О. Невського, В. А. Поварніциної, Е. Г. Ейдемільера та ін. Психологічні особливості жертви зґвалтування описані Ю. М. Антоняном, С. А. Голубенковою, І. І. Мамайчук, В. С. Мінською, В. О. Уривасвим та ін. Питанням проведення судово-психологічної експертизи потерпілих від зґвалтування присвячені роботи Л. П. Конишевої, М. М. Коченова, Й. А. Кудрявцева, М. В. Морозової, О. О. Реана, Є. Є. Центрова. Посттравматичний синдром зґвалтування досліджений Н. К. Асановою, З. Холлом, Н. Д. Ярославцевою, та ін. Аспекти правового захисту особистості, яка постраждала від сексуального насильства, визначалися В. Є. Квашисом, Д. В. Рівманом, Т. Я. Сафоновою, В. С. Устіновим та ін.

Після того, як злочин розкритий, увага правоохоронних органів в основному зосереджується на злочинці, він стає центром вирішення проблеми. Більшість досліджень, пов'язаних із зґвалтуванням, і відповідні

профілактичні зусилля також зосереджені на особах, які вчинили злочин. Але юридико-психологічний аналіз засвідчує, що помітну роль у вчиненні злочину відіграють потерпілі, їх особистість і поведінка. До того ж, не можна забувати, що від 64% до 70% людей, які стали в юності жертвами злочинів, у дорослому віці самі стають злочинцями [162, с. 40-41].

Узагальнення результатів вивчення 146 матеріалів кримінальних проваджень (кримінальних справ) та анкетування 150 працівників поліції дозволяє нам надати наступну їх характеристику. Особи жіночої статі складають 99,0%, чоловічої – 1,0%. Понад половину жертв зґвалтувань складають жінки у віці понад 18 років (63,2 %), причому особливо вразливими тут є два вікових інтервали: 18-25-років (22,6%) та понад 45 років (14,4%). Що стосується неповнолітніх, то осіб до 7 років було 5,0%, від 7 до 12 років – 26,0%, від 12 до 14 років – 33,5% від 14 до 18 років – 35,5%. Отже, малолітні потерпілі становлять найбільшу вікову групу, що свідчить про підвищену суспільну небезпеку зґвалтувань. Причому, якщо за офіційними статистичними даними з кожним роком кількість зґвалтувань і замахів на зґвалтування зменшується, то за даними Українського фонду «Благополуччя дітей» в 2012 р. кількість підлітків, які звернулися за допомогою первісно, складала 179 осіб, у 2013 р. – 288, у 2014 р. – 1.417 [178].

З числа дорослих потерпілих працювали – 44,6%, навчалися – 21,2%, тимчасово не працювали і не навчалися – 21,2%; 69,0% неповнолітніх потерпілих навчались в загальноосвітніх школах, 8,4% – здобували первісну професійну освіту, 8,0% – ніде не навчались і не працювали, 4,4% – працювали. В решті справ дані про зайнятість потерпілих були відсутні.

Більшість потерпілих були фізично і психічно здоровими (67,2%), інші мали проблеми соматичного характеру (14,4%) чи психічні вади (18,4%), причому в останньому випадку це безпосередньо впливало на ступінь їх віктимності.

Для організації віктимологічної профілактики зґвалтувань важливо

знати, які соціальні групи жінок найчастіше стають жертвами. За нашими даними, це, насамперед, непрацюючі; з числа працюючих виділяються працівниці сфери торгівлі, громадського харчування, побутового і комунального обслуговування. Це не означає, що самі професії наділені ознаками віктимогенності. Важливо, що в цих сферах задіяні, переважно, молоді жінки, яким притаманні численні випадкові знайомства, певне коло інтересів та спосіб життя, тобто вони є потенційно віктимними.

Потерпіла і злочинці, як правило, проживали в тому же районі, де було вчинене зґвалтування (відповідно, 62,5% та 68,7%). Неповнолітні потерпілі виховувалися, в переважній більшості, обома батьками (64,5%), однією матір'ю (25%), іншими особами (10,5%). При цьому приблизно половина з них перебували в сімейній ситуації, де умови життя та виховання були сприятливими для нормального фізичного, психічного і морального розвитку; інші – росли в маргінальних сім'ях, в обстановці сварок і скандалів, з батьками-алкоголіками.

Встановлено, що сприятливу для вчинення статевого злочину ситуацію складає факт знаходження неповнолітньої потерпілої в пізній час у безлюдних місцях: парках, скверах тощо. Зайва довірливість потерпілих неповнолітніх, нерозбірливість у знайомствах, згода відвідати квартиру незнайомих чоловіків тощо, теж нерідко сприяє вчиненню проти них статевих злочинів. Деякі неповнолітні, намагаючись бути схожими на дорослих, зовні виглядають розв'язними, розбещеними, інколи ведуть сексуальну гру, через що привертають увагу чоловіків, які сприймають таких неповнолітніх як осіб, що легко погодяться на статеві стосунки [57; 111, с. 195; 151; 183].

З протоколів допиту неповнолітніх потерпілих можна зробити висновок, що майже половина з них достатньо адекватно оцінюють роль власної поведінки в механізмі вчинення статевих злочинів: 8,9% потерпілих вважають, що їх дії могли підштовхнути злочинця до вчинення статевого

злочину, 32,2% – що їх поведінка якоюсь мірою могла сприяти цьому. Ця обставина обов'язково повинна враховуватись у профілактиці зґвалтувань.

За місцем проживання і навчання потерпілі характеризувалися загалом позитивно, хоча залежно від особливостей соціальної поведінки їх можна поділити на: а) таких, які мають безконфліктні, доброзичливі стосунки в середовищі однолітків і родичів; б) таких, які мають конфлікти з батьками, спілкуються з особами з асоціальною спрямованістю, негативно ставляться до навчання і роботи.

При визначенні відносин потерпілого зі злочинцем встановлено, що в 18,2% випадках злочинці були родичами потерпілих (батько, вітчим, дядько), 73,4% злочинців до вчинення злочинів були знайомі з потерпілими, у 26,6% – не були знайомі з потерпілими. Найбільша кількість повторних статевих злочинів щодо неповнолітніх (в тому числі – повідомлених ретроспективно, заяви про їх вчинення не подавалися) вчинюється у тих випадках, коли злочинець є членом родини потерпілого.

Узагальнення одержаних результатів засвідчує, що 31,6% потерпілих, за виключенням малолітніх, перед вчиненням проти них злочинів знаходились в стані алкогольного сп'яніння, 18,8% – вживали інколи алкоголь, 3,0% – вживали наркотичні засоби чи психотропні речовини. Загалом спільне вживання спиртних напоїв є найбільш типовою формою віктимної поведінки.

Рівман Д. В. виділяє три типові ситуації вчинення зґвалтувань:

1) ситуації, в яких поведінка потерпілих мала провокуючий характер (13,0%), що проявилось в установленні контакту з незнайомими чи малознайомими людьми, відвідуванні їх житла чи усамітненні з ними в безлюдних місцях, спільному вживанні спиртних напоїв і некритичному сприйманні відвертих натяків і дій майбутніх насильників, демонстрації прихильного ставлення до можливого сексуального зближення;

2) ситуації, в яких поведінка потерпілих об'єктивно створює можливість вчинення зґвалтування (39,3%). Тут поведінка потерпілої не

«обіцяюча», але саме перебування в певній обстановці, що виникло за її участю, загрожує можливістю вчинення зґвалтування;

3) ситуації, в яких поведінка потерпілих була позитивною чи нейтральною (47,7%). Найчастіше вони не були знайомі з насильником і при зґвалтуванні чинять опір. Місце злочину – як правило малолюдні місця [156, с. 58-68].

Як бачимо, понад половина зґвалтувань має місце за умов провокативної чи необережної поведінки жінок. Така поведінка повинна оцінюватися як обставина, що пом'якшує відповідальність, але не виправдовує злочинця. В більшості життєвих ситуацій чоловіки за аналогічних обставин не звертаються до насильства. Отже, основним є питання, чому гвалтівники потрапляють в жорстку психологічну залежність від ситуації і не здатні вийти з неї, обираючи саме такий варіант взаємодії [9, с. 18]. Матеріали кримінальних справ містять багато прикладів, коли просто необережна чи нейтральна поведінка жертви сприймається злочинцями як «запрошення» до статевого акту, після чого будь-які її протести не беруться до уваги.

Окрім того, існує тип гвалтівника, для якого поведінка жертви взагалі не має значення. Так, згідно матеріалів кримінальної справи № 2601/23582/12 р. (провадження № 1-кп/752/4/13 від 5.04. 2013 р.), розглянутої Голосіївським районний суд м. Києва, громадянин Н., освіта вища, одружений, не працюючий, має на утриманні двох малолітніх дітей (2008 р. народження, 2011 р. народження), раніше не судимого, в 2004 р., 2011 р. та 2012 р., в денний час зґвалтував 3-х малолітніх дівчаток 10 та 12 років. Злочини відбувалися за однаковою схемою: Н. вистежував дітей, заходив за ними до під'їзду, після чого силоміць затирав до ліфту і гвалтував неприродним способом на верхньому поверсі, перед ліфтовою шахтою. Щоб дитина не кричала, він приставляв до горла ніж і погрожував застосуванням насильства, небезпечним для життя та здоров'я останньої. Після завершення статевого акту з місця події втікав.

Стосовно малолітніх факт «невинної» поведінки взагалі не може дискутуватися. Тому звернемося до поведінки дорослих жінок. Кримінальна справа № 211/1361/13-к (кримінальне провадження № 12013040230000029), що розглядалася 27 березня 2013 р. Довгинцівським районним судом м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл.: підсудний С., не працюючий, раніше судимий за ч. 2 ст. 185 та ч. 2 ст. 289 КК України, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, приблизно о 22 год. зустрів на вулиці незнайому йому жінку, застосовуючи фізичне насильство, змусив її йти до гаражів, де зґвалтував.

Безумовно, що оцінка поведінки потерпілої від зґвалтування повинна ґрунтуватися на визнанні за жінкою рівного з чоловіком права на регулювання інтимних відносин, права поводитися так, як вона вважає потрібним і припустимим в будь-якій ситуації, в тому числі й «сексуально ризикованій». Злочин має місце, коли усвідомлюючи відмову жінки вступати в статевий зв'язок, чоловік застосовує насильство для подолання її опору, тобто він починає діяти, знаючи про незгоду жінки [3, с. 44]. При цьому не слід ігнорувати того факту, що для певної кількості потерпілих саме такий варіант розгортання ситуації не є випадковим: він «підготовлений» їх поведінкою й особливостями особистості, умовами виховання і попереднім процесом соціалізації загалом.

Залежно від способів опору злочинцю потерпілих можна поділити на: а) тих, хто чинив фізичний супротив, кликав на допомогу, здійснював спроби втечі; б) тих, хто пробував упросити, умовити нападників; в) тих, хто не чинив опору, перебуваючи в стані фрустрації.

Вивчення потерпілих дозволяє надати їх типологію: до першої групи входять нейтральні потерпілі [156], до другої групи – ті, поведінка яких мала ознаки віктимності: агресивні, активні, пасивні та некритичні потерпілі [156; 169; 172; 183].

Нейтральні потерпілі – в цю групу входять особи, поведінка яких не є негативною і ніяким чином не провокує злочинних дій; в межах своїх

можливостей потерпілий критично оцінює ситуацію. Йдеться про мінімальну індивідуальну віктимність особи; підвищена віктимна здатність жінок стати жертвами насильників зумовлена їх фізичною слабкістю порівняно з чоловіками, а не з негативними властивостями особистості, наявністю провокуючих до нападу ознак чи вадами поведінки, що в більшості випадків мала «невинний» характер.

Таким чином, можна говорити про два основних різновиди віктимності. Перша обумовлюється незахищеністю особи державою, суспільством і соціальним оточенням від злочинних посягань, в тому числі сексуальних, друга детермінується суб'єктивною передумовленістю стати жертвою, що полягає в зниженні здатності протистояти злочинцю. Перша практично не залежить від потерпілого, друга включає в себе: 1) індивідуально-психологічні і соціально-психологічні «дефекти» особи, що призводять до її віктимності; 2) біо-фізіологічні властивості (стать та вік, особливо малолітній і старечий); 3) психопатологічні особливості, породжені психічними аномаліями та іншими вадами психіки. Всі вони (поодиночі чи в сукупності) визначають психологічну специфіку особи, що може реалізовуватися в її аморальній чи необережній поведінці.

Відповідно, представники другої групи повинні ставати об'єктом підвищеної уваги держави, громадськості і найближчого оточення. Найбільш типовими їх різновидами є наступні.

Агресивні потерпілі – поведінка представлена, переважно, проявами вербальної та невербальної агресії (образами, насмішками та ін.). Своїми діями вони умисно створюють конфліктну ситуацію тривалої дії, від якої в подальшому страждають. Залежно від стійкості та спрямованості свого ставлення до інших осіб вони розподіляються на агресивних загального плану (виявляють агресію до всіх без виключення) та вибірково агресивних (агресивні реакції викликають тільки окремі категорії осіб).

Активні потерпілі – в цю групу входять особи, поведінка яких не пов'язана з нападом або провокацією у формі конфліктного контакту, але

вони активно сприяють завданню шкоди самому собі, свідомо чи необережно підбурюють злочинця до активних дій.

Пасивні потерпілі – особи, які не чинять опору, не протидіють злочинцю через різні причини: фізичну слабкість, безпорадний стан, боязкість, тривожність тощо. Вони поділяються на: об’єктивно нездатних до протидії (стабільно чи тимчасово); об’єктивно здатних до протидії.

Некритичні потерпілі – групу складають особи, що демонструють необачність, невміння адекватно оцінити життєву ситуацію. Некритичність може бути наслідком як негативних властивостей (наприклад, жадібність і користолюбство), так і позитивних (доброта, чуйність, сміливість), а також невисокого культурно-освітнього рівня. Некритичні потерпілі поділяються на: некритичних загального плану та вибірково некритичних. Перші некритично сприймають будь-які життєві ситуації, другі – лише ситуації певного змісту.

В структурі особистості неповнолітніх жертв згвалтування виділений симптомокомплекс психологічних властивостей, що включає [57]:

- окремі особливості розвитку самосвідомості (неадекватна самооцінка, викривлення «образу-Я»;
- несформованість ціннісно-орієнтувальної сфери, пов’язана з віковими особливостями і деформованістю мотиваційно-потребової сфери, що проявляється в незрілості соціальних установок;
- характерологічні особливості (соціальна несмілість, підозрілість, конформність, невпевненість в собі, екстернальність, агресивність);
- особливості емоційно-вольового реагування, обумовлені підвищеною невротичністю, напруженістю, депресивністю, подразливістю, високою емоційною лабільністю і впливаючі на формування дезадаптації особистості; амбівалентність почуттів до батьків, особливо – чоловіків, обумовлена неадекватним виконанням батьківських обов’язків (емоційною деривацією, автономністю батьків, їх непослідовністю і ворожістю, вихованням за типом «Попелюшка» або «Принц»); страхом нерозуміння, неприйняття і психічного

насильства; почуттям беззахисності, непотрібності, байдужості; акцентуванням батьків на важливості первісних актуальних здібностей, особливо на вимозі слухняності.

Визначено, що основними психологічними чинниками віктимності неповнолітніх до зґвалтування є: індивідуально-психологічні особливості в емоційно-вольовій і комунікативній сферах; індивідуально-типологічні і вікові особливості; особливості ранньої соціалізації; ціннісні орієнтації малих груп, соціальна незахищеність [57]. Вони характеризуються підвищеною навіюваністю, пасивною підкорюваністю, психологічною інфантильністю, внаслідок чого погано орієнтуються в нових ситуаціях, не здатні належним чином прогнозувати розвиток подій, в тому числі – пов'язаних із власною поведінкою.

Окрему групу віктимних осіб складають підлітки і жінки, що страждають на олігофренію, мають вади інтелектуального розвитку, педагогічну і соціальну занедбаність. При загалом високій сексуальній напруженості, спричиненій, у тому числі й негативним впливом ЗМІ, їм притаманна несформованість уявлень про сутність стосунків між чоловіком і жінкою, в інтелектуальній сфері – зниження рухливості, складність осмислення нової інформації, малий запас знань, конкретність і примітивність суджень, порушення критики, дуже слабкі прогностичні здібності. Все це сприяє тому, що вони стають жертвами насильства. Серед дівчат-підлітків, яких зґвалтували, звертають на себе увагу ті, у яких спостерігається інтелектуальне зниження, що не сягає рівня слабоумства, а також не відповідний віку запас знань [9, с. 27].

Ймовірно, за наявності таких властивостей особистості, з боку потерпілої має місце певна сексуальна гра, смисл і значення якої нею усвідомлюються далеко не завжди. При цьому майбутня жертва допускає усамітнення з чоловіком, його ласки, певну атмосферу взаємин, але на цьому її «програма» закінчується, і вона не бажає вступати в інтимний зв'язок. Чоловік же цього не розуміє, він пояснює поведінку жінки іншими

причинами, тому й застосовує насильство для подолання опору.

Окрім того, на поведінку жертв зґвалтування в ситуації нападу значною мірою впливають міфи (упередження) суспільної свідомості. Вони ж частково пояснюють високий рівень латентності зґвалтувань (Cowan, 2000; Hall, Barongan, 1997; Longsway, Fitzgerald, 1995). Багато хто вважає, хоча й не заявляє про це відкрито, що насильство стосовно жінок цілком припустиме. Внаслідок розповсюдженості таких міфів існує тенденція виправдовувати сексуальну агресію, спрямовану проти жінок. Інша популярна тенденція – обвинувачувати в усьому жертву, внаслідок чого багато з них дійсно вірять, що все відбулося з їх власної вини.

Безумовно, що особливостями сексуального насильства як екстремального стресора є те, що його жертви опиняються в ситуації складного переплетення правових, медичних, соціальних і соціокультурних проблем. Взаємодія різних чинників і неоднозначність причин вчинення зґвалтування призводять до виникнення численних міфів і установок відносно поведінки жертв, що стає причиною вторинної віктимізації і значно ускладнює, а інколи й прямо заважає одержанню потерпілою адекватної і своєчасної допомоги. Таким чином, соціальні уявлення про зґвалтування чинять суттєвий вплив на інтенсивність та динаміку її реакцій.

Встановлено, що окрім суто фізіологічних наслідків (тілесні ушкодження різного ступеня, вагітність чи втрата здатності до репродуктивності, зараження венеричними хворобами тощо), у більшості жертв настають наслідки психічного характеру (патопсихологічного чи психіатричного). За результатами обстеження жінок, зґвалтованих 1,5-2 роки тому назад, у 41% з них має місце зафіксований страх повторного насильства, у 40% – неврози різного забарвлення, у 32% – психосоматичні розлади. Приблизно у 1/9 частини жертв виникає комплекс специфічних емоційних розладів (the rape trauma syndrome, травматичний синдром зґвалтування – ТСЗ), що є різновидом посттравматичного стресового розладу

(ПТСР). Така інформація стала підставою для створення в деяких країнах спеціалізованих психотерапевтичних центрів для жертв зґвалтування [130].

Надамо опис найбільш розповсюджених упереджень щодо зґвалтування, які значною мірою впливають як на поведінку злочинців, так і на постзлочинні переживання потерпілих [96, с. 390-412].

1. *«Жінка говорить «ні», маючи на увазі «так»*. Деякі гвалтівники сприймають свої стосунки з жінкою, яка стала їх жертвою, до, під час і після акту насильства, у викривленому світлі. Вони вважають, що жінка сама бажає, щоб її примусили до сексу, що вона загалом не проти насильства. Цим вони виправдовують свою поведінку, не відчуваючи вини, вважаючи, що то було не зґвалтування, а «нормальна» сексуальна гра. Так, 80% з числа 114 засуджених насильників вважали, що не вчинювали насильства, приводячи раціоналізовані пояснення на своє виправдання. Зокрема, вони стверджували, що саме так жінки спокушають чоловіка і самі одержують від цього задоволення (Scully, Marolla, 1984).

2. *«Жіночі обвинувачення в зґвалтуваннях – просто наклеп»*. Дійсно, ймовірність таких ситуацій не можна виключати, але їх кількість незначна. Враховуючи, з якими труднощами пов'язане обвинувачення в зґвалтуванні, лише небагато жінок наважиться подавати заяву в правоохоронні органи, керуючись низинними мотивами (корисливими, помсти тощо). Набагато частіше жінки стають жертвами насильників і не повідомляють про це офіційним органам.

3. *«Кожна жінка не проти, щоб її зґвалтували»*. На підтвердження цієї позиції найчастіше наводять відомий факт, що в своїх фантазіях деякі жінки уявляють, як над ними чинять насильство. А. М. Свядощ на основі клінічного матеріалу зазначав, що певна, але дуже незначна, частина жінок дійсно мають мазохістські уподобання [163]. Переживання безпомічності, покірності, нездатності до опору виступають у них на перший план, а грубість, третирування, побої пов'язані з уявленнями про чоловічу силу, владність, мужність. Почуття болю, якщо він не надто сильний, іррадіює і

викликає у них статеве збудження, внаслідок чого виникає відповідний умовно-рефлекторний зв'язок.

А. М. Антоняном висунута гіпотеза, що жінки з мазохістськими тенденціями, самі того не усвідомлюючи, прагнуть бути об'єктом принижень, грубості, жорстокості чоловіків, чим і пояснюється їх необережна поведінка в ситуаціях, коли напад цілком ймовірний. Показово, що вони часто не можуть адекватно пояснити, для чого прямували в такі місця. Але пізніше включаються внутрішні механізми реагування на чоловіче насильство, з'являються переживання з приводу того, що соціальне оточення може дізнатися про їх необачну поведінку та висловити свою зневагу. Саме це, а не спричинені страждання, змушує їх звертатися до правоохоронних органів. Саме це може підштовхнути їх до звернення в правоохоронні органи з проханням покарати насильника [9, с. 29]. В таких випадках доцільне проведення комплексних судових психолого-психіатричних експертиз потерпілих, ретельний аналіз і оцінка події в цілому, його окремих деталей.

4. *«Згвалтування легко уникнути, оскільки по насильнику завжди видно, що він ненормальний»*. Існує думка, особливо серед потерпілих молодіжного віку, що потенційний насильник – це незнайомець із безумним поглядом. Такий підхід становить особливу небезпеку, оскільки породжує впевненість, що в присутності знайомого чоловіка жінка перебуває в повній безпеці. Велику кількість згвалтувань вчинюють психічно здорові люди, знайомі з своїми жертвами.

5. *«Чоловіки мають такі сильні сексуальні ваблення, що часто не в змозі контролювати свої сексуальні імпульси»*. Таке уявлення сприяє перенесенню відповідальності за згвалтування зі злочинця на жертву. Жінкам або ж інкримінують провокацію до згвалтування («Не потрібно було одягати таку спідницю»), або ж просто безпечність і наївність («Про що вона думала, коли піднімалася з ним в його квартиру?»).

6. Але найбільш дискусійною є думка: *«Якщо нормальна здорова жінка дійсно не бажає, її неможливо згвалтувати»*. Вона популярна не

лише серед пересічних громадян, але й серед поліцейських, адвокатів, лікарів, деякі з яких вважають, що у жінки завжди є можливість вибору – поступитися чи активно опиратися. Як будь-який міф, таке уявлення функціонує на рівні підсвідомості, але може набувати практичного значення, зокрема, при вирішенні питання про порушення кримінального провадження чи притягнення особи в якості обвинуваченого.

На думку Ю. М. Антоняна, ті науковці, які здійснюють спроби обґрунтувати означену позицію, зазвичай, говорять про дорослу, здорову і фізично сильну жінку. Але жінка може бути набагато молодшою чи старшою за нападника, при цьому – не здоровою і не сильною. До того ж, особи, які не мають власного досвіду зґвалтування, порівнюють його з природними статевими стосунками, заснованими на добровільній участі без застосування сили [9, с. 24].

При цьому, навіть якщо міркувати на суто побутовому рівні, то загалом чоловік фізично сильніший за жінку. Окрім того, саме він обирає місце і час нападу, тобто до переваги в фізичній силі додається неочікуваність і страх, що є неодмінним атрибутом реагування людини на екстремальну ситуацію. Погрози і наявність зброї помножують переваги нападника, а ймовірність для жертви одержати поранення чи бути вбитою призводять до нездатності чинити опір.

Як відомо, реагування людини (як і тварин) на позамежові стрес-чинники проявляється у двох формах – надмобілізації, що проявляється у неупорядкованій активності і метушливості, та гальмуванні, що може сягати рівня повного ступору. Такий стан дослідники прирівнюють до тваринного гіпнозу – іммобільності тварини перед атакою хижака [96]. За свідченнями потерпілих, вони втратили здатність керувати своєю поведінкою: «Мої руки і ноги так тремтіли, що я не могла ними рухати», «Моє тіло немов би паралізувало», «Я наче втратила свідомість, але все бачила і чула», «Здавалося, це відбувається не зі мною»

Отже, немає підстав для твердження про рівність сил фізично здорової

жінки і гвалтівника, оскільки їх психічний стан надто різниться: агресивність і презирство до жертви – з одного боку, її страх, паніка, відчай – з іншого. До цього слід додати, що 52,1% зґвалтувань вчинені в групі, а протистояти груповому тиску в означеному стані навряд чи хто в змозі. Тому нам видаються непереконливими дані, що наводяться деякими кримінологами: 83,1% потерпілих були здатні до опору, інші ж не могли протистояти злочину через фізичну слабкість (13,9%), безпорадний стан, сон (3%) [156, с. 59].

Тут в черговий раз ми зустрічаємося з ситуацією, коли науковці-юристи пред'являють до звичайної людини надзвичайні вимоги. Як зазначав понад сто років тому з цього приводу Л. Є. Владимиров, «той героїзм, який вбачається кримінальним законом в кожній середній людині, не так часто зустрічається в житті і не може бути визнаний звичайним явищем серед людей» [197, с. 61]. Безумовно, що борець спецпідрозділу чи тренувана спортсменка здатні чинити опір, в тому числі й при груповому нападі. Але навряд чи вони зустрічаються серед жертв зґвалтування.

Окрім того, слід зважати на можливе небажання потенційної жертви залучати сторонніх людей до втручання в досить інтимні обставини, коли вона ще сподівається на сприятливе їх вирішення, тобто на початкових етапах взаємодії; в подальшому ситуація стає їм невідконтрольною. Якщо ж наполягати на тому, що більшість жертв могли чинити опір, але не зробили цього, це може неправильно зорієнтувати працівників правоохоронних органів. Тим самим не буде забезпечений надійний захист статевої недоторканості, життя і здоров'я жінок.

Встановлено, що переживання людей, які стали жертвами насильства, не проходять безслідно. Аналіз індивідуальних, групових, сімейних і, навіть, суспільних перспектив їх розвитку засвідчує, що інколи й через декілька років потому в особи розвиваються детерміновані ними невротичні та патохарактерологічні стани [130].

Накопичення невротизуючих механізмів і їх віддалена від значущої для особи психогенної події активація є відображенням загальних закономірностей формування функціональних можливостей індивідуального бар'єру психічної адаптації, а також її порушень під впливом незначущих, на перший погляд, чинників. Нерідко ці чинники слугують лише «пусковим» механізмом. В результаті виникають ті чи інші варіанти психічної дезадаптації у вигляді межових станів психіки. Тому ПТСР стає наслідком пережитої психотравмуючої ситуації інколи через значний проміжок часу, оскільки вона продовжує зберігатися в якості індивідуально значущої психогенії [1]. Для підтвердження наведемо приклад із архіву Р. Крукса та К. Баур: «Навіть через 12 років я все ще відчуваю ту брудну ганчірку, якої він закривав мої очі. Напевне, він десь ховався в будинку, бо коли я ввійшла в спальню, він неочікувано накинувся на мене ззаду і попередив, що якщо я хоч пікну, він мене вб'є. Він гвалтував мене двічі. Поліція, лікарі і особливо мій чоловік проявили велику тактовність. Але те, що відбулося, не відпускає мене й досі. Колись незалежна і впевнена в собі, я сьогодні почуваюся дуже вразливою, особливо коли залишаюсь одна» [96].

Багатоманітність ситуацій сексуального насильства породжує й відмінність психологічних проблем у потерпілих. Обставини вчинення злочину можуть різнитися за тривалістю, виду стосунків між гвалтівником і жертвою. Реакції потерпілих на різні види насильства відмінні залежно від самої ситуації і поведінки під час нападу і від довготривалих проблем і звертання до професійної допомоги. У потерпілих від зґвалтування знайомими вищий рівень депресії, вони більше виняють себе. Тим, хто пережив насильство незнайомого, характерне зниження почуття справедливості і контрольованості подій. Ті, для кого зґвалтування було першим сексуальним досвідом, відрізняються більш негативними показниками ставлення до світу і самоцінності.

Потерпілі від сексуального насильства переживають страхи, гнів, депресію, мають проблеми з самооцінкою. Як реакція на злочинне діяння

виникають почуття самотності, відчуженості і спустошення, відсутності майбутнього і життєвої перспективи, втрати інтересу до життя, невпевненості в собі та недовіри до інших людей.

Жертвам зґвалтувань притаманні такі довготривалі прояви ПТСР, як симптоми вторгнення (нав'язливі думки, згадки, сновидіння, чуттєві образи), уникання, фізіологічної збудливості, тривожності і депресії, а також психологічні проблеми, пов'язані з ними. Наявні деструктивні психологічні і поведінкові механізми, спрямовані на «перепроживання» травматичного досвіду і зменшення його впливу, такі як проституція, зміна сексуальної орієнтації (найчастіше у формі активної гомосексуальності), парасуїцидальна поведінка і вживання психоактивних речовин [1, 130]. Вони загострюються внаслідок впливу на жертву комплексу несприятливих зовнішніх і внутрішніх чинників (пережитого сексуального насильства, відсутності сімейної підтримки, дисфункціональності сім'ї, реакції самообвинувачення).

Проведеними науко-практичними дослідженнями встановлено, що в процесі психотерапевтичного опрацювання симптоматики травматичного синдрому зґвалтування (ТСЗ) найбільш значну роль відіграють сім'я і наявність у жертви соціальних зв'язків: сімейна динаміка, функціональність сім'ї, сімейна підтримка, найближче оточення, які можна розглядати як позитивні ресурси, а також наявність раннього травматичного досвіду насильства – як негативні [1, 130]. Так, високий ступінь задоволеності сімейним (особистим) життям зменшує тяжкість переживання симптоматики ТСЗ.

Встановлено, що у жінок із функціональних сімей кількість зґвалтувань достовірно нижча, ніж у жінок із дисфункціональних сімей внаслідок формування нормальних, адекватних гендерних стосунків. Окрім того, функціональність сім'ї позитивно впливає на ефективність опрацювання травматичного досвіду після зґвалтування. Такі ж залежності мали місце стосовно чинника «сімейна підтримка».

Навпаки, наявність раннього досвіду сексуального насильства сприяє виникненню ТСЗ: жертви, які мали такий досвід до 14 років, були більш депресивні і тривожні, причому чим молодшою була жертва, тим яскравіше проявлялася ця тенденція. Поглиблює симптоматику ТСЗ зґвалтування знайомими людьми.

Встановлений позитивний зв'язок між інтенсивністю проявів ТСЗ і вживанням психоактивних речовин, оскільки останні допомагають зменшити біль і негативні переживання, зокрема, опіати знижують тривожність, антидепресанти (алкоголь) – симптоматику вторгнення і тривожності, галюциногени – сприяють відходу від травматичної ситуації і романтизації ситуації насильства; стимулятори – активують, викликають почуття благополуччя і задоволення собою.

Таким чином, залежно від способів опору злочинцю потерпілих слід поділяти на тих, хто: а) чинив фізичний супротив, кликав на допомогу, намагався втекти; б) пробував упросити, умовити нападників; в) не чинив опору, перебуваючи в стані фрустрації або внаслідок безпорадності.

Можна виділити два основних різновиди віктимності. Перший обумовлюється незахищеністю особи державою, суспільством і соціальним оточенням від злочинних посягань, в тому числі сексуальних, другий детермінується суб'єктивною передумовленістю стати жертвою, що полягає в зниженні здатності протистояти злочинцю. Перший практично не залежить від потерпілого, другий включає в себе: 1) індивідуально-психологічні і соціально-психологічні «дефекти» особи, що призводять до її віктимності; 2) біо-фізіологічні властивості (стать та вік, особливо малолітній і старечий); 3) психопатологічні особливості, спричинені вадами психіки.

Окрему групу віктимних осіб складають підлітки і жінки, що страждають на олігофренію, мають вади інтелектуального розвитку, педагогічну і соціальну занедбаність. При загалом високій сексуальній напруженості їм притаманна несформованість уявлень про сутність стосунків між чоловіком і жінкою, конкретність і примітивність суджень, порушення

критики, слабкі прогностичні здібності. За наявності таких особливостей особистості, з боку потерпілої має місце певна сексуальна гра, майбутня жертва допускає усамітнення з чоловіком, його ласки, певну атмосферу взаємин, але при цьому вона не бажає вступати в інтимний зв'язок. Відповідно, чоловік застосовує насильство для подолання опору, який він оцінює як елемент гри.

Висновки до розділу 2

1. Погроза застосування фізичного насильства – лише один із можливих проявів насильства, тому й вказівка на «фізичне» в ст. 152 КК України є зайвою. Її більш коректно сформулювати як «... статеві зносини з застосуванням насильства, погрози його застосування до потерпілої чи інших осіб...». Що стосується необхідності деталізації змісту такої погрози, то ми не вважаємо це необхідним: життєві ситуації взаємодії між злочинцем і потенційною жертвою надто різноманітні, аби вкладатися в жорстко формалізовану схему. Окрім того, така деталізація значно ускладнить практику застосування ст. 152 КК.

2. Ми не підтримуємо думки щодо необхідності нормативно-правової деталізації вікових меж, що автоматично обумовлюють стан безпорадності потерпілої особи. Реаліями сьогодення є все більш раннє прилучення підлітків до статевого життя. Відповідно, й здатність особи усвідомлювати характер вчинюваних із нею дій в кожному конкретному випадку настає суто індивідуальним чином, причому наявність попереднього сексуального досвіду у малолітньої потерпілої не виключає, що вона перебувала в безпорадному стані, і навпаки – малолітня потерпіла може достатньою мірою розуміти сутність вчинюваних із нею дій, не маючи відповідного попереднього досвіду. Це актуалізує необхідність призначення судово-психологічної експертизи у кримінальних провадженнях цієї категорії.

3. Нами не сприймається точка зору, згідно з якою кваліфікація за ч. 3 ст. 152 КК України не стосується випадків, коли лише один із учасників

групи є суб'єктом злочину, інші – не досягли мінімального віку настання кримінальної відповідальності або визнані неосудними. Злочинна група – єдиний соціально-психологічний феномен, кожна з складових (окремих учасників) якого включена в соціальну взаємодію. Криміногенний потенціал ситуації значною мірою визначається саме наявністю співучасників, а той факт, що вони не досягли віку настання кримінальної відповідальності чи є психічно неповноцінними, навряд чи усвідомлюється учасниками. З іншого боку, інтенсивність психотравматичних переживань жертви групового зґвалтування залежить саме від групового характеру злочину, а не від того, чи досягли гвалтівники мінімального віку настання кримінальної відповідальності або чи є вони осудними.

4. За особливостями виникнення і реалізації умислу осіб, які вчинили зґвалтування, можна поділити на тих, хто вчинює злочини ситуативно (спонтанно), та тих, хто вчинює завчасно сплановані злочини. Перші вибирають жертву випадковим чином, потерпілі часто виявляють ознаки віктимної поведінки, етап підготовки до вчинення зґвалтування відсутній, злочини найчастіше відбуваються на невеликій відстані від місця проживання; другі – обирають жертву свідомо, віктимні риси потерпілих відсутні чи слабо виражені, починають свої дії з готування до злочину, злочини здійснюються на відстані від місця проживання злочинця.

5. Механізми законослухняної та протиправної поведінки тотожні за формою, але їх зміст різниться. Основою зґвалтування є блокування задоволення фізіологічних потреб і потреб у безпеці, а також можливостей самоствердження та самореалізації особистості, які визначають формування певного психологічного типу особистості, в тому числі й патопсихологічні її особливості. Гвалтівникам притаманні аморальні способи задоволення потреб, що є суб'єктивно трансформованими потребами у фізичному та духовному комфорті. Кожна з цих потреб може задовольнятися як соціально прийнятними (схвалюваними чи нейтральними) способами, так і стати психологічним першоджерелом злочину.

6. Мотив, як і потреба, нейтральний за своєю соціальною сутністю. Один і той же мотив залежно від ситуації та особливостей особи може спонукати правомірну або ж неправомірну поведінку, а так звані «злочинні» мотиви є модифікацією загальнолюдських мотивів, коли досягнення мети реалізується за рахунок використання протиправних засобів. Немає мотивів, які однозначно призводили б тільки до законослухняної чи тільки до протиправної поведінки. Мотив набуває певного криміногенного звучання ретроспективно, коли аналізуються результати діяння. Він призводить до злочину (а не до якогось іншого варіанту задоволення потреби), якщо визначається антисуспільна мета та обираються антисуспільні засоби її досягнення.

7. Віктимна поведінка – наслідок взаємодії несприятливих умов формування особистості та особливостей криміногенної ситуації. Узагальнення матеріалів кримінальних проваджень засвідчує, що найбільша частка жертв зґвалтувань представлена жінками у віці 18-25-років (22,6%), працюючими (44,6%), фізично і психічно здоровими (67,2%). Потерпіла і злочинці, як правило, проживали в тому же районі, де було вчинене зґвалтування (62,5%). Приблизно половина з них росли в маргінальних сім'ях, в обстановці сварок і скандалів, з батьками-алкоголіками. За місцем проживання і навчання потерпілі характеризувалися загалом позитивно. 31,6% потерпілих, за виключенням малолітніх, перед вчиненням проти них злочинів перебували в стані алкогольного сп'яніння.

8. Багатоманітність ситуацій сексуального насильства породжує й відмінність психологічних проблем у потерпілих. Реакції потерпілих на різні види насильства відмінні залежно від самої ситуації та поведінки під час нападу і від довготривалих проблем та звертання до професійної допомоги. Як реакція на злочинне діяння виникають почуття самотності, відчуженості і спустошення, відсутності майбутнього і життєвої перспективи, втрати інтересу до життя, невпевненості в собі та недовіри до інших людей.

РОЗДІЛ 3.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПРОТИДІЇ ЗГВАЛТУВАННЯМ

За вчинення насильницьких злочинів у сфері статевої свободи та статевої недоторканості завжди, і не лише в Україні, передбачалося суворе покарання. Так, Кримінальний Кодекс Франції 1992 р., що став наступником Кодексу 1810 р., за згвалтування, що спричинило смерть жертви, передбачає покарання у виді 30 років ув'язнення, а якщо йому передують, його супроводжують або ж ним настають тортури чи інші акти жорстокості, то присуджується покарання у виді пожиттєвого ув'язнення. В США згвалтування карається смертною карою або тюремним ув'язнення, в тому числі – пожиттєво [157; 205; 209, 213].

Втім, як вже зазначалося раніше, і високий рівень латентності цих злочинів тому підтвердження, гвалтівники в усі часи і в усіх країнах сподіваються на безкарність. Тому необхідність створення і запровадження дієвої системи розкриття і розслідування цих злочинів залишається актуальним завданням, яке потребує залучення психологічних знань на всіх етапах цього процесу.

3.1. Застосування психологічних знань під час досудового розслідування згвалтувань

Згвалтування належать до найбільш тяжких і суспільно небезпечних злочинних діянь. Суто інтимний характер переживань потерпілих, глибокі психічні травми, нанесені їм, поряд із іншими чинниками, надають виключно латентного характеру цим злочинам і, відповідно, ускладнюють їх розкриття і розслідування. Окрім того, складність та специфічність розслідування згвалтувань полягає в необхідності детального вивчення не тільки обставин

самої події та потерпілої особи, як це має місце в інших випадках, але й різноманітних обставин їх особистого життя, у тому числі інтимного.

Процес розслідування ускладнюється також тим, що потерпіла не бажає обговорювати з сторонніми особами подробиці події, тобто багаторазово відтворювати психотравмуючу ситуацію, брати участь у судовому розгляді злочинного діяння і взагалі розголошувати факт зґвалтування в своєму соціальному оточенні (серед подруг, знайомих, колег по роботі, родичів). Окрім негативних емоцій, на її поведінку впливають відносини залежності (родинної, матеріальної, службової тощо) та механізми психологічного захисту, що перешкоджає встановленню відносин співробітництва між нею та слідчим.

Зазначене вимагає не лише високого рівня юридичної підготовленості працівників правоохоронних органів, але й адекватного ситуації застосування психологічних знань в процесі взаємодії з процесуальними та непроцесуальними особами – професійно-психологічної майстерності.

Між тим, опитані нами працівники поліції, досить критично оцінюючи власну професійну компетентність (відсутність чи недостатність необхідних знань про характер та обсяг доказової інформації, процесуальні засоби її закріплення – 65,3%; відсутність необхідного професійного досвіду – 56,0%), відсутність чи недостатність психологічних знань ставлять на останнє місце (24,0%), що лише підтверджує наведені нами в р. 1.2 аналогічні результати.

Узагальнення наукових першоджерел і одержаного емпіричного матеріалу дозволяє нам запропонувати наступні загальні юридико-психологічні рекомендації щодо забезпечення процесу розкриття та розслідування зґвалтувань.

Відразу зазначимо, що в межах нашого дослідження охарактеризувати психологічні аспекти всіх процесуальних дій видається неможливим. Тому в подальшому ми обмежимося лише допитом, що з позицій кримінального процесу належить до слідчих (розшукових) дій, а з позицій юридичної психології є комунікативною взаємодією, яка несе в собі найбільше

психологічне навантаження, причому допитом потерпілої особи і підозрюваного (обвинуваченого), оскільки не вбачаємо в допиті свідків та експертів специфіки відносно розкриття і розслідування саме згвалтувань. Психологічні особливості допиту цієї категорії процесуальних осіб достатньо представлені в спеціальній літературі [119; 150 та ін.].

В якості попереднього міркування зауважимо також, що стосовно допиту у ситуаціях професійного спілкування в межах розкриття і розслідування злочинів нам видається недоречним використання поняття «психологічний контакт».

По-перше, в сучасному психологічному обігу цей термін є дискусійним, авторами наводяться наступні його визначення та характеристики.

Психологічний контакт – це процес встановлення і підтримання взаємного тяжіння осіб, які спілкуються, наявність у них інтересу чи довіри один до одного [185]. Психологічний контакт – це відносини, що характеризуються бажанням і готовністю співбесідників брати участь у спілкуванні один із одним [15]. Психологічний контакт – це система взаємодії людей в процесі спілкування, заснована на довірі [181]. Психологічний контакт – це цілеспрямована, планована діяльність по створенню умов, що забезпечують розвиток спілкування в потрібному напрямі. Психологічний контакт – це пристосування, за допомогою якого люди «приміряються» один до одного при спілкуванні [181].

Наявність психологічного контакту означає: на перцептивному рівні – емоційне прийняття контактерами один одного; на комунікативному рівні – згоду контактерів один з одним; на інтерактивному рівні – знаходження загальних і співпадаючих інтересів контактерів.

Характеризуючи психологічний контакт між слідчим і допитуваним, О.А. Воробйова пропонує розглядати професійно-психологічний контакт як «фон допиту, що дає слідчому можливість користуватися широким репертуаром тактичних прийомів; основою для створення такого фону є

сприятлива атмосфера і сприятливі відносини між контактуючими. ... На основі створеного фону слідчий має можливість ефективно здійснювати професійно-психологічний вплив (тактичні прийоми) на допитуваного» [27]. В більш широкому контексті професійно-психологічний контакт розглядається як фон здійснення ділового спілкування, що надає можливість досягти оптимального результату ділових переговорів.

Узагальнюючи зазначене, можна виділити наступні характеристики психологічного контакту: він завжди має двосторонній характер; його встановлення і підтримання залежить від обох сторін, але ініціатива керуючого впливу належить лише одній; він становить собою динамічний процес, учасники якого, сприймаючи один одного, обмінюючись інформацією і здійснюючи психологічний вплив, постійно коректують свою поведінку; процес узгодження відносин контактуючих відбувається поступово та поетапно.

По-друге, слід зважати на те, що навіть у безконфліктних ситуаціях спілкування (взаємодія «слідчий – потерпіла») їх інтереси і цілі не співпадають; у конфліктних ситуаціях (взаємодія «слідчий – підозрюваний/обвинувачений») конфронтація є основними і невід’ємними характеристиками взаємодії.

По-третє, встановлення психологічного контакту (взаємного тяжіння) сторін, безперечно, має свої психологічні наслідки у вигляді феноменів емпатії та рефлексії, тобто співпереживання, яке не може бути відреаговане, що з часом призводить до накопичення психологічної втоми та формування симптомів психологічного вигорання, а в перспективі – до професійної деформації (лікар розуміє страждання хворого, але не повинен хворіти разом із ним, навпаки, зберігати певну відстороненість).

Тому для позначення особливостей професійної взаємодії більш доречно, на нашу думку, користуватися поняттям «комунікативний контакт», який повністю охоплює собою психологічну сутність перцептивної, когнітивної та інтерактивної функцій професійного спілкування в ситуаціях

прямого чи опосередкованого протистояння сторін. Ми не виключаємо, що в процесі розкриття і розслідування зґвалтувань можливе встановлення і психологічного контакту, але це – приватний випадок.

Встановлення комунікативного контакту – насамперед, уникнення всього того, що здатне йому перешкоджати. Цей процес обумовлюється взаємною адаптацією сторін на основі актуалізації емоційно значимого предмету спілкування. Складність такого психологічного завдання визначається наявністю негативних установок як слідчого (негативне ставлення до антисоціальної поведінки громадян і пов'язана з цим зарозумілість, пихатість, почуття вищості тощо), так і іншої сторони (негативне ставлення до правоохоронних органів загалом, агресивність, підозрілість тощо).

Безумовно, що після зґвалтування потерпіла психологічно не готова до проведення допиту та інших важливих слідчих дій (пред'явлення для впізнання, одночасний допит двох чи більше осіб та ін.); окрім того, її перебування в стресовому стані взагалі ставить під сумнів ефективність їх проведення. Розслідування ускладнюється також за умови, що потерпіла особа своєчасно не звернулася з заявою до правоохоронних органів. Внаслідок цього матеріальні сліди злочину невідворотно втрачаються, а ідеальні – втрачають свою предметність через емоційні нашарування.

Необхідно також враховувати, що винний прагне уникнути покарання, тому особисто або за допомогою родичів чинить на потерпілу вплив у різноманітних формах (залякування, шантаж, погрози, умовляння, підкуп, обіцянка одружитися, матеріальне відшкодування збитку, тощо). Сприятливим тлом для цього можуть стати переживання потерпілої через небажання розголосу, страх розриву подружніх відносин і т. ін.

Тому непоодинокими є випадки, коли потерпілі на стадії досудового слідства дають викривальні свідчення про факт зґвалтування, але в судовому засіданні відмовляються від своїх показань. Відповідно, розслідування

злочину потребує прискіпливої уваги до пошуку доказів та документування матеріальних його слідів.

Особливо складно з'ясувати поведінку потерпілої особи, яка містила в собі ознаки віктимності. У таких випадках до психотравмуючих чинників злочинного діяння додається ще й її небажання повідомляти компрометуючу інформацію, що призводить до викривленого відтворення обставин.

Ефективність розслідування зґвалтувань залежить від того, наскільки глибоко, об'єктивно і повно будуть встановлені і досліджені оперативними працівниками і слідчими обставини типових слідчих ситуацій та їх психологічна складова:

- а) наявні дані про час, місце, подію злочину і винну особу (групу осіб);
- б) наявні дані про час, місце, подію злочину, але відсутня інформація про винного (винних).

В першому випадку виокремлюються два основних напрями розслідування: перевірка правильності заяви (повідомлення) про зґвалтування та доказування винуватості підозрюваного (або ж невинуватості, якщо мав місце наклеп) [88, с. 458-460].

Стосовно останнього варіанту, слід зважати на ймовірність звертання до правоохоронних органів з приводів, ніяк не пов'язаних із сексуальною недоторканістю [9, с. 29]. Як правило, вони є спробами вирішення власних соціальних проблем. Наприклад, зустрічаються факти, коли жінка обвинувачує в зґвалтуванні бувшого чоловіка з метою позбавити його права на володіння частиною квартири, одержати пенсію по інвалідності чи інші матеріальні блага від державних органів, а також уникнути адміністративної висилки. Іншими мотивами може стати примушування чоловіка до укладення шлюбу чи помста на ґрунті образи і ревнощів, міркування матеріального характеру. Дівчата можуть заявляти про зґвалтування з метою пояснення батькам чи нареченому причин втрати невинності, жінки – факту позашлюбних відносин чи небажаної вагітності. Безумовно, що спричиняються такі випадки, насамперед, правовою необізнаністю громадян,

але в будь-якому разі при розгляді конкретних справ про зґвалтування слідчий повинен ретельно проаналізувати особистісну ситуацію потерпілої, аби уникнути необґрунтованих обвинувачень у вчиненні тяжких злочинів.

В другому випадку основна проблема полягає в одержанні інформації про особистість злочинця. Тому важливо зібрати максимально можливий обсяг даних. Після цього одержана інформація зіставляється з наявними криміналістичними обліками, що дозволяє одержати додаткову інформацію і побудувати мисленнєві моделі ймовірнісного характеру – версії щодо особи насильника.

Суспільну небезпеку зґвалтування незнайомцями слід оцінювати як значну, оскільки серед них цього контингенту часто зустрічаються особи, які мають різні форми сексуальних розладів – статеві збочення (перверзії) і статеві відхилення (девіації). Основні відмінності між ними полягають у наступному [1; 33, с. 31-42; 34; 166]:

а) перші характеризуються значно більшою стійкістю і інтенсивністю при реалізації статевого ваблення, другі виникають періодично;

б) якщо перверзії виникають переважно на ґрунті патології психіки (органічні ураження головного мозку, психопатії, шизофренії, олігофренії та ін.), то сексуальні девіації частіше спричиняються негативним впливом соціального оточення, алкоголізації, тривалого перебування в одностатевій групі, тому серед представників цієї категорії зустрічаються як особи з психічними відхиленнями, так і психічно здорові [89].

В кожному разі з'ясовується, які обставини сприяли вчиненню злочину; в яких формах чинилося фізичне і психічне насильство; чи мав місце опір потерпілої і в чому він проявлявся. При перевірці версії про завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину при розслідуванні слід передбачити вивчення та встановлення таких обставин [159; 187]:

1) як стало відомо про зґвалтування: ким і з чиєї ініціативи, коли, чи добровільно подана заява, за яких обставин стало відомо про факт

згвалтування (іноді з'ясування цих обставин дозволяє дійти висновку про добровільні статеві зносини);

2) чи дозволяли об'єктивні умови вчинити згвалтування (обстановка вчинення злочину, погодні умови та інші чинники іноді можуть вказувати на неправдивість заяви);

3) чи є на тілі потерпілої та її одязі сліди насильства: синці, садна та інші ушкодження;щ

4) в яких стосунках перебувала заявниця з підозрюваним до події злочину (чи іншої події) (особисті, службові, сімейні, майнові або інші стосунки, що могли стати підставою для завідомо неправдивого повідомлення про вчинення злочину).

Важлива і надзвичайно психологічно насичена процесуальна дія – допит потерпілої. При підготовці до нього і безпосередньо в процесі його проведення слідчий повинен зважати на той факт, що її ставлення до кримінального провадження і, відповідно, мотиви свідчень можуть ґрунтуватися на одній з трьох ймовірнісних моделей [88, с. 460].

1. Потерпіла зацікавлена у встановленні істини у справі і викритті насильника. При оцінці її свідчень слід враховувати, що форми її опору можуть бути різними, оскільки залежать від багатьох чинників (психічний стан потерпілої, її вік і життєвий досвід, співвідношення фізичних сил і можливостей жертви і насильника, агресивність і озброєність останнього тощо).

2. Потерпіла подає неправдиву скаргу, прагнучи засудження невинного з мотивів, вказаних вище.

3. Потерпіла заперечує факт її згвалтування чи, навіть, здійснення статевого акту. Найчастіше це відбувається в тих випадках, коли провадження порушується за ініціативою правоохоронних органів, особливо якщо потерпіла – заміжня жінка.

В процесі допиту потерпілої необхідно встановити всі суттєві обставини її взаємодії з підозрюваним (обвинуваченим) до, під час і після

вчинення злочину. Це – не лише первісна криміналістично значуща інформація, але й матеріал для розуміння мотивів поведінки злочинця і механізмів вчинення злочину.

Неодмінними складовими допиту потерпілої щодо відомого їй злочинця є з'ясування наступних психологічних аспектів:

- обставин їх знайомства та попередніх стосунків, частоти зустрічей, наявності спроб схилити майбутню жертву до добровільного статевого акту
- де зустрілась потерпіла з підозрюваним, як вони провели час до вчинення зґвалтування, хто був разом із ними чи бачив їх разом, як і чому потерпіла опинилася на місці вчинення злочину;
- чи чинила потерпіла опір і в чому він проявлявся, чи могли залишитися на місці події, тілі і одягу підозрюваного сліди такого опору;
- які психологічні наслідки мало зґвалтування для потерпілої, як воно вплинуло на її подальше життя.

Якщо насильник невідомий, то додатково з'ясовуються наступна, окрім перерахованої вище, інформація про злочинця:

його особливі прикмети, зовнішність і поведінка; особливості мовлення і невербальної комунікації, одяг, прикраси та інші предмети; спосіб нападу і використання зброї та допоміжних засобів; якщо злочинців було декілька – встановлюється роль в групі кожного з них; ушкодження, одержані гвалтівником внаслідок опору потерпілої; транспорт, який він використовував;

яким чином він познайомився з потерпілою і що повідомив про себе; в якій формі був встановлений комунікативний контакт; чи не передувало нападу вистежування потерпілої;

яким шляхом гвалтівник і потерпіла йшли до місця нападу; хто міг його бачити; в якому напрямі він зник тощо.

Безумовно, що готуючись до допиту, слідчому бажано мати в своєму розпорядженні інформацію про особистість допитуваної особи, її ставлення до злочину та інші обставини. Але в реаліях практичної діяльності при

проведенні першого допиту це навряд чи можливо. Тому вивчення індивідуально-психологічних особливостей потерпілої відбувається вже в процесі контакту з нею і продовжується надалі. В таких ситуаціях виключної ролі набуває попередня бесіда та спостереження за поведінкою і психофізіологічними реакціями.

Процедуру і зміст допиту слід побудувати таким чином, щоб потерпіла виразно розуміла: з'ясування названих та інших обставин спричинене не цікавістю слідчого, і вони не будуть розголошені поза межами судового розгляду. Це потребує особливої тактовності та стриманості у словах і поведінці загалом. Вся взаємодія слідчого з потерпілим повинна будуватися з врахуванням його стану як особи, яка постраждала, перенесла психічну травму, шукає захисту у правосуддя. Найменша неуважність чи некоректність слідчого гостро переживається потерпілим, підсилює його негативний емоційний стан. Завдання слідчого – максимально заспокоїти людину, запевнити, що розслідування злочину буде проводитися ретельно та об'єктивно.

Слід зазначити, що допит потерпілої особи при зґвалтуванні в переважній більшості випадків становить собою безконфліктну комунікативну ситуацію, оскільки вона зацікавлена надавати допомогу правоохоронним органам, особливо коли бачить, що працівники активно захищають її права і законні інтереси. Але при цьому не можна забувати, що наслідком нападу завжди є стан психічної напруженості, який спотворює процеси сприйняття, пам'яті, мислення, відповідно, негативно впливає на повноту і достовірність свідчень. Спотворюючий вплив на свідчення потерпілої чинить також небезпека, яка їй загрожувала. Це може проявлятися в описі нею зовнішнього виду злочинця, в наділенні його ознаками, якими він насправді не володіє. Цьому сприяє й підсвідоме прагнення виправдатися перед самим собою, перед близькими, знайомими, перед слідчим, а іноді й просто бажання приховати свої неблаговидні дії.

Сама ситуація допиту, що актуалізує в свідомості потерпілої обставини вчиненого злочину, значною мірою загострює її й без того сильні переживання, робить її психіку ще більш вразливою. Це, безумовно, необхідно враховувати слідчому при виборі форм спілкування, при формулюванні запитань, особливо інтимного характеру. Тональність мови повинна відповідати комунікативній ситуації, неприпустимим є недоречні посмішки, іронія, тим більше жартівливий тон.

Спілкування з потерпілими особами ставить перед слідчим завдання мінімізувати у них стан надлишкової психічної напруженості, спробувати заспокоїти, переключити увагу на особистісно більш важливі обставини. В установленні комунікативного контакту особливо велика роль емпатійного слухання, якому повинна відповідати поведінка слідчого (стриманий та уважний вираз обличчя, зацікавленість при постановці запитань тощо).

При допиті потерпілих слід брати до уваги ті життєві обставини, в яких вони опиняються після події злочину. Застосовуються спеціальні заходи попередження впливу на потерпілих осіб, які протидіють слідству (втаємничення місця проживання і роботи, попередження про необхідність повідомляти про всі контакти з зацікавленими особами). За наявності даних, що на потерпілого чиниться психологічний вплив з боку зацікавлених осіб, слідчому належить застосувати упереджуючі заходи, котрі б убезпечили потерпілого та переконали його, що єдино правильною є позиція сприяння слідству, оскільки інтереси підозрюваного і потерпілого в жодному разі не можуть співпадати, і всі його зусилля спрямовані на уникнення відповідальності. Завданням слідства, навпаки, є пошук істини і захист прав потерпілого [27; 85; 121].

У безконфліктній ситуації спілкування в процесі допиту потерпілі прагнуть до максимальної точної реконструкції минулих подій. Але слід враховувати, що в процесі злочинного діяння поле їх свідомості різко звужується, логічне мислення деформується. При жорстких/жорстоких

фізичних впливах взагалі можливе виникнення станів оглушення, потьмарення, шоку. Інтенсивні конфліктні емоційні стани призводять, як правило, до гіперболізації емоціогенних переживань та їх генералізації. Тому при наступній реконструкції ймовірне виникнення явища дифузного узагальнення («всі гвалтували», «всі били»). Особливо часто дифузують уявлення про послідовність подій, ознаки одного об'єкта переносяться на інший. Поряд з цим, окремі деталі події можуть сприйматися і відтворюватися особливо чітко, загострено.

Дифузне узагальнення при вчиненні зґвалтувань групою може бути подолане за рахунок диференціації учасників за ступенем активності: спочатку з'ясовуються особливості зовнішності і поведінки найбільш активного учасника групи, далі – самого пасивного, далі – всіх інших. При цьому важливо зафіксувати, як вони зверталися один до одного, які імена чи клички вживали, про що говорили. Така тактика дозволяє потерпілій краще відновити в пам'яті подію злочину, окремі її етапи.

Особливістю свідчень потерпілих від зґвалтувань є також те, що вони відрізняються підвищеною емоційністю, причому в емоційній пам'яті довго зберігається те, що вони пережили при взаємодії зі злочинцем, – біль, фізичні страждання, страх, жах, відчай, колізії боротьби, тобто комплекс стресового перенапруження. Як наслідок, можливе виникнення так званого «слідового» афекту, психогенних реактивних станів, невротичних і психотичних розладів.

В таких випадках слід спробувати нейтралізувати гіперактивність потерпілого, його метушливість, багатослівність, «скачку думок», акцентуацію на несуттєвих деталях. Гіперзбудження може бути певною мірою зняте тимчасовим відволіканням уваги на інші, менш значущі обставини. З іншого боку, ймовірним є стан «охоронного гальмування», коли вкрай психологічно напружені події злочину витісняються за межі свідомості.

Це зумовлює необхідність повторних ретельних перевірок показань потерпілого. При першому допиті його мнемічні можливості обмежені стресогенним станом, при повторних – завдяки явищу ремінісценції подія може бути відтворена більш повно. З врахуванням цієї обставини, слідчий повинен аргументувати таку ситуацію та належним чином мотивувати потерпілого щодо подальшого спілкування.

До першочергових слідчих дій належить допит підозрюваного, тому при розслідуванні зґвалтувань його доцільно проводити відразу після допиту потерпілої з використанням тих даних, які вона повідомила. Мета такого допиту – встановлення причетності підозрюваного до даного злочину, з'ясування його стосунків з потерпілою, обставин та мотивів вчинення зґвалтування.

Тактика допиту підозрюваного залежить від його позиції, найбільш розповсюдженими варіантами якої є: повне визнання своєї вини; посиляється на те, що був п'яний і нічого не пам'ятає; погоджується, що мав місце факт статевих зносин, але вони відбулися за взаємною згодою; заперечення факту статевих стосунків із посиланням на алібі. Але в будь-якому разі ситуація повинна оцінюватися слідчим як конфліктна, що вимагає обов'язкового з'ясування низки обставин та застосування відповідних методів психологічного впливу [119; 121; 146; 150].

В процесі допиту підозрюваного важливо з'ясувати: де, коли і за яких обставин він познайомився з потерпілою; о котрій годині і де вони зустрілися, як проводили час до моменту вчинення злочину, хто був разом із ними чи бачив їх; були статеві зносини добровільними чи супроводжувалися насильством (при запереченні факту насильства з'ясовується, в чому саме проявлялася добровільна згода потерпілої; як поводитися потерпіла після зґвалтування; якщо зґвалтування було груповим, хто брав у ньому участь і як розподілялися ролі в групі; думку підозрюваного з приводу того, чому

потерпіла подала заяву про її зґвалтування (якщо він стверджує про добровільність статевого акту чи про його відсутність).

Безумовно, що наведений перелік є орієнтовним, оскільки в кожному разі він залежить від обставин і від ситуації [88; 89; 187, с. 463].

Особливо важливою при розкритті і розслідуванні зґвалтувань є деталізація інформації щодо способу вчинення злочину – сукупності взаємопов'язаних і узгоджених дій, використаних при цьому засобів його здійснення і втаємничення, в якій закономірно відображаються особистісні якості злочинця, умови об'єктивної обстановки і особливості особистості потерпілої. При цьому слід враховувати, що лише в 26% випадків мав місце завчасний вибір жертви, планування процедури злочину, визначення заходів по приховуванню зґвалтування).

За результатами проведених досліджень, втаємничення інформації та/чи її носіїв відбувається в 62% випадків, знищення інформації та/чи її носіїв – в 21%, маскування інформації та/чи її носіїв – в 7%, фальсифікація інформації та/чи її носіїв – в 5%, інсценування інформації та/чи її носіїв – в 2%. Типовими прийомами протидії розслідуванню зґвалтувань, вчинених групою осіб, були: а) вплив на свідків і потерпілих – 45%; б) висунення хибного алібі – 31%; в) інші способи – 24% [104, с. 67-72].

Допит підозрюваного відбувається в умовах, коли зібраних даних недостатньо для пред'явлення обвинувачення чи вони не перевірені належним чином, що визначає необхідність обирати багатоваріантну та обережну тактику. На обмеженість інформаційної бази накладається чинник дефіциту часу.

Але допит підозрюваного відразу ж після його затримання має й деякі переваги. На відміну від обвинуваченого, котрий може ретельно підготуватися, підозрюваний не в змозі детально обдумати, всебічно обґрунтувати свою версію, його свідчення звичайно містять явні суперечності.

В процесі допиту підозрюваному спочатку задаються, насамперед, запитання, відповіді на які вже відомі слідчому [88; 89; 187, с. 464]. При цьому тактично доцільно максимально деталізувати свідчення, які не відповідають дійсності, що створює уявлення про обізнаність слідчого в обставинах злочину. Окрім того, з'ясовується, якою в подальшому буде позиція підозрюваного та яку лінію поведінки він обирає стосовно встановлення істини у справі.

Як і при проведенні інших процесуальних дій загалом, суттєву роль при допиті підозрюваного має сприймання і правильне розуміння динаміки його емоційно-вольових станів. Безумовно, що прояви емоцій не мають доказового значення, але вони надзвичайно важливі в оперативно-орієнтуючому сенсі. Вербальні пояснення і невербальне їх супроводження далеко не завжди співпадають навіть в повсякденному житті, в екстремальній ситуації допиту ця закономірність виражена ще більш яскраво. Так, хвилювання при відповіді на певні запитання, уникнення якихось тем є маркерами для приділення їм більш ретельної уваги [150; 199 та ін.].

При допиті підозрюваного слідчий повинен проявляти обережність в пред'явленні фактичного матеріалу, оскільки найменші похибки послаблюють його позицію і підсилюють намір іншої сторони протидіяти слідству. З іншого боку, слід враховувати, що підозра щодо певної людини може виникнути внаслідок несприятливого збігу обставин, помилки, упередження, наговору, чуток, викривлення інформації в побутовому спілкуванні та представниками ЗМІ. Тому перевірка стосовно причетності до розслідуваної події передбачає, насамперед, виявлення таких обставин, котрі можуть бути відомі лише особі, яка вчинила злочин. Особливу увагу слід звернути на її мотивацію втаємничення фактів, відомих слідству.

Суттєву роль в допиті підозрюваних відіграє метод *опосередкованих запитань* – важливих для розслідування, але замаскованих серед інших, зовні «безпечних» тем. При цьому аналізується обізнаність особи стосовно учасників розслідуваної події, її часу і місця, засобах вчинення злочину,

інших обставин. Але їх постановка потребує ретельної підготовки на предмет наступного встановлення неправдивості свідчень. Так, наприклад, перед з'ясуванням причин виникнення подряпин на шиї, в процесі ознайомчої бесіди задається низка запитань стосовно образу життя, наявності домашніх тварин та їх характеру, стосунках у сім'ї та сутичках на вулиці). По-перше, такі запитання відволікають увагу від предмету допиту, сприяють розслабленню допитуваного; по-друге, сукупність відповідей на них не дозволить в подальшому пояснити виникнення подряпини кошачими кігтями чи сваркою з дружиною; по-третє, за умови дефіциту доказової інформації опосередковані запитання доцільні як засіб маскування справжніх цілей допиту [121; 150; 199 та ін.].

Психологічний стан підозрюваного може бути визначений як гіперзахисна позиція, тому він здійснює активні спроби зорієнтуватися в сукупності та важливості наявних у слідчого викривальних доказів. У зв'язку з цим виключного значення набуває підбір та послідовність фактів, що пред'являються, зокрема, можливостей і результатів криміналістичних та судово-психологічних експертиз; інші факти, навпаки, бажано до часу не повідомляти. Вагомість доказів психологічно підвищується при поясненні логіки їх взаємозв'язку. В той же час, невдале чи передчасне пред'явлення доказів не просто знижує їх вагу – воно створює умови для протидії процесу розслідування [119; 181].

При допиті декількох підозрюваних у справах про групові злочини використовуються соціально-психологічні феномени міжособистісної взаємодії, що порушують узгодженість групових позицій, – відмінність інтересів членів групи, суперництво, антагонізм, прагнення применшити свою роль у вчиненому злочині [121; 150; 199 та ін.].

Один із розповсюджених варіантів тактики підозрюваного – звертання до хибного (надуманого) алібі. При розслідуванні зґвалтувань перевірка алібі здійснюється особливо ретельно і підлягає доказуванню. Висновок про вчинення злочину певною особою вважається необґрунтованим, якщо алібі

підтверджується або хоча б не виключається. Перевірка алібі (і відповідної контрверсії – хибного алібі) – тактична операція, що вимагає психологічного аналізу поведінки людини.

В таких випадках необхідна деталізація свідчень, що дозволяє встановити незнання обставин відносно «місця перебування» (наприклад, підозрюваний стверджує, що був у кіно, але не може згадати назву фільму чи його сюжет). З іншого боку, надто деталізоване викладення «легенди» свідчить про завчасне продумування алібі, оскільки люди, зазвичай, не запам'ятовують другорядних обставин.

Незважаючи на конфліктний характер спілкування, слідчий повинен прагнути до збереження комунікативного контакту. Аби не завести ситуацію в «глухий кут», недоречно акцентувати увагу на неправдивих свідченнях підозрюваного, висловлювати відверту недовіру його словам та задоволення при виявленні незначних суперечностей. Окрім іншого, така поведінка опосередковано послаблює позицію слідчого, оскільки наводить на думку про відсутність у нього вагомих доказів винності підозрюваного.

Невід'ємною складовою професійного спілкування слідчого при розслідуванні згвалтувань є вчинення психологічного впливу – активної цілеспрямованої діяльності, метою якої є зміна психіки чи поведінки об'єкта. Інакше кажучи, це «проникнення» однієї особистості у психіку іншої. Мета і результат цього проникнення, на наш погляд, – це зміни, перебудова індивідуальних поглядів, відносин, мотивів та станів. Під механізмом психологічного впливу слід розуміти процедуру вибору того чи іншого методу і варіанту поведінки та процес проходження впливаючого стимулу від суб'єкта до об'єкта і зворотного зв'язку між ними [119; 121; 198].

При здійсненні психологічного впливу повинні враховуватися складність людської психіки, її пластичність і мінливість. Водночас, існують певні загальні психологічні закономірності, що виявляються у всіх ситуаціях однозначно, і їх необхідно правильно розуміти. Серед властивостей

особистості, що впливають на результати психологічного впливу і, відповідно, на обрання відповідного методу, необхідно враховувати, передусім, мотиваційну і вольову сфери особистості об'єкта, а також його позицію: доброзичливу, нейтральну, негативну чи активно протидіючу.

Слідчий не ставить завдання зламати волю підслідної особи, він здійснює психологічний вплив на особистість. Ефективне застосування засобів та прийомів психічного впливу – основа тактичної майстерності слідчого. Кримінальне судочинство базується на передбачених законом мірах психологічного впливу у відношенні до учасників кримінального процесу.

Правомірні прийоми психологічного впливу слід відрізняти від засобів та прийомів неправомірного психічного насильства, пов'язаних із вимаганням потрібних слідчому показань. Закон забороняє слідчому застосовувати психічне насильство пряме та приховане у відношенні до осіб, які мають відношення до провадження слідчих дій за конкретними кримінальними справами, отримувати показання шляхом насильства, погроз та інших незаконних засобів [121; 127; 128].

На нашу думку, основним критерієм правомірності психологічного впливу є свобода допитуваної особи в виборі лінії своєї поведінки. Слідчий впливає не на зміст її показань, а на мотиваційну сферу. Він може використовувати «жорсткі» засоби, але вони не повинні визначатися його упередженою позицією. Ефективність допиту визначається тим, наскільки добре слідчий розуміє психологічні закономірності поведінки людини, вміє проникнути в її мотиваційну сферу, своєчасно виявити обман і викрити його.

Застосування методів психологічного впливу при розслідуванні зґвалтувань переслідує вирішення надзавдання – психологічно роззброїти насильника, сприяти розумінню ним непридатності, порочності обраних засобів конфронтації, допомогти йому змінити мотивацію поведінки. Вони засновані на виявленні внутрішніх протиріч в захисних діях гвалтівника.

Часто методи психологічного впливу реалізуються в гостроконфліктній формі, спричиняючи фрустраційний стан допитуваної особи, що знижує

можливості його протидії. Для посилення фрустраційного впливу доказів необхідна відповідна психологічна підготовка їх пред'явлення допитуваному, тимчасове переключення його уваги на обставини, немов би сприяючі його «легенді».

Психологічно обґрунтований тактичний прийом повинен відрізнятися вибірковою спрямованістю – впливати на психічний стан винного і бути нейтральним відносно невинних, бути неочікуваним, завчасно не розшифрованим допитуваною особою.

Цілісність психологічного впливу при розслідуванні зґвалтувань забезпечується його комплексністю, що представлена розробкою задуму (сценарію) [46; 108; 121; 160, с. 130-134].

Оптимальною є розробка і застосування ситуаційно-типологічних сценаріїв психологічного впливу як цілком достатніх в більшості ситуацій. Можна виділити три основних типи таких сценаріїв відповідно до класів задач:

- а) психологічний вплив, спрямований на встановлення причетності до злочину чи обізнаності про нього;
- б) психологічний вплив, спрямований на подолання чи нейтралізацію пасивної протидії розслідуванню;
- в) психологічний вплив, спрямований на нейтралізацію чи ліквідацію активної протидії.

Найбільш розповсюдженими мотивами неправдивих свідчень у підозрюваних/обвинувачених за вчинення зґвалтування є страх покарання у вигляді позбавлення волі та засудження з боку референтної групи. Значно рідше має місце сором за вчинене, бажання втаємничити інтимні сторони життя, явна чи прихована антипатія до слідчого. У психічно неповноцінних осіб (психопатизованих, інтелектуально незрілих, інфантильних), які часто представлені в контингенті гвалтівників, мотивами неправдивих свідчень можуть стати прагнення до самоствердження, впевненість у своїй виключності, негативізм [6; 23].

Не звертаючись детально до психології лжесвідчень, зазначимо лише, що така мисленнєва діяльність є досить складною за своєю сутністю: суб'єкту доводиться фіксувати пам'ять та увагу відразу на двох пластах інформації (правдива та неправдива картина події), що спричиняє своєрідне роздвоєння свідомості та порушення внутрішньої гармонії особистості. В свідомості неправдивця конкурують два осередки збудження – сфера чуттєво бідних неправдивих конструкцій і гальмований суб'єктом, але мимовільно функціонуючий осередок живих образних уявлень справжньої події.

Чим більше штучно сконструйованих посилок озвучує допитувана особа, тим складніше їй співвідносити вимисел із реальними фактами, що проявляється в мимовільних «проговорах» і неадекватних реакціях на запитання слідчого, послідовність яких визначається логікою процесу розслідування

Парадоксально, але факт: вимисел (брехня) також є важливою інформацією, якою слід уміло скористатися, особливо в ситуації групового лжесвідчення, коли допитувані позбавляються можливості домовлятися між собою.

Основними ознаками вербальної поведінки, що свідчать про неправдивість допитуваної особи, є: схематизм повідомлюваних даних, однотипність, «заученість» подробиць, супутніх подіям; вживання невластивих мовленнєвих форм, оціночних суджень, які використовувались іншими особами; «забування» обставин, котрі вряд чи могли бути забутими суб'єктом із врахуванням часу, що минув з моменту події, його вікових, мнемічних, професійних особливостей; дезадаптивні форми поведінки, що виникають у зв'язку з уточнюючими запитаннями чи пред'явленням доказів [195]. Окрім цього, про спроби обману свідчить розузгодженість (неконгруентність) вербальних реакцій і невербальних проявів. Втім, універсальних методів психодіагностики брехні не існує, немає й особливих засобів її експрес-діагностики. Але брехня не «річ у собі», вона піддається

розпізнаванню, і це стає можливим за допомогою застосування спеціальних тактико-психологічних методів.

Річ у тому, що повідомлення неправдивої інформації передбачає створення псевдомоделі події, узгодження її елементів, встановлення причинно-наслідкових зв'язків та «прив'язки» їх до певного місця і часу. Повторні та деталізуючі запитання потребують варіацій вимислу та створення нових контурів цієї псевдомоделі. Чим менше правди в лжесвідченнях, тим успішніше вони викриваються.

Складнішими є ті випадки, коли в справжню модель події вводяться лише окремі неправдиві деталі. Але навіть єдина видумана деталь не може бути продумана свідомістю неправдивця в усій багатоманітності її проявів. При повторних допитах ця деталь буде «обростати» поспіхом придуманими особливостями, внаслідок цього – викликати підсилені охоронні реакції [195].

Загалом у науковій літературі з юридичної психології описана значна кількість методів психологічного впливу [41; 46; 73; 108; 160, с. 130-134; 180; 201 та ін.], що потребує їх класифікації відповідно до цільового призначення.

1. Адаптивні (пристосувальні) методи: «роз'єднання» («дизасоціація»), «вільна бесіда», «налаштування», «очікування», «уповільнений темп», «припинення неправди», «створення відчуття незаповненості».

2. Інформаційні методи: «подібність», «контрастність», «роз'єднання» («дизасоціація»), «перифраза», «наочність», «форсований темп», «неочікуваність», «інерція», «повторність», «відволікання уваги», «створення певного уявлення про обізнаність слідчого», «виклик», «створення відчуття незаповненості».

3. Методи, спрямовані на емоційний вплив: «вільна бесіда», «налаштування», «зняття напруженості», «створення напруженості», «неочікуваність», «послідовність», «використання позитивних властивостей

особистості», «використання слабких властивостей особистості», «очікування».

4. Методи визначення правдивості чи неправдивості свідчень: «форсований темп», «уповільнений темп», «повторність».

Як бачимо, певні методи належать одночасно до декількох груп. Це зумовлено тим, що кожен із них може застосовуватися в різних ситуаціях і для досягнення різних тактичних цілей.

Вищезазначене дозволяє нам зробити наступні висновки:

1) процес розслідування зґвалтувань ускладнюється необхідністю детального вивчення не тільки обставин самої події та потерпілої особи, як це має місце в інших випадках, але й різноманітних обставин їх особистого життя, у тому числі інтимного. При цьому потерпіла не бажає обговорювати з сторонніми особами подробиці події, тобто багаторазово відтворювати психотравмуючу ситуацію, брати участь у судовому розгляді злочинного діяння і взагалі розголошувати факт зґвалтування в своєму соціальному оточенні. Окрім негативних емоцій, на її поведінку впливають відносини залежності (родинної, матеріальної, службової тощо) та механізми психологічного захисту, що перешкоджає встановленню відносин співробітництва між нею та слідчим;

2) встановлення комунікативного контакту – насамперед, уникнення всього того, що здатне йому перешкоджати. Цей процес обумовлюється взаємною адаптацією сторін на основі актуалізації емоційно значимого предмету спілкування. Складність такого психологічного завдання визначається наявністю негативних установок як слідчого, так і іншої сторони, оскільки потерпіла психологічно не готова до проведення процесуальних дій та перебуває в стресовому стані. Особливо складно з'ясувати поведінку потерпілої особи, яка містила в собі ознаки віктимності. У таких випадках до психотравмуючих чинників злочинного діяння

додається ще й її небажання повідомляти компрометуючу інформацію, що призводить до викривленого відтворення обставин;

З) при підготовці до допиту потерпілої і безпосередньо в процесі його проведення слід враховувати, що мотивація її поведінки ґрунтується на одній із трьох ймовірнісних моделей: а) потерпіла зацікавлена у встановленні істини у справі і викритті насильника; б) потерпіла подає неправдиву скаргу, прагнучи засудження невинного з обставин, що перебувають поза межами правового поля; в) потерпіла заперечує факт її зґвалтування, не бажаючи розголосу інтимних подробиць її життя. Відповідно, це потребує застосування різних тактик встановлення психологічного контакту та з'ясування процесуально значущих фактів і обставин.

3.2. Соціально-превентивні та психологічні заходи протидії зґвалтуванням

Людська сексуальність завжди була сферою уваги як світських, так і релігійних діячів, громадянського суспільства в цілому, полем боротьби уявлень про дозволене і недозволене, «нормальне» и «девіантне». Початок ХХІ ст. знаменувався зростанням толерантності до різних проявів сексуальності, звільненням від традиційних стереотипів сексуальної поведінки.

Але при цьому сексуальний плюралізм одних громадян не повинен сягати нехтування правами інших на статеву недоторканість. Задоволення сексуальних потреб при деформованих поглядах на сексуальні стосунки нерідко здійснюється насильницькими, протиправними способами, що призводить до серйозних наслідків для особистості і суспільства в цілому. Особлива небезпечність насильницьких сексуальних злочинів полягає не лише в тому, що принижується людська гідність потерпілих, але й у тому, що

виникає загроза для їх життя і здоров'я, для подальшого нормального фізичного і психічного розвитку. При цьому ми не схильні обмежувати останній аспект особистісної дисгармонії лише неповнолітніми, оскільки зґвалтування здатне спричиняти довготривалі травматичні і психотравматичні наслідки й у дорослих жертв. Загалом насильницьким сексуальним злочинам притаманна внутрішня єдність, обумовлена соціально-психологічними характеристиками злочинної поведінки, в основі якого лежить агресивно-принизливе ставлення до особистості, її недоторканності.

В теперішній час в життєдіяльності нашого суспільства можна визначити декілька тенденцій, що визначають необхідність активізації протидії сексуальному насильству. З одного боку, ускладнюється криміногенна обстановка, більш частими і повсякденними стають прояви девіантної поведінки, а насильство набуває все більш жорстоких форм. З іншого, з розвитком суспільства зростає потреба кожної людини в повазі до приватного життя, особистої свободи і безпеки, що зумовлює необхідність ефективного реагування на злочини проти особистості.

Окрім того, з часом знімаються табу на обговорення сексуальних тем, а нові можливості наукового, соціального і культурного обміну з зарубіжними науковцями і соціальними працівниками дозволяють порівнювати ситуації в різних країнах й використовувати накопичений в цій сфері досвід. Як наслідок, змінюються соціальні установки відносно зґвалтування, а рівень захисту жінок і дітей все більше стає показником розвиненості культури суспільства [3, с. 41-46; 34; 47, с. 14-16 та ін.].

На нашу думку, яка поділяється багатьма авторами, проблема неефективності протидії насильницькій злочинності в сучасній Україні полягає, насамперед, у відсутності фактичної реалізації та чіткої програми системи профілактики. Така система повинна будуватися порівнево і полягати, насамперед, у профілактиці загально-соціальній та загально-кримінологічній [173, с. 12]. Загалом призначенням таких заходів є не безпосередній вплив на злочинність, а вирішення певних проблем

суспільного життя (наприклад, забезпечення належного соціального захисту та створення умов для повноцінної соціалізації особистості, необхідного рівня виховання та навчання громадян) [30, с. 19]. Але при їх вирішенні створюються умови, що ліквідують або мінімізують саму можливість вчинення тих чи інших протиправних діянь. Мусимо констатувати, що на сьогодні державні інституції, правоохоронна система, соціальні служби та громадськість зорієнтовані на реагування на насильницьку злочинність, а не на її попередження.

Друга ланка системи протидії насильницькій злочинності має бути представлена первинною індивідуальною профілактикою [99, с. 119], тобто необхідне переорієнтування зусиль вищевказаних суб'єктів із вторинної та третинної профілактики на раннє виявлення осіб, схильних до насильства та здійснення відповідної корекційної роботи з ними. Це вимагає реального переходу функцій попередження насильницької злочинності від правоохоронних органів до інших державних, громадських структур та закладів, що здійснюють соціальне обслуговування, захист прав та законних інтересів громадян [30, с. 32].

Не менш значущим ми вважаємо формування адекватних вимогам сьогодення орієнтирів стосовно освіти. Її престиж у певних колах суспільства є досить низьким, оскільки в реальному житті відсутній належний зв'язок між освітою людини, характером її праці та матеріальним добробутом. Проведене нами вивчення матеріалів кримінальних справ засвідчує, що однією з умов вчинення насильницьких сексуальних злочинів є неорганізованість дозвілля та складна сімейна ситуація, що вплинула на деструктивний розвиток особистості. Незаповненість та неструктурованість вільного часу спонукає підлітків до «життя на вулиці» та включення в стихійні вуличні групи з асоціальною спрямованістю.

Третьою складовою профілактики, на нашу думку, повинна стати просвітницька робота серед населення, особливо – щодо осіб із високим рівнем віктимності стосовно кримінального насильства, та ресоціалізація

жертв злочинів, причому таку роботу слід здійснювати диференційовано, в тому числі – з виокремленням категорії потенційних та реальних жертв сексуального насильства.

Важливою ланкою в аспекті індивідуальної профілактики та попередження насильницької злочинності повинні стати соціальні служби. Згідно наказу Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту «Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводу сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах» [133] від 25.04. 2008 р. № 1795, соціальний супровід надається (п. 1.2 р. 1) «молодим особам, які перебували у виховних, виправних колоніях, слідчих ізоляторах та повернулися з них або були засуджені до покарань без позбавлення волі, відбували альтернативні види покарань».

Соціальний супровід є формою соціальної підтримки та передбачає надання конкретній особі чи сім'ї комплексу соціальних послуг. Мета соціального супроводу – подолання життєвих труднощів, мінімізація негативних наслідків чи, навіть, повне розв'язання проблем сім'ї або особи. Соціальний супровід передбачає: здійснення соціальної допомоги, надання соціальних послуг та соціальної реабілітації відповідно до потреб особистості та характеру самих проблем; соціальне виховання, що включає створення умов та проведення заходів, спрямованих на оволодіння і засвоєння загальнолюдських і спеціальних знань, соціального досвіду з метою формування соціально-позитивних ціннісних орієнтацій; психологічну, соціальну та юридичну підтримку.

У процесі здійснення соціального супроводу Центри повинні надавати, серед інших, і *психологічні послуги*, що полягають у психологічній діагностиці, спрямованій на виявлення соціально-психологічних характеристик особистості; консультуванні з питань психологічного здоров'я та поліпшення взаємин із навколишніми; обговоренні проблем та наданні порад із розв'язання соціальних та психологічних проблем; навчанні долати труднощі та конфлікти з оточенням без застосування фізичної та вербальної

агресії; сприянні в запобіганні виникненню непорозумінь та конфліктів між членами сім'ї; організації та координації діяльності психотерапевтичних груп та груп взаємодопомоги; здійсненні психологічної корекції та психологічної реабілітації.

Оскільки на даний час в доступній нам літературі ми не знайшли інформації про позитивні або негативні результати впровадження цієї програми, нижче ми спробуємо надати власні пропозиції щодо соціально-психологічного супроводження осіб із антисуспільною насильницькою спрямованістю, що є одним із аспектів безпосередньої реалізації Програми.

На нашу думку, таке супроводження повинне ґрунтуватися, насамперед, на принципі детермінізму. Згідно з концепцією С. Л. Рубінштейна [158, с. 139-140], «зовнішнє переломлюється через внутрішнє», тобто все розмаїття поведінки людини зумовлюється впливом середовища, в якому діє суб'єкт. На її доповнення, О. М. Леонт'єв вважає, що «внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє і цим самим себе змінює» [102, с. 109]. Остання теза повною мірою відповідає положенням гуманістичного підходу (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.).

Видається, що діяльність соціальних служб в Україні у даний час ще далека від європейських зразків через недостатнє фінансування та відсутність кваліфікованих фахівців, а також певну політизованість. Соціальна складова профілактичної діяльності повинна взагалі бути поза межами політики та забезпечуватися силами громадських організацій та фондів, із залученням міжнародних донорських та благодійних організацій, що дозволить досягнути належного рівня якості надання соціальної допомоги, а не лише її декларування.

В межах третьої складової профілактики – просвітницької роботи серед населення, особливо осіб із високим рівнем віктимності стосовно кримінального насильства, а також ресоціалізації жертв злочинів, важливим є забезпечення належного рівня фахової професійно-психологічної готовності працівників, відповідальних за її здійснення. У своїй діяльності вони повинні

ґрунтуватися на принципі комплексності, що запобігає однобічності у вивченні загальних соціально-психологічних особливостей поведінки профілакованих осіб, надає можливість формування співпереживання як прийняття почуттів, котрі переживає інша людина так, ніби вони є нашими власними.

Тому важливим завданням фахівців, які працюють з даними категоріями осіб, є пробудження та підтримання інтересу до іншої людини, формування сенситивності стосовно неї. Виявлення рівня емпатійних тенденцій визначає здатність фахівця до співпереживання шляхом встановлення ординального виміру показників, тобто їх ранжирування за ступенем прояву певних ознак. Отримані науковцями дані можуть також засвідчити необхідність гуманістичної спрямованості особистості, що передбачає відсутність догматизму, деспотизму, наявність позитивної ідеї як орієнтиру розвитку.

Це тим більш важливо, оскільки зґвалтування є особливо небезпечним злочином, що спричиняє тяжкі психічні травми. Зокрема, в 80% випадків жертви тривалий час мають серйозні проблеми зі здоров'ям; вони в 13 разів частіше, ніж потерпілі від інших злочинів, звертаються до суїциду. Після введення Американською психіатричною асоціацією діагностичного і статистичного тесту (DSM) було встановлено, що жертви сексуального насильства переживають таке ж потрясіння, як і люди, що постраждали від землетрусу, автокатастрофи, одержали травми внаслідок бойових дій, тобто у них розвивається посттравматичний стресовий розлад [21; 122; 157].

За даними ВООЗ, у світі як мінімум одна з п'яти жінок стають жертвою зґвалтування впродовж життя, причому статистика зґвалтувань в різних країнах суттєво різниться. Так, на 100 тис. жінок в США припадає 36 зґвалтувань на рік, в Туреччині – 14, в Японії – 12, в Англії – 3, Норвегії – 1 [157]. В Україні щорічно реєструється близько 8 тис. зґвалтувань, що складає 11 злочинів на 100 тис. жінок [129]. Це дозволяє говорити про значну

варіативність щодо регуляції сексуальної поведінки в різних культурах та стосовно різних соціальних інститутів.

Вельми актуальними тут є слова англійського політолога Г. Ньютона: «Основна сутність насильства полягає в тому, що завдяки його впливу людину змушують поводитися не так, як би вона того хотіла. Насильство може бути спрямоване проти психічного чи морального здоров'я людини, її майна і життєвих інтересів. Подібне насильство, що має латентний характер, становить таку ж небезпеку, як і пряме фізичне» [210, с. 82].

На нашу думку, система заходів загально-соціального попередження згвалтувань повинна передбачати:

- наявність у програмах соціально-економічного розвитку регіонів (областей, районів) позицій щодо запобігання безробіття, диференційованого підходу до надання соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям та таким, які тимчасово опинилися у скрутному становищі та з об'єктивних причин не можуть вийти з кризи власними силами (втрата годувальника, вимушений переїзд тощо);
- виявлення та працевлаштування неповнолітніх і молоді, які не працюють і не навчаються;
- активізацію правового навчання і виховання серед осіб «групи ризику» (як потенційних правопорушників, так і жертв) стосовно насильницької злочинності з залученням до цієї роботи не лише працівників поліції, але й адвокатури та прокуратури, суду, інших правоохоронних органів;
- створення центрів із профілактики насильства в сім'ї та надання допомоги постраждалим від насильства.

Щодо спеціальної профілактики згвалтувань, то вона повинна бути представлена комплексом заходів, безпосередньо спрямованих на ліквідацію чи мінімізацію проявів цього різновиду делінквентної поведінки. Об'єктами профілактичного впливу тут, на нашу думку, є криміногенні чинники, що детермінують формування в осіб агресивної насильницької спрямованості,

та криміногенні ситуації, що обумовлюють вчинення зґвалтувань. Інша група заходів профілактики зорієнтована саме на недопущення зґвалтувань (запобігання вчиненню злочинів).

Спеціальне та загальне попередження зґвалтувань складає собою своєрідну систему: спеціальне базується на загальному, використовує профілактичний потенціал суспільного розвитку в цілому та доповнює й конкретизує його. При цьому найбільш важлива роль у здійсненні запобіжних заходів повинна належати, на нашу думку, кримінальній поліції у справах дітей (ювенальній поліції), адже саме профілактика правопорушень дітей є основою профілактики насильницьких злочинів.

Видається, що нарешті настав час відновити в якості основної профілактичну функцію ювенальної поліції, оскільки впродовж тривалого часу основний акцент у діяльності кримінальної поліції у справах дітей робиться на недопущенні вчинення злочинів дітьми та їх розкритті, а не на їх попередженні (рання профілактика). Відповідно, йдеться про здійснення профілактичного впливу, починаючи з етапу виникнення у підлітка антисуспільної спрямованості.

Вирішення цього складного завдання полегшується тим, що формування девіацій насильницького характеру, як правило, має груповий характер та досить подовжене в часі, починаючи з деформації процесу соціалізації в сімейному оточенні та «вуличного виховання» в контексті вирішення особистісних проблем за допомогою агресії та насильства. Важливим інструментом профілактики за таких умов стає співпраця та обмін інформацією між підрозділами Кримінальної поліції у справах дітей та дільничними офіцерами поліції, адже, своєчасне та невідкладне реагування суб'єктів профілактики на даному етапі здатне схилити особу до добровільної відмови від вчинення злочину та формування соціальних навичок медіації без застосування фізичної агресії.

Також запобіжні заходи щодо зґвалтувань реалізуються іншими підрозділами кримінальної поліції, зокрема, карним розшуком, які

використовують, переважно, превентивні можливості закону і, насамперед, – забезпечують невідворотність покарання за вже вчинені кримінально-карані діяння.

В подальшому профілактична функція проявляється в сфері кримінального судочинства: застосування каральних санкцій закону для того, щоб кожний, хто вчинив злочин, зокрема зґвалтування, був підданий справедливому покаранню, і невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності (принцип невідворотності покарання за вчинений злочин).

Наступна ланка профілактики зґвалтувань полягає у забезпеченні працівниками УВП ресоціалізації та психокорекції осіб, які відбувають покарання за вчинений злочин. Окрім індивідуальної зорієнтованості цих заходів, такий підхід позитивно впливає на рівень правосвідомості громадян та стан правопорядку в суспільстві загалом.

Втім, слід зазначити, що система кримінального судочинства та виконання покарань здатні реалізувати профілактику зґвалтувань лише частково: вони спрямовані на унеможливлення вчинення особою нових злочинів, але не ліквідацію комплексу об'єктивних чинників, що призвели до такого варіанту формування особистості з антисуспільною спрямованістю. Тому загальна та спеціальна профілактика, безпосередньо спрямована на виявлення та мінімізацію детермінант злочинів, підвищує ефективність досудового слідства та судового розгляду кримінальних справ і, за своєю суттю, є її передумовою та логічним завершенням.

Виходячи з конкретних завдань, що виникають на різних стадіях кримінального судочинства, ми виділяємо наступні напрями спеціальної профілактики зґвалтувань, серед яких: попередження злочинів, що готуються та припинення тих, що вже вчинені; виявлення при розгляді кримінальної справи причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, вжиття необхідних заходів щодо їх ліквідації; попередження рецидиву злочинів. Ця діяльність охоплює широкий комплекс взаємопов'язаних заходів та здійснюється різними підрозділами правоохоронних органів, що повинні координують

свою профілактичну роботу за кожною кримінальним провадженням, порушеним за фактом вчинення зґвалтування.

В контексті профілактики зґвалтувань важливим є використання світового досвіду. Так, не обмежуючись вивченням чинників та форм прояву агресивної поведінки, фахівці США особливу увагу приділяють психопрофілактичним та психокорекційним методам і програмам. Одним із найбільш відомих проектів у цій сфері є програма АСТ (Adults and Children Together – Against Violence; «Дорослі і діти разом – проти насильства») [42, с. 43-49], яка фінансується та реалізується державних структур і громадських організацій, благодійними фондами. Від початку реалізації проекту АСТ у 2000 р. за такими програмами пройшли підготовку декілька тисяч осіб.

Програма розрахована на батьків, які виховують дітей віком до 8 років. Основною її метою є формування у батьків знань та вмінь, завдяки яким вони можуть навчити дітей ненасильницьким методам розв’язання конфліктів, подолання фрустрації, гніву агресії та аутоагресії. Вона досягається за рахунок проведення відповідних інформаційних кампаній через засоби масової інформації (тематичні теле- і радіопрограми, видання науково-популярної і науково-методичної літератури), а також проведення тренінгових програм безпосередньо з батьками, вихователями, вчителями. Тренінги за даною програмою проводяться переважно у вигляді одно-, двох- і трьохденних науково-практичних семінарів, у ході яких учасники знайомляться з самою програмою, психологічними особливостями дітей різного віку, чинниками виникнення агресивної поведінки, а також оволодівають методиками профілактики агресії, негативних емоційних станів.

Крім згаданої програми, американські спеціалісти розробили й впровадили низку інших, спрямованих на безпосередню роботу з молоддю. Прикладом можуть бути RCCP (Resolving Conflict Creatively Program; «Програма творчого вирішення конфліктів») та «Peace Builders»

(«Миротворці») [206]. Здійснена апробація засвідчила суттєве зниження агресивності та насильницької спрямованості учасників даних програм.

Американські фахівці виокремлюють чотири умови, що визначають ефективність подібних програм: 1) їх слід розпочинати якомога раніше; 2) вони повинні передбачати навчання батьків та інших категорій дорослих, що виховують та опікують дітей стратегіям неагресивної поведінки; 3) агресія розглядається й оцінюється як прояв антисоціальної поведінки; 4) програми повинні охоплювати якомога більше складових дитячого оточення. Отже, можна зробити висновок про фактичну реалізацію ідей системного підходу до розв'язання проблем профілактики насильства та агресії.

Загалом система спеціальних засобів попередження зґвалтувань представлена наступними складовими.

1. Застосування кримінально-правових норм «подвійної превенції» для своєчасного реагування на погрози вчинення злочину, готування до вчинення злочинів, втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність тощо.

2. Послідовна боротьба з пияцтвом та наркоманією, оскільки ці негативні явища є своєрідним каталізатором агресивних злочинів, посилюють їхню жорстокість і безмотивність. Пияцтво та наркоманія також тісно пов'язані з груповою злочинністю, сприяючи об'єднанню девіантних осіб у групи з антисоціальною спрямованістю. Нарешті, стан сп'яніння спричиняє зростання рівня віктимності жертви.

3. Своєчасне реагування на правопорушення, що вчиняються на ґрунті сімейних та інших побутових конфліктів. У теперішній час значна частина злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні вчиняються у побуті. Це обумовлюється, насамперед, негативною динамікою в життєдіяльності багатьох сімей, протиріччям між збільшенням вільного часу громадян і невмінням його правильно використати. Найбільш криміногенним є побут, для якого типові систематичні конфлікти, пияцтво.

4. Підвищення ефективності діагностики психічних аномалій і акцентуацій у неповнолітніх і молоді з девіантною поведінкою й тих, хто перебуває на профілактичному обліку органів Національної поліції України; активізація роботи центрів медико-соціальної реабілітації. Це дозволить приділяти посилену увагу цій категорії осіб на всіх етапах превентивної діяльності, оскільки саме патохарактерологічні детермінанти значною мірою визначають ворожість їх світосприймання та агресивність і жорстокість при вчиненні зґвалтувань.

Слід зазначити, що існує взаємозалежність між певними соціально-психологічними детермінантами зґвалтування та соціально-демографічними та індивідуально-психологічними особливостями особи, зокрема віком, статтю та властивостями характеру. Зокрема, вплив таких чинників, як конфліктні стосунки в сім'ї, несприятливий стиль сімейного виховання, «соціальні фрустратори» та конкретні соціальні ситуації корелюють із віком та статтю особи. Формування акцентуйованих рис характеру, в свою чергу, зумовлюються впливом наступних чинників: часті конфлікти між батьками, зловживання батьків алкоголем, стиль виховання, вплив групи однолітків, телефільми, яким надається перевага, наявність «соціальних фрустраторів» та певних соціальних ситуацій [43, с. 16]. Відповідно, одним зі шляхів попередження поширення насильства може виступати розробка та впровадження в психолого-педагогічну практику спеціальних освітньо-профілактичних програм, які дозволяють змінювати соціальні установки молоді відносно агресивної поведінки [44, с. 89].

Стосовно системного удосконалення превентивної функції правоохоронних органів при профілактиці зґвалтувань, то першочерговим, на нашу думку, є забезпечення належної охорони громадського порядку. У цьому напрямі основну увагу слід зосередити на наступних аспектах:

- систематично узагальнювати й аналізувати дані про кримінологічну обстановку в громадських місцях;

- встановити і брати під контроль найбільш криміногенні об'єкти, використовуючи при цьому можливості громадськості, вивчати склад осіб, що проводять час на таких об'єктах, визначати наявність серед них раніше засуджених за насильницькі злочини, тривалий час непрацюючих та осіб, які зловживають спиртними напоями;

- визначити профілактику насильницької злочинності пріоритетним завданням діяльності патрульної служби поліції. Для цього слід систематично, з урахуванням оперативної обстановки, аналізувати розстановку сил і засобів служби, налагодити її взаємодію з громадськістю.

Щодо спеціальної віктимологічної профілактики зґвалтувань, то вона повинна ґрунтуватися на диференційованому підході, тобто враховувати особливості різних контингентів осіб, які володіють високим ризиком стати жертвою таких посягань. Це підвищить конкретність і дієвість попередження цих злочинів [97].

Віктимологічна профілактика зґвалтувань, на нашу думку, повинна здійснюватися соціальними працівниками, педагогами та психологами за наступними напрямками:

- виявлення жертв зґвалтування та осіб, які належать до «групи ризику», навчання волонтерів роботі з ними;
- виявлення соціально неблагополучних сімей, в яких виховуються діти «критичного віку», та надання батькам психолого-педагогічної допомоги;
- просвітницька робота з населенням;
- психопрофілактична та психокорекційна робота з формування антивіктимної поведінки у потенційних жертв.

Віктимність щодо зґвалтування як схильність за певних обставин ставати жертвою насильства, проявляється в віктимній поведінці, в основі якої – індивідуально-психологічні особливості особистості і соціально-психологічні чинники соціалізації. Тому при контролі ефективності впливу такої роботи на психічний стан потенційних жертв сексуального насильства доцільно особливу увагу акцентувати на корекції дезадаптованих

особистісних проявів, що відображають емоційну невірноваженість, психічну напруженість, викривлення в мотиваційно-потребовій сфері, депресивність, невротичність.

Зазначене тим більш важливо через наявність певної спадкоємності поведінки (зворотної реакції або циклу «victim-to-victimizer») у осіб, які вчинили протиправні сексуальні дії стосовно дітей. Так, дослідивши 747 злочинців-гвалтівників, американські вчені виявили, що 76% з них у дитинстві самі піддавалися сексуальному насильству [211]. Пояснюючи таку залежність, І. С. Кон пише: «Деякі сексуально травмовані діти, ставши дорослими, відрізняються від інших зниженням самоповаги, гіпертрофованим відчуттям вини і сорому, відчуттям відчуження від інших, схильністю до алкоголізму і наркоманії» [72, с. 64-66].

Окрім безпосереднього травматичного впливу, пережите в дитинстві насильство може призводити до довготривалих наслідків та впливати на все подальше життя особи у вигляді «відставлених ефектів травми» (порушення «Я-концепції», почуття провини, труднощі в міжособистісних відносинах, сексуальні дисфункції) та втрати «базової довіри до світу» [111, с. 195].

У 85% дорослих пацієнтів психіатричних клінік виявляється історія сексуального насильства в дитинстві; 90% людей, які страждають від особистісних розладів, також мають історію сексуального насильства.

Цілком ймовірно, що діти, які відчували на собі жорстокість і сексуальне насильство, підсвідомо прагнуть відтворити свій життєвий досвід у дорослому житті: скривджена дитина, виростаючи, стає сама кривдником [166, с. 113]. Основою такої взаємодії вважаються наступні механізми:

- ідентифікація з агресором і виміщування своєї образи на іншому;
- дитина, яка піддається насильству, незважаючи на страх і біль, отримує при цьому сексуальне збудження, обставини якого залишаються в її пам'яті, роблячи привабливим аналогічний сексуальний контакт [93, с. 115].

Адекватне оцінювання наслідків сексуального насильства необхідне і для прогнозування ймовірності розвитку посттравматичного стресового

розладу (ПТСР) і травматичного синдрому згвалтування (ТСЗ), для розробки необхідних у цих випадках спеціальних профілактичних і реабілітаційних програм. При цьому слід враховувати, що виникнення ПТСР і ТСЗ у кожної конкретної людини визначається взаємним впливом чинників, до яких належать невідповідність до впливу травми, попередній негативний досвід, пасивність напрацьованих впродовж життя стратегій подолання (копінг-стратегій), наявність психічних і соматичних захворювань. Розуміння ролі цих чинників, а також залежність від тяжкості травматичного впливу дозволяють надати наукове обґрунтування психопрофілактичних і психокорекційних заходів.

На нашу думку, в психологічному сенсі протидія сексуальному насильству повинна бути представлена трьома основними напрямками:

1) формування суспільної думки, зокрема, за допомогою ЗМІ, у контексті нетерпимості до будь-яких проявів насильства та ворожості у взаєминах, орієнтація громадських організацій та населення на виявлення осередків конфлікту в сім'ї та побуті;

2) консультативна робота з членами родини та найближчим оточенням потерпілих і представників «групи ризику»;

3) психологічна допомога жертвам сексуального насильства.

Стосовно належного впливу на суспільну думку, то, на наше переконання, це проблемне поле швидше психології, аніж кримінології. Якщо в кримінології метою віктимологічного розгляду характеристик жертви є перенесення частки вини чи відповідальності за злочин із злонавмисника на потерпілого, то в межах психологічного підходу слід шукати відповіді на інші запитання, а саме: як зменшити ймовірність потрапити в число жертв, як допомогти людям, котрі пережили напад, уникнути подальших негативних наслідків для себе, і як подолати травмуючі психологічні реакції, якщо це вже має місце.

Безумовно, що однією з найважливіших умов реадaptaції жертви є її відносини з *найближчим соціальним оточенням*, з сім'єю та значущими

близькими. Неадекватна, тобто така, що позбавляє жертву необхідної допомоги і заважає їй «одужанню», поведінка оточуючих може проявлятися по-різному: а) обвинувачувати потерпілу, демонструючи свій гнів і незадоволення її «зіпсованістю», чим поглиблюють у неї почуття вини; б) висловлювати недовіру і подив, чому потерпіла недостатньо активно чинила опір; в) вважати, що наслідки зґвалтування не настільки серйозні, тому про нанесену шкоду (в їх розумінні – фізичну) слід якнайшвидше забути; г) співпереживати потерпілій і обвинувачувати себе, наслідком чого стає гіперопікування та надмірний контроль; д) надавати потерпілій адекватну ситуації психологічну допомогу і підтримку.

Ще одна проблема, пов'язана з міжособистісним стосунками в сім'ї, виникає через вплив зґвалтування на можливість мати нормальні сексуальні контакти: часто чоловіки чи сексуальні партнери жертв здійснюють спроби «повернути жінку собі», недооцінюючи тяжкість наслідків зґвалтування. За даними американських психотерапевтів (Gordon, Riger, 1989), 75-85% заміжніх жертв розлучаються з цієї причини впродовж двох років після вчиненого насильства [212, с. 1232-1237].

При наданні психологічної допомоги *жертві сексуального насильства* слід враховувати, що специфіка психологічних наслідків травмуючої події полягає не лише в тому, що відбулася негативна подія екстремальної інтенсивності. Втрата людиною контролю над тим, що відбувається, порушення особистісних меж, тим більше в найбільш інтимній сфері, як це має місце у випадку сексуального насильства, – завжди сприймається дуже хворобливо. Додаткова проблема полягає в певній «вторинній» реакції – людина не просто переживає, що з нею відбулася екстремальна негативна подія, але їй обов'язково потрібно зрозуміти, чому таке могло трапитися, відповісти на запитання: «Чому це відбулося саме зі мною?», «Що я зробила не так?» і «Як тепер жити далі?» [11, с. 188-198; 21; 87].

Серед потерпілих від зґвалтування розповсюджена реакція самозвинувачення – пошуку в своїй поведінці, зовнішності чи особистості

провокуючих насильника характеристик. Окрім іншого, у випадку сексуального насильства, вона пов'язана з особливостями стресора. По-перше, джерелом травмуючого досвіду є інша людина, яка вчинила не випадкову дію, а зловмисний вчинок, отже, у потерпілого виникає запитання щодо можливих власних провокативних дій. По-друге, в побутовій свідомості цей злочин часто перекликається з немов би аналогічною добровільною сексуальною поведінкою, котра дійсно залежить від фізичних характеристик і елементів поведінки.

Окрім гострих реакцій, така екстремальна подія спричиняє і довготривалі проблеми. Згвалтування змінює погляди жертви на світ загалом і оточуючих людей, її систему переконань і цінностей, нівелює її базові потреби в контролі і безпеці власного життя. Потерпілих від сексуального насильства відрізняють знижені показники ставлення до людей і оцінка контролю за перебігом власного життя [96; 111; 130; 154].

Безумовно, що травма, викликана згвалтуванням, завжди суто індивідуальна, причому травмуючі наслідки зумовлюються як насильницьким характером статевих зносин, так і специфікою конкретного етапу життєвого шляху жертви, її здатністю справлятися з проблемами і труднощами в повсякденному житті. Необхідна допомога, таким чином, варіює від емоційної підтримки оточуючих до звертання до відповідних фахівців чи спеціалізованих соціальних інститутів.

Згвалтування здатне спричиняти травматичні зміни в різних складових особистості жертви і тому викликає різні потреби в процесі реабілітації. Згідно з моделлю подолання стресу [53; 165, с. 476-486], увага і зусилля з відновлення повинні бути спрямовані саме на ті аспекти, котрі піддалися руйнуванню в результаті екстремального негативного досвіду. Якщо основною реакцією на травмуючу подію стало зниження самооцінки, то найбільш ефективною підтримкою буде та, що підвищує втрачену самоцінність і самоповагу. Якщо в результаті травми у потерпілого виникло

почуття невизначеності і невпевненості, слід спрямувати зусилля на відновлення контролю і осмисленості подій.

У деяких потерпілих зміни в картині світу мають локальний характер і простіше піддаються відновленню, зберігається оптимістичний погляд на світ і на себе; у інших – потерпають глобальні структури, що призводить до більш довготривалих і хворобливих наслідків.

Узагальнення наукових першоджерел засвідчує, що основними довготривалими наслідками пережитого сексуального насильства є зниження довіри до людей і послаблення почуття контролю за власним життям [11; с. 188-198; 21; 87; 96; 111; 130 та ін.]. Відповідно, й психологічна допомога потерпілим повинна надаватися саме за цими напрямками, а також у відновленні самоцінності. Слід надавати їм можливість самим приймати життєво важливі рішення, відновлюючи суб'єктивний зв'язок між власним діями та їх наслідками, зменшуючи тим самим почуття непередбачуваності світу.

Згідно сучасних уявлень, психологічна допомога жертвам сексуального насильства повинна бути заснована на наступних припущеннях (Kilpatrick et al, 1982):

- 1) потерпілі поділяють міфи про зґвалтування;
- 2) потерпілі не можуть концептуалізувати свій досвід (проговорити його з іншою людиною, самим собою, записати в щоденнику);
- 3) у потерпілих немає достатньої інформації про проблеми, пов'язані з пережитим зґвалтуванням, які вони можуть відчувати;
- 4) у них немає також навичок, щоб справитися з цими проблемами.

Допомога потерпілим може надаватися за наступними напрямками (Wills, 1987).

1. *Підтримання самооцінки* – взаємодія з психологом повинна утверджувати потерпілого в думці, що людина цінується і поважається просто тому, що вона людина.

2. *Інформаційна підтримка* – інформування про можливі альтернативи, поради в прийнятті рішень і спрямуванні дій. Такі бесіди здатні редукувати стрес, оскільки допомагають прояснити природу чи локус проблеми і правильно оцінити стрес з позицій його інтенсивності та тривалості.

3. *Мотиваційна підтримка* – підсилення позитивних сподівань.

4. *Інструментальна підтримка* – матеріальна допомога, догляд за дітьми, надання транспорту.

5. *Емоційна підтримка* – встановлення та підтримання психологічного контакту при зверненні до правоохоронних органів та проведенні медичного обстеження.

Безпосередня психологічна робота з потерпілими може здійснюватися у формі індивідуальних консультацій та групи підтримки (Wills, 1987) у межах когнітивної, поведінкової, процесуально-орієнтованої чи інших видів психотерапії; важливо, щоб обраний шлях дозволяв працювати з різними клієнтами, незалежно від їх віку, статі, рівня освіти, культурологічних установок, віросповідання та ін.

Хоча ситуації сексуального насильства різноманітні й індивідуальні, групові форми роботи можуть бути корисними з двох причин. По-перше, жертви часто почуваються в ізоляції, переживаючи свій досвід як унікальний, тому в процесі взаємного спілкування вони можуть говорити про нього, надавати один одному емоційну (співпереживання) та інформаційну (наприклад, обмін досвідом протистояння стресовим реакціям) підтримку. Окрім адаптивної для жертв стратегії «порівняння з гіршим» (Wills, 1987), на наш погляд, відвідування групи може стати для потерпілої джерелом «порівняння з кращим»: оскільки розповсюдженою реакцією на зґвалтування є зниження самооцінки і самозвинувачення, порівняння себе з іншими жертвами дозволяє зрозуміти, що всі вони – «нормальні», але з ними також відбулося подібне.

Повертаючись до необхідності психологічної роботи з членами родини та найближчим оточенням потерпілих від сексуального насильства,

зазначимо, що для них участь у груповій підтримці також є важливою: під час групових сеансів вони могли б обговорити власні реакції на те, що відбулося, і напрацювати оптимальні способи дій щодо надання найбільш ефективної допомоги жертвам (так само, як і в випадку насильства над дітьми групова робота проводиться «для усвідомлення і аналізу особливостей взаємовідносин між дорослим і дитиною»).

Експериментально доведено, що за наявності підтримки сім'ї рівень психічного благополуччя (відсутність депресії і тривоги) позитивна динаміка проходження психотерапевтичного процесу більш виражена; в іншому випадку спостерігається зворотна динаміка, що призводить до рецидивів саморуйнівної поведінки [96; 111, с. 195; 130; 211; 212, с. 1232-1237].

Таким чином, система заходів загально-соціального попередження зґвалтувань повинна передбачати: наявність у програмах соціально-економічного розвитку регіонів (областей, районів) позицій щодо запобігання безробіття, диференційованого підходу до надання соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям та таким, які тимчасово опинилися у скрутному становищі; виявлення та працевлаштування неповнолітніх і молоді, які не працюють і не навчаються; активізацію правового навчання і виховання серед осіб «групи ризику» (як потенційних правопорушників, так і жертв) із залученням до цієї роботи не лише працівників поліції, але й адвокатури та прокуратури, суду, інших правоохоронних органів; створення центрів із профілактики насильства в сім'ї та надання допомоги постраждалим від насильства.

В межах просвітницької роботи серед населення, а також ресоціалізації жертв злочинів, важливим є забезпечення належного рівня фахової професійно-психологічної готовності працівників, відповідальних за її здійснення. Це тим більш важливо, оскільки зґвалтування є особливо небезпечним злочином, що спричиняє потрясіння такої ж сили, як і землетрус, авткатастрофа, бойові дії.

Одним із першочергових завдань щодо удосконалення превентивної функції правоохоронних органів при профілактиці зґвалтувань є забезпечення охорони громадського порядку, де основну увагу слід зосередити на: систематичному узагальненні й аналізі даних про кримінологічну обстановку в громадських місцях; встановленні і контролі найбільш криміногенних об'єктів, вивченні осіб, які проводять час на таких об'єктах, визначенні серед них раніше засуджених за насильницькі злочини, тривалий час непрацюючих та осіб, які зловживають спиртними напоями; аналізі розстановку сил і засобів, налагодженні взаємодії з громадськістю.

Віктимологічна профілактика зґвалтувань повинна здійснюватися, насамперед, соціальними працівниками, педагогами та психологами за наступними напрямками: виявлення жертв зґвалтування та осіб, які належать до «групи ризику», навчання волонтерів роботі з ними; виявлення соціально неблагополучних сімей, в яких виховуються діти «критичного віку», та надання батькам психолого-педагогічної допомоги; психопрофілактична та психокорекційна робота з формування антивіктимної поведінки у потенційних жертв.

Висновки до розділу 3

1. Використання поняття «психологічний контакт» стосовно допиту у ситуаціях професійного спілкування в межах розкриття і розслідування злочинів є некоректним. Психологічний контакт завжди має двосторонній характер; його встановлення і підтримання залежить від обох сторін, але ініціатива керуючого впливу належить лише одній; він становить собою динамічний процес, учасники якого, сприймаючи один одного, обмінюючись інформацією і здійснюючи психологічний вплив, постійно коректують свою поведінку; процес узгодження відносин контактуючих відбувається поступово та поетапно. Більш доречним для позначення особливостей професійної взаємодії є поняття «комунікативний контакт», який повністю охоплює собою психологічну сутність перцептивної, когнітивної та

інтерактивної функції професійного спілкування в ситуаціях прямого чи опосередкованого протистояння сторін.

2. У безконфліктній ситуації спілкування в процесі допиту потерпілі прагнуть до максимальної точної реконструкції минулих подій. Але слід враховувати, що інтенсивні негативні емоційні стани призводять до гіперболізації емоціогенних переживань та їх генералізації, тому при наступній реконструкції ймовірно виникнення явища дифузного узагальнення. Таке узагальнення при вчиненні зґвалтувань групою може бути подолане за рахунок диференціації учасників за ступенем активності: спочатку з'ясовуються особливості зовнішності і поведінки найбільш активного учасника групи, далі – самого пасивного, далі – всіх інших.

3. Психологічний стан підозрюваного може бути визначений як гіперзахисна позиція, внаслідок чого він здійснює активні спроби зорієнтуватися в сукупності та важливості наявних викривальних доказів. Незважаючи на конфліктний характер спілкування, слідчий повинен прагнути до збереження комунікативного контакту, аби не завести ситуацію в «глухий кут» та забезпечити умови для здійснення психологічного впливу – активної цілеспрямованої діяльності, метою якої є зміна психіки чи поведінки об'єкта. Основним критерієм правомірності психологічного впливу є свобода допитуваної особи в виборі лінії своєї поведінки, тобто він повинен стосуватися не змісту показань, а психічного стану та мотиваційної сфери винного.

4. Система протидії зґвалтуванням повинна будуватися порівнево і полягати, насамперед, у профілактиці загально-соціальній та загально-кримінологічній, що передбачає вирішення базових проблем суспільного життя (забезпечення належного соціального захисту громадян, створення умов для повноцінної соціалізації особистості). Таким чином створюються умови, що ліквідують або мінімізують саму можливість вчинення протиправних діянь. Друга ланка системи повинна бути представлена

первинною індивідуальною профілактикою, тобто необхідне переорієнтування з вторинної профілактики на раннє виявлення осіб, схильних до насильства та здійснення відповідної корекційної роботи з ними. Третьою складовою профілактики повинна стати просвітницька робота серед населення, особливо – щодо осіб із високим рівнем віктимності стосовно кримінального насильства, та ресоціалізація жертв злочинів. Ще одна ланка профілактики зґвалтувань полягає у забезпеченні працівниками УВП ресоціалізації та психокорекції осіб, які відбувають покарання за вчинений злочин. Окрім індивідуальної зорієнтованості цих заходів, такий підхід позитивно впливає на рівень правосвідомості громадян та стан правопорядку в суспільстві загалом.

5. Найбільш важлива роль у здійсненні запобіжних заходів повинна належати кримінальній поліції у справах дітей (ювенальній поліції), адже саме профілактика правопорушень дітей є основою профілактики насильницьких злочинів. Настав час відновити в якості основної профілактичну функцію ювенальної поліції, оскільки впродовж тривалого часу основний акцент у її діяльності робиться на недопущенні вчинення злочинів дітьми та їх розкритті, а не на їх попередженні.

6. Виходячи з конкретних завдань, що виникають на різних стадіях кримінального судочинства, слід виділяти наступні напрями спеціальної профілактики зґвалтувань: попередження злочинів, що готуються та припинення тих, що вже вчинені; виявлення при розгляді кримінальної справи причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, вжиття необхідних заходів щодо їх ліквідації; попередження рецидиву злочинів. Ця діяльність здійснюється різними підрозділами правоохоронних органів, що повинні координують свою профілактичну роботу за кожною кримінальним провадженням, порушеним за фактом вчинення зґвалтування.

7. Загалом система спеціальних засобів попередження зґвалтувань представлена наступними складовими: 1) застосування кримінально-правових норм «подвійної превенції» для своєчасного реагування на погрози

вчинення злочину, готування до вчинення злочинів, втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність тощо; 2) боротьба з пияцтвом та наркоманією, оскільки ці негативні явища є своєрідним каталізатором агресивних злочинів, посилюють їхню жорстокість і безмотивність; 3) своєчасне реагування на правопорушення, що вчиняються на ґрунті сімейних та інших побутових конфліктів; 4) підвищення ефективності діагностики психічних аномалій і акцентуацій у неповнолітніх і молоді з девіантною поведінкою й тих, хто перебуває на профілактичному обліку органів Національної поліції України; активізація роботи центрів медико-соціальної реабілітації.

8. В психологічному сенсі протидія сексуальному насильству повинна бути представлена трьома основними напрямками: 1) формування суспільної думки, зокрема, за допомогою ЗМІ, у контексті нетерпимості до будь-яких проявів насильства та ворожості у взаєминах, орієнтація громадських організацій та населення на виявлення осередків конфлікту в сім'ї та побуті; 2) консультативна робота з членами родини та найближчим оточенням потерпілих і представників «групи ризику»; 3) психологічна допомога жертвам сексуального насильства.

ВИСНОВКИ

В дисертаційній роботі надана характеристика зґвалтування з позицій юридичної психології, визначена психологічна природа системи детермінант та механізмів такого протиправного діяння, запропонована система профілактичних та психологічних заходів протидії сексуальному насильству.

На підставі проведеної роботи можна зробити такі висновки.

1. Насильство, в тому числі й сексуальне, має таку ж давню історію, як і процес філогенезу загалом, оскільки воно було широко розповсюдженим, припустимим і легалізованим впродовж всього розвитку людства. Але як наукова проблема насильство почало досліджуватися порівняно недавно. Частково це пояснюється тим, що внаслідок чинності соціальних норм, табу, стигм та інтимного характеру відносин між чоловіком і жінкою факти такого насильства не оприлюднюються, і статистика щодо них занижена чи взагалі відсутня.

В історичному розвитку кримінально-правових норм про відповідальність за зґвалтування і насильницькі дії сексуального характеру в Україні слід виділяти декілька етапів: 1) початок ХХ ст. – 1917 р. – становлення і розвиток відбувалося шляхом утворення юридичних норм про відповідальність за означені діяння і розширення кола об'єктів кримінально-правової охорони; 2) 1917-1991 рр. – створення теоретичної і правової бази щодо регламентування відповідальності за злочини проти статевої недоторканості і статевої свободи особи, на якій ґрунтується сучасна наука кримінального права; 3) від 1992 р. і дотепер – законодавство в незалежній Україні, в якому право особи на статеву недоторканість і статеву свободу захищене безвідносно до її статевої приналежності і сексуальної орієнтації.

2. Можна виділити наступні найбільш типові групи зґвалтувань за їх об'єктивними ознаками: раптові напади на жінок, неповнолітніх, осіб похилого віку; зґвалтування як експрес пограбування чи розбійного нападу,

коли злочинний умисел виникає в процесі вчинення злочину; зґвалтування, пов'язані зі спільним проведенням часу; зґвалтування, вчинені в результаті короточасних контактів між чоловіком і жінкою, коли потерпіла сторона розглядає таке знайомство як прелюдію до тривалих відносин; зґвалтування жінок, малолітніх і неповнолітніх дітей, які перебувають із злочинцем у родинних і сімейних стосунках, а також сусідок чи колег по роботі.

3. Застосування фізичного насильства є засобом подолання опору потерпілої особи. З цією ж метою може бути застосований і суто психічний вплив на жертву, оскільки в означених ситуаціях важливий не сам ступінь докладання фізичних зусиль, а переживання загрози зґвалтування як реальної. Це дозволяє нам не погоджуватися з представленою в теорії кримінального права позицією, що насильство завжди пов'язане з подоланням опору потерпілої, тобто воно має місце лише у випадках, коли активний опір не залишає у винного сумнівів відносно її небажання вступати в статевий контакт. При цьому не враховується, що потерпіла може втратити таку здатність через страх, позамежовий негативний вплив на її емоційно-вольову сферу, розуміння безперспективності опору через нерівні фізичні можливості, сукупно – внаслідок психічного впливу.

4. Зґвалтування, навіть у випадках спонтанного його вчинення, завжди детермінується особливостями формування особистості та завершується прийняттям нею конкретного рішення про вибір певного варіанту поведінки залежно від внутрішніх (психічних чи патопсихологічних) процесів та зовнішніх обставин (сприятливих чи несприятливих). Можна виділити наступні кримінально-психологічні типи гвалтівників за характером взаємодії зовнішніх і внутрішніх умов: особи з слабкою антисуспільною спрямованістю – найчастіше вчиняють злочин у групі за наявності провокуючих чинників; особи з відносно стійкою антисуспільною спрямованістю – вчиняють злочин у нейтральній чи сприятливій ситуації; особи з вираженою антисуспільною спрямованістю – ситуація не відіграє

суттєвої ролі в механізмі злочинної поведінки, вона може бути сприятливою, нейтральною або, навіть, перешкоджаючою.

5. У площині віктимності можна виділити наступні типові ситуації вчинення зґвалтувань: 1) ситуації, в яких поведінка потерпілих мала провокуючий характер, що проявилось в установленні контакту з незнайомими чи малознайомими людьми, відвідуванні їх житла чи усамітненні з ними в безлюдних місцях, спільному вживанні спиртних напоїв, демонстрації прихильного ставлення до можливого сексуального зближення; 2) ситуації, в яких поведінка потерпілих об'єктивно створює можливість вчинення зґвалтування; 3) ситуації, в яких поведінка потерпілих була позитивною чи нейтральною.

6. Допит потерпілої від зґвалтуванні особи в переважній більшості випадків становить собою безконфліктну комунікативну ситуацію, оскільки вона зацікавлена у співпраці з правоохоронними органами. Але небезпека, що їх загрожувала, спричинила виникнення стану психічної напруженості, відповідно, негативно впливає на повноту і достовірність свідчень. Актуалізація в свідомості потерпілої обставин вчиненого злочину, значною мірою загострює її й без того сильні переживання, робить її психіку ще більш вразливою. Це необхідно враховувати при виборі форм спілкування, при формулюванні запитань, особливо інтимного характеру.

Допит підозрюваного апріорі належить до конфліктних ситуацій, тому вибір тактики спілкування потребує обов'язкового з'ясування низки обставин та застосування відповідних методів психологічного впливу. Особливо важливою є деталізація інформації щодо способу вчинення злочину – сукупності взаємопов'язаних і узгоджених дій, використаних при цьому засобів його здійснення і втаємничення, в якій закономірно відображаються особистісні якості злочинця та умови об'єктивної обстановки.

7. При наданні психологічної допомоги жертві сексуального насильства слід враховувати, що специфіка психологічних наслідків травмуючої події

полягає не лише в тому, що відбулася негативна подія екстремальної інтенсивності. Втрата людиною контролю над тим, що відбувається, порушення особистісних меж, тим більше в найбільш інтимній сфері, як це має місце у випадку сексуального насильства, – завжди сприймається дуже хворобливо. Додаткова проблема полягає в певній «вторинній» реакції – людина не просто переживає, що з нею відбулася екстремальна негативна подія, але їй обов'язково потрібно зрозуміти, чому таке могло трапитися.

Психологічна допомога жертвам сексуального насильства повинна надаватися за наступними напрямками: 1) підтримання самооцінки – взаємодія з психологом повинна утверджувати потерпілого в думці, що його, як і раніше, цінуються і поважають; 2) інформаційна підтримка – інформування про можливі альтернативи, поради в прийнятті рішень і спрямуванні дій; 3) мотиваційна підтримка – підсилення позитивних спонукань; 4) інструментальна підтримка – надання можливої допомоги; 5) емоційна підтримка – встановлення та підтримання психологічного контакту при зверненні до правоохоронних органів та проведенні медичного обстеження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александровский Ю. А. Пограничные психические расстройства. М. : Медицина, 2000. 300 с.
2. А
 лексеева Л. И. Субъектность личности в уголовно релевантных ситуациях: матер. съезда психологов Российской Федерации. С.-Пб., 2003. Т. 1. С. 78-82
3. Антонов-Романовский Г. В., Лютов А. А. Виктимность и нравственность // Вопросы борьбы с преступностью. М., 1980. Вып. 33. С. 41-46
4. Антонюк Н. Проблемні питання кримінально-правової кваліфікації злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості. // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. Вип. 46. 2008. С. 159-168
5. Антонян Ю. М. Психология убийства. М.: Юристъ, 1977. 303 с.
6. Антонян Ю. М., Голумб Ц. А. Предупреждение преступного поведения лиц с психическими аномалиями: учеб. пособ. М.: изд-во ВНИИ МВД СССР, 1984. 80 с.
7. Антонян Ю. М. Преступность и психические аномалии. М.: Наука, 1987. 208 с.
8. Антонян Ю. М., Голубев В. П., Кудряков Ю. Н. Изнасилования: причины и предупреждение: пособие. М.: изд-во ВНИИ МВД СССР, 1990. 192 с.
9. Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступника и расследования преступлений. М.: Юристъ, 1996. 335 с.
10. Антонян Ю. М., Кудрявцев В. Н., Эминов В. Е. Личность преступника. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. 366 с.
11. Антонян Ю. М., Ткаченко А. А., Шостакович Б. В. Криминальная сексология / под. ред. Ю.М. Антоняна. М.: Юристъ, 1999. 98 с.

12. Антонян Ю.М. Насильственная преступность в России. М.: РАН ИНИОН, 2001. 102 с.
13. Артикул воинский Петра I. URL: revolution.allbest.ru/history
14. Асмолов А. Г. Диспозиционная структура регуляции: от гипотезы к концепции. // Вопросы психологии. 1980. № 3. С. 178-180
15. Бабаева В. К. Налоговая полиция. 2000. URL: http://www.i-u.ru/biblio/archive/babaev_nalogovaja
16. Бажанов М. И. Уголовное право Украины: общая часть. Днепропетровск: Пороги, 1992. 167 с.
17. Бандура А. Теория социального научения. СПб.: Евразия, 2000. 267 с.
18. Б
 арановский Н. А. Потребности и мотивы агрессивного преступного поведения. // Проблемы правосудия и уголовного права. М.: Юридическая литература, 1978. С. 168-176
19. Бартол К. Психология криминального поведения. СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. 352 с.
20. Башкатов И. П. Психология асоциально-криминальных групп подростков и молодежи. М. : Прометей, 2002. 415 с.
21. Бебнева Т.Н. Сексуальное насилие и вопросы контрацепции // Гинекология. Журнал для практических врачей. 2002. №1. URL: <http://www.obgyn.ru/dayafter/gender.aspx>
22. Брич Л. Деякі зауваження щодо роз'яснень Верховним судом України положень КК про кримінальну відповідальність за злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості особи // Вісник Львів. ун-ту: Серія юридична. 2008. Вип. 47. С. 164-173
23. Бродченко О. И., Логунова О. А. Использование психологических знаний о личности преступника при раскрытии серийных сексуальных преступлений: пособие. М.: МВД РФ, 2006. 123 с.
24. Варданын А. В. Криминологическая характеристика и социально-правовые меры предупреждения изнасилований: дис... к. ю. н. спец.:

- 12.00.08 – Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. М., 1996. 133 с.
- 25.Васильев В. Л. Юридическая психология. 5-е изд. СПб.: ПИТЕР, 2002. 656 с.
- 26.Вовк В.М. Римське право як феномен правової дійсності: авт. дис... д.ю.н. спец. 12.00.12 – Філософія права. К., 2011. 32 с.
- 27.Воробьева Е. А. Профессионально-психологические особенности контактности следователей в условиях допроса: автореф. дисс. ... к. психол. н. спец. 19.00.06 – Юридическая психология. М., 2003. URL: <http://www.childpsy.ru/dissertations/id/18201.php>
- 28.Газали А. Х. Исследование сокровенных тайн сердца. URL: islamvera.ru/biblioteka/knigi/440-2
- 29.Гаухман Л. Д. Борьба с насильственными посягательствами. М.: Юрид. литер., 1969. 120 с.
- 30.Голіна В. В. Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи: навч. посіб. Х.: НЮАУ, 1997. 52 с.
- 31.Горноста́й П. П. Личность и роль. Ролевой подход в социальной психологии личности. К.: Интерпресс ЛТД, 2007. 312 с.
- 32.Губанова Е. В. Умисел як необхідна ознака суб'єктивної сторони зґвалтування // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского: Серия «Юридические науки». – Том 19 (58), № 2. 2006. С. 141-145
- 33.Гульдан В. В. Основные типы мотивации противоправных действий у психопатических личностей. // Вестник Московского университета. Серия 14 – Психология. 1984. № 1. С. 31-42
- 34.Гульман Б. Л. Сексуальні злочини (Системний аналіз психологічних, соціальних, соціально-психологічних і біологічних чинників, психодіагностика та психопрофілактика): автореф. дис... д. психол. н.: спец. 19.00.04 – Медична психологія. К., 1994. 36 с.

- 35.Даньшин И. Н. Уголовно-правовая охрана общественного порядка. М.: Юрид. литер., 1973. 200 с.
- 36.Декларация об искоренении насилия в отношении женщин: принята резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН от 20 дек. 1993 г. № 48/104
37. Д
есев Л. Психология малых групп. М.: Прогресс, 1979. 207 с.
- 38.Джужа О., Василевич В., Кирилюк А. Щодо механізму злочинної поведінки // Право України. 2005. № 6. С. 66-71
- 39.Джужа О. М. Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством К. : Атіка, 2009. 240 с.
- 40.Довгань Н. Фізичне і психічне насильство: співвідношення понять // Вісник Львів. ун-ту. Серія: юридична. 2010. Вип. 51. С. 339-344
- 41.Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии. М.: Юрид. литер., 1976. 112 с.
- 42.Дроздов О. Ю. Агресіологія як міждисциплінарна галузь наукових досліджень // Соціальна психологія. 2006. № 1. С. 43-49
- 43.Дроздов О. Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді: автореф. дис... к. психол. н.: спец.: 19.00.05 – Соціальна психологія. К., 2003. 20 с.
- 44.Дроздов О. Ю., Скок М. А. Проблеми агресивної поведінки особистості. Чернігів: вид-во ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка, 2000. 156 с.
- 45.Дубовик О. Л. Принятие решения в механизме преступного поведения и индивидуальная профилактика преступлений: учеб. пособ. / под ред. А. В. Воробьева. М.: изд-во Академии МВД СССР, 1977. 76 с.
- 46.Дулов А. В. Основы психологического анализа на предварительном следствии. М.: Юрид литер., 1973. 168 с.
- 47.Дьяченко А. П. Уголовно-правовая охрана граждан в сфере сексуальных отношений. М.: изд-во Акад. МВД России, 1995. 68 с.
- 48.Дьяченко А. П. О криминальном сексе // Современные проблемы уголовного права и криминологии: Всерос. науч.-практ. конф.,

- посвященная памяти проф. Б. С. Волкова, 22 февраля 2007 г.. М.: изд-во РУДН, 2007. С. 14-16
49. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии. М.: Юристъ, 1996. 630 с.
 50. Еникеев М. И. Юридическая психология: учеб. М.: НОРМА, 2000. 517 с.
 51. Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология: учеб. С.-Пб.: Питер, 2003. 752 с.
 52. Ефремова Г. Х. Изучение ценностно-нормативной сферы преступников // Сборн. науч. трудов. М.: Всесоюзный инст-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступлений, 1979. С. 34-43
 53. Євсюков О. П., Куфлієвський А. С., Лебедєв Д. В., Миронець С. М. Екстремальна психологія: підруч. / за заг. ред. О. В. Тімченка. К.: ТОВ «Август Трейд», 2007. 502 с.
 54. Жордания И. Психолого-правовая структура способа совершения преступления. // Вопросы борьбы с преступностью. М., 1976. Вып. 24. С. 57-76
 55. Журавлева Ю. В. Виктимологическая профилактика изнасилований: дисс. ... к. ю. н. : спец. 12.00.08 – Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. М., 2007. 235 с.
 56. Заварыкин И. Н. История возникновения и развития российского и зарубежного уголовного законодательства об ответственности за изнасилование, а также его роль в защите прав женщин на половую неприкосновенность и половую свободу // Вестник Томского гос. университета. 2013. № 376. С. 126-131
 57. Захарьева И. А. Психологические факторы виктимности несовершеннолетних жертв изнасилования : дис. ... к. психол. н. : спец. 19.00.06 – Юридическая психология. СПб., 2000. 235 с.

58. Зверева І. Д. Соціальна робота в Україні: навч. посіб. К. : Центр навч. літ-ри, 2004. 256 с.
59. Зелинский А.Ф. Криминологические и уголовно-правовые аспекты неосознаваемой преступной деятельности // Советское государство и право. 1984. № 9. С. 52-58
60. Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. Харьков : Вища шк., 1986. 168 с.
61. Зелинский А. Ф. Криминальная психология: науч.-практ. изд. К.: Юринком Интер, 1999. 237 с.
62. Иващенко А. Е., Марченко А. И. Методология правового исследования насилия // Социально-правовые проблемы борьбы с насилием. 1996. С. 2-6
63. Ігнатов О. Кримінальне насильство: окремі питання // Право України. 2005. № 3. С. 68-75
64. Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. Горький : Горьк. высш. шк., 1974. 167 с.
65. История государства и права зарубежных стран: учеб. / под ред. Крашенинниковой Н. А. и Жидкова О. А. Часть 1. М.: НОРМА – ИНФРА, 1998. 480 с.
66. История государства и права зарубежных стран / под ред. К. И. Батыра. 5-е изд., перераб. и доп. М.: Проспект, 2012. 496 с.
67. Казміренко В. П., Казміренко Л. І. Криміногенна поведінка в неформальних молодіжних об'єднаннях як об'єкт соціально-психологічного аналізу. // Проблеми соціальної психології. К. : вид-во КГУ, 1992. Вип. 2. С. 77-83
68. Казміренко Л. І., Мартенко О. Л. Кримінальний кодекс України: психологічний аналіз кримінально-правових понять: монографія. К.: КНТ, 2008. 184 с.
69. Кайзер Г. Криминология. Введение в основы: пер. с нем. / отв. ред.: Скворцов К. Ф.; пер.: Балакина В. Д. М.: Юрид. лит., 1979. 319 с.

70. Каролина. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. Государство древних франков, англо-саксонское государство, Англия, Германия, Испания, Италия, Франция, Албания, Болгария, Венгрия, Польша, Румыния, Чехия, Югославия / под ред. В. М. Корецкого. М. : Госюриздат, 1961. 950 с.
71. Коментар до Кримінального кодексу України. URL: yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/kodeks/024/
72. Кон И. С. Совращение детей и сексуальное насилие // Педагогика. 1998. № 5. С. 64-66
73. Коновалова В. Е. Психология в расследовании преступлений. Харьков : Вища школа, 1978. 144 с.
74. Коровин А. А. Криминологическая характеристика лиц совершивших грабежи и разбои и их перевоспитание в местах лишения свободы: авт. дис.... к. ю. н.: спец. 12.00.08 – Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. М., 1974. 22 с.
75. Корчовий М. М. Погроза як спосіб застосування психічного насильства при зґвалтуванні. URL: http://police.naiau.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2002_3/korshovi.htm
76. Корчовий М. Вивчення і використання кримінологічної та віктимологічної інформації при запобіганні статевим злочинам та їх розкритті // Вісник Академії управління МВС. 2008. №3. С. 48-56
77. Косарев А. И. История государства и права зарубежных стран. 3-е изд. М.: Юриспруденция, 2012. 376 с.
78. Косенко С. С. Кримінологічна характеристика статевих злочинів, які вчиняються щодо неповнолітніх (за матеріалами анкетування учнів шкіл і ПТУ м. Києва) // Підприємництво, господарство і право. 2002. № 10. С. 103–106
79. Косенко С. С. Захист неповнолітніх потерпілих від статевих злочинів // Право України. 2003. № 2. С. 35-38

80. Косенко С. С. Віктимологічні аспекти загальної профілактики статевих злочинів, які вчиняються по відношенню до неповнолітніх потерпілих // Держава і право: збірн. наук. праць. Юридичні і політичні науки. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2003. Вип. 10. С. 534-540
81. Косенко С. С. Поняття кримінологічної характеристики статевих злочинів щодо неповнолітніх // Підприємництво, господарство і право. 2003. № 5. С. 104-105
82. Косенко С. С. Віктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх: авт. дис. ... к. ю. н.: спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. К., 2004. 19 с.
83. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і розвиток особистості. К.: Радянська школа, 1989. 608 с.
84. Котельникова Е. А. Насильственные посягательства на половую свободу и половую неприкосновенность: уголовно-правовая характеристика и проблемы квалификации: дисс. ... к. ю. н.: спец. 12.00.08 – Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. Нижний Новгород, 2007. 191 с.
85. Кощинець В. В. Використання спеціальних психологічних знань судом при розгляді кримінальних справ про злочини проти життя, здоров'я та гідності особи: монографія. Івано-Франківськ: Фоліант, 2005. 340 с.
86. Кощинець В. В. Організаційні засади використання спеціальних психологічних знань у кримінальному провадженні // Наше право. 2014. № 8. С. 105-113
87. Кравцова О. А. Сексуальное насилие как психологическая травма: дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 – Общая психология. История психологии. М., 2000. 193 с.
88. Криминалистика: учеб. для вузов / И. Ф. Герасимов, Л. Я. Драпкин, Е. П. Ищенко и др.; под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Высшая школа., 2000. 672 с.

- 89.Криміналістика: тактика, організація і методика розслідування
преступлень: учебник / под ред.: Резвана А. П., Субботиной М. В.,
Харченко Ю. В. Волгоград: ВА МВД России, 2000. 538 с.
- 90.Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар // за заг.
ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003.
1196 с.
91. Кримінальний кодекс УРСР 1926 р. і його значення. URL:
ukrbukva.net/page,2,34862
92. Кримінальний кодекс УРСР від 28 грудня 1960 р. // ВВР
Української РСР. 1961. № 2. С. 14
- 93.Кримінологічна віктимологія : навч. посібник / Моїсєєв Є. М.,
Джужа О. М., Василевич В. В. та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. К. :
Атіка, 2006. 352 с.
- 94.Криминология: учеб. / под ред. А. И. Долговой. М.: ИНФРА-НОРМА,
1997. 784 с.
- 95.Курс кримінології: особлива частина: підруч.: у 2 кн. / М. В. Корнієнко,
Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін.; за заг. ред О. М. Джужи. К., 2001.
480 с.
- 96.Крукс Р., Баур К. Сексуальность. М.: Прайм-Еврознак, 2005. 518 с.
- 97.Крэйхи Б. Социальная психология агрессии. URL:
<http://www.piter.com/attachment.php?barcode=978594723198&at=exc&n=0>
- 98.Кудрявцев В. Н. Механизм преступного поведения. М.: Наука, 1981.
248 с.
- 99.Кудрявцев В. Н. Криминология: учеб. М. : Юрид. лит., 1997. 512 с.
100. Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави і
права України. К.: Україна, 2000. 429 с.
101. Курс лекцій по криминологии / под. ред. И. Н. Даньшина (Общая
часть) и В. В. Голины (Особенная часть). Х. : Одиссей, 2006. 280 с.

102. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М. Политиздат, 1975. 304 с.
103. Личность преступника как объект психологического исследования // Сборн. науч. трудов. М.: Всес. инст-т по изуч. причин и разр. мер предупр. прест-й, 1979. 178 с.
104. Лукаш А. С. Питання віктимологічного попередження зґвалтувань // Питання боротьби зі злочинністю. Х.: Кроссроуд, 2006. Вип. 12. С. 232-243
105. Лукаш А. С. Питання кримінологічної характеристики особистості гвалтівника // Право України. 2006. №2. С. 138-142
106. Лукаш А. С. Питання латентності зґвалтування // Право і безпека. 2006. №3. С. 67-72
107. Лукаш А. С. Зґвалтування : кримінологічна характеристика, детермінація та попередження : монографія ; за ред. В. В. Голіни. Х. : Право, 2008. 256 с.
108. Лукашевич В. Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий: учеб. пособ. Киев: НИиРИО КВШ МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1989. 88 с.
109. Лунеев В. В. Мотивация преступного поведения. М.: Наука 1991. 383 с.
110. Лялина Е. В. Групповые изнасилования несовершеннолетними: дисс.... к. ю. н.: спец. 12.00.09 – Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность. Саратов, 2006. 246 с.
111. Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы. М. : ЭКСМО, 2006. 295 с.
112. Малов А. А. Поддержание государственного обвинения по делам об изнасилованиях (криминалистический аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 – Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность. СПб., 2006. 219 с.

113. Малыхина Н. И. Актуальные вопросы развития криминалистического учения о личности преступника // Организационно-правовые проблемы борьбы с преступностью в регионах России: сборн. науч. трудов. М.: ВНИИ МВД России, 2005. С. 208-209
114. Мальков В. П. Субъективные основания уголовной ответственности // Государство и право. 1995. № 1. С. 91-99
115. Маркова Н. В. Гендерні аспекти соціальної роботи. URL: lektsii.org/2-52140.html
116. Марчак В. Я. Обмежена осудність: психолого-правовий зміст: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. 400 с.
117. Марчак В. Я. Деякі психологічні особливості участі потерпілого в судовому розгляді // Вісник Львівського університету: серія «Юридична». 2013. Вип. 57. С. 352-360
118. Медведєв В. С. Психологія злочинної діяльності: навч. посіб. К. : Атіка, 2012. 204 с.
119. Милорадова Н. Е. Особливості застосування методів психологічного впливу у професійній діяльності слідчого; авт. дис... канд. психол. наук: спец. 19.00.06 – Юридична психологія. Х., 2004. 21 с.
120. Могачев М. И. Предупреждение серийных изнасилований : дис. ... к. ю. н. : спец. 12.00.08 – Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. М., 2002. 200 с.
121. Москвин Е. О. Тактико-психологические приемы следователя (Основы формирования и воздействия) : дис. ... к. ю. н.: спец. 12.00.09 – Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность. Воронеж, 2003. 239 с.
122. Мохова М., Крючкова О. Насилие над женщиной: общественное мнение и практика следствия. URL: hro.org/editions/hrdef/399/0304.htm

123. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. К.: Знання, КОО, 1999. 662 с.
124. Мягков М. О. Насильство як спосіб перешкоджання здійснення виборчого права // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. Науково-теоретичний журнал. Вип. 4. Луганськ: Редакційно-видавничий відділ ЛАВС МВС ім. 10-річчя незалежності України, 2005. С. 87-94
125. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій. К. : Знання, КОО, 2000. 771 с.
126. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Спеціальний випуск (за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України від 25 травня 1994 р.) / Ю. В. Александров, П. П. Андрушко, Г. В. Андрусів та ін.; відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв, С. С. Яценко. К.: Юрінком, 1994. 798 с.
127. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Александров Ю. В., Андрушко П. П., Антипов В. І. та ін.; відп. ред. С. С. Яценко. 4-те вид., доп. і перероб. К.: А.С.К., 2005. 848 с.
128. Науково-практичний коментар до Кримінального-кодексу України. 4-те вид., переробл. та доповн. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. К. : Юридична думка, 2007. 1184 с.
129. Національна поліція України. URL: <https://www.npu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=67108>
130. Невярович Н. Е. Процессуальная психотерапия женщин-жертв сексуального насилия : дис. ... к. психол. н.: спец. 19.00.04 – Медицинская психология. СПб, 2004. 186 с.
131. Ойзензихт В. А. Философские и психологические аспекты вины // Вопросы уголовного права, прокурорского надзора, криминалистики и криминологии. Сб. 3-4. Душанбе: изд-во Душанбинского ун-та, 1977. С. 303-314

132. Опасные связи: порнография и сексуальная преступность. URL: americaru.com/news/1871931.10.06
133. Офіційний сайт Верховної Ради України URL: <http://zakon.rada.gov.ua>. – 2012. – 13 жовт.
134. Павлов А. А. Libertas у Тита Ливия // Сайт центра Антиковедения исторического факультета ПГПУ. URL: <http://www.antiquity-perm.ru>
135. Петелин Б. Я. Психологический анализ преступного поведения // Сов. государство и право. 1973. № 5. С. 74-78
136. Петелин Б. Я. Установление умысла по делам о хулиганстве / Б.Я. Петелин // Советская юстиция. 1990. № 2. С. 19-20
137. Петрова И. А. Некоторые вопросы квалификации изнасилования с участием лиц женского пола // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия: Право. 2007. № 2. С. 76-82
138. Петровский А. В., Шпалинский В. В. Социальная психология коллектива. М.: Просвещение, 1978. 176 с.
139. Пионтковский А. А. Преступления против личности. М.: Юр. изд-во НКЮ СССР, 1938. 231 с.
140. Плутицька К. Питання детермінації примушування до вступу в статевий зв'язок // Вісник Львівського університету. Серія: юридична. 2012. Вип. 56. С. 409-416
141. Побегайло Э. Психологические детерминанты криминальной агрессии // Уголовное право. 2002. № 1. С. 101-107
142. Познышев С. В. Криминальная психология: Преступные типы. О психологическом исследовании личности преступника в частности; сост. и предисл. В. С. Овчинский, А. Ф. Федорова. М. : ИНФРА-М, 2007. 302 с.
143. Поддубная Е. В. Изнасилование и насильственные действия сексуального характера: уголовно-правовая характеристика и квалификация : дисс. ... к. ю. н. : спец. 12.00.08 – Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. М., 2008. 219 с.

144. Полковников Р. М. Уголовная ответственность за изнасилование : диссертация ... к. ю. н. : спец. 12.00.08 – Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. М., 2010. 193 с.
145. Полный курс уголовного права: в 5 т. / под ред. А. И. Коробеева. СПб.: Юридический центр Пресс, 2008. Т. II. – Преступления против личности. 682 с.
146. Пономарева Л. В. Тактические операции в типичных ситуациях расследования изнасилований: дис. ... к. ю. н. спец. 12.00.09 – Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность. Саратов, 1997. 237 с.
147. Поскоков Э. Э. Некоторые меры реабилитации жертв сексуального насилия // Общество, право, государство: ретроспективы и перспективы: матер. 51-й ежегодной научно-методической конференции преподавателей и студентов «Университетская наука – региону», 28 апреля 2006 г. Ставрополь, Сервисшкола, 2006. С. 284-285
148. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи / Постанова Пленуму Верховного Суду України від 13.05.2008 р. № 5
149. Прикладная юридическая психология: учеб. пособ. / под ред. А. М. Столяренко. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 639 с.
150. Психологія слідчої діяльності: навч. посіб. / В. Г. Андросюк, О. М. Корнєв, О. І. Кудерміна та ін.; за заг. ред. Л. І. Казміренко. К.: Правова єдність, 2009. 200 с.
151. Ранні сексуальні зв'язки у підлітків, причини і наслідки. URL: www.dobrenok.com/ua/.../2567/knopa.0pk.ru/viewtopic.php?id=1389
152. Ратинов А. Р. Методологические вопросы психологического изучения личности преступника // Психологическое изучение личности преступника. М.: Юрид. лит., 1976. С. 5-23
153. Рівень безробіття в Україні. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

154. Рибалка В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога. К.: Шкільний світ, 2010. 128 с.
155. Рыбальская В. Я. Особенности мотивации разбойных нападений несовершеннолетних // Проблемы советского государства и права. Вып. 11-12. Иркутск, 1975. С. 54-63
156. Ривман Д. В., Устинов В. С. Виктимология: монография. Н. Новгород: Нижегородский юрид. институт МВД РФ, 1998. 211 с.
157. Роден М., Абарбанэл Г. Как это бывает. Сексуальные преступления и изнасилование. 4-е изд. М. ЭТИПАК, 2011. 66 с.
158. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М.: Гос. уч.-пед. изд-во, 1946. 704 с.
159. Руководство по расследованию преступлений: науч.-практ. пособие / В. Ю. Шепитько, В. Е. Коновалова, В. А. Журавель и др.; под ред. В. Ю. Шепитько. Х.: Одиссей, 2009. 960 с.
160. Сальников Ю. С., Сорокотягин И. Н., Глазырин Ф. В. Психология следственных действий // Проблемы психологии следственной деятельности: сборн. науч. статей. Красноярск: изд-во Краснояр. ун-та, 1986. С. 130-134
161. Самовичев Е. Г. Убийство: психологические аспекты преступления и наказания: учеб. пособ. М.: изд-во ВНИИ МВД СССР, 1988. 50 с.
162. Сафиуллин Н. Преступник – жертва: социологический анализ // Российская юстиция. 1996. № 6. С. 40-41
163. Свядощ А. М. Женская сексопатология. Кишинев: Штиинца, 1991. 183 с.
164. Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование. М.: ООО Издательство «Юрлитинформ», 2002. 384 с.
165. Склень О. І. Базисні стратегії копінг-поведінки працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України, динаміка та особливості їх зміни в різноманітних стресових ситуаціях // Наукові

- записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. К.: Міленіум, 2006. Вип. 27. С. 476-486
166. Старович З. Судебная сексология. М. : Юрид. лит-ра, 1991. 213 с.
 167. Стетюха М. П. Убийства, сопряженные с изнасилованием и (или) насильственными действиями сексуального характера: уголовно-правовые и криминологические аспекты : дисс. ... к. ю. н. : спец. 12.00.08 – Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. Ростов-на-Дону, 2008. 199 с.
 168. Тарарухин С. А. Преступное поведение. Социальные и психологические черты. М.: Юридическая литература, 1974. 224 с.
 169. Тартаковский А. Д. Виктимологическая классификация потерпевших от преступлений, совершаемых в сфере семейно-брачных отношений // Потерпевший от преступления: уголовно-правовые, уголовно-процессуальные, криминологические и психологические аспекты: труды по правоведению // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. Тарту: Изд-во ТГУ, 1987. Вып. 756. С. 56-57
 170. Теория и история феминизма : учеб. пособ. / под ред. И. Жеребкиной. Х. : ХЦГИ, 1996. 313 с.
 171. Ткаченко В. И. Преступления против личности. М.: РИО ВЮЗИ, 1981. 77 с.
 172. Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы). Одеса: Юридична література, 2000. 336 с
 173. Тужеляк Н. М. Агресивність як детермінанта насильницької злочинної поведінки : авт. дис. ... к.ю.н.: спец. 19.00.06 – Юридична психологія. К., 2012. 20 с.
 174. Уголовное право. Особенная часть / под ред. И. В. Шишко. М.: Проспект, 2012. 752 с.
 175. Уголовное право России. Части Общая и Особенная / М. П. Журавлев и др.; под ред. А. И. Рарога. 6-е изд., перераб. и доп. М.: ТК Велби, Проспект, 2008. 704 с.

176. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 г. № 63-ФЗ (ред. от 07.02.2017 г.). URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/6b12cdea9308b35504628c3292186f5140f65a68/
177. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / за ред. М.-Л. А. Чепи. К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. 302 с.
178. Український фонд «Благополуччя дітей». URL: <http://ccf.org.ua>
179. Филонов Л. Б. Психологические аспекты установления контактов между людьми (методика контактного взаимодействия). М.: Академия МВД СССР, 1982. 89 с.
180. Филонов Л. Б. Психологические способы изучения личности обвиняемого. М.: Академия МВД СССР, 1983. – 80 с.
181. Флоровский М. Ю., Синюгин А. А. Тактика допроса: особенности установления психологического контакта. URL: <http://www.znat.ru/data/news/127-taktika-doprosa-sobennosti-uhtml>
182. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. М.: Педагогика, 1986. Т. 1. 408 с.; Т. 2. 392 с.
183. Христенко В. Е. Психология поведения жертвы. Ростов н/Д: Феникс, 2004. 416 с.
184. Центров Е. Е. Специфика взаимоотношений преступника и потерпевшей // Вопросы личности преступника. М., 1971. С. 78-84
185. Чуфаровский Ю. В. Психология оперативно-розыскной деятельности. 2001. URL: <http://ci-razvedka.ru/html>
186. Шарапов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве. М.: Юрлитинформ, 2009. 190 с.
187. Шепитько В. Криминалістика: курс лекцій. Х.: Одиссей, 2003. URL: do.gendocs.ru/docs/index-198282
188. Шиханцов Г. Г. Юридическая психология: учебник для вузов. М.: Зерцало, 2000. 352 с.

189. Шмерецький Є. Є. Кримінально-психологічна типологія суб'єкта зґвалтування. Юридична психологія. 2015. № 1. С. 207–214.
190. Шмерецький Є. Є. Психологічні особливості допиту потерпілої від зґвалтування. Науковий вісник публічного та приватного права. 2016. №6. С. 197–201.
191. Шмерецький Є. Є. Соціально-превентивні та психологічні заходи протидії зґвалтуванням. Підприємництво, господарство і право. 2017. №3. С. 112–116.
192. Шмерецький Є. Є. Історичні передумови формування відповідальності за сексуальне насильство. Юридична психологія. 2017. № 2. С. 196–204.
193. Шорохова Е. В. Социальная детерминация поведения // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. М.: Наука, 1976. С. 5-28
194. Щербаков В. А. Некоторые аспекты системного подхода к изучению механизма индивидуального преступного поведения // Российский следователь. 2003. № 3. С. 25-28.
195. Экман П. Психология лжи. URL: loveread.ec/read_book.php?id=35198&p=1
196. Юридическая психология: учебник / Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Харьков: изд-во НУВС, 2001. 640 с.
197. Юридическая психология: хрестоматия / сост.: Романов В. В., Романова Е. В. М.: Юрист, 2000. 448 с.
198. Юридична психологія: підруч. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.; за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999. 352 с.
199. Юридична психологія: підруч. / Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. К.: КНТ, 2007. 352 с.

200. Яковлев Я. М. Половые преступления. Душанбе : Ирфон, 1969. 453 с.
201. Ямпольский А.Е. Психология допроса подозреваемого. Волгоград : изд-во Волгогр. ВШМ СССР, 1978. 84 с.
202. Ярмиш Н. Жорстоке поводження як одна з форм доведення до самогубства // Право України. 1992. № 7. С. 44-49
203. Ярославцева Н. Д. Посттравматические стрессовые нарушения у детей – жертв сексуального насилия и оказание первой помощи // Мир психологии. 1998. № 2. С. 71-89
204. Яценко С. С. Уголовно-правовая охрана общественного порядка (сравнительно-правовое исследование): автореф. дис. ... д.ю.н.: спец. 12.00.08 – Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. К., 1989. 46 с.
205. Ireland P. No Safe Place: Violence Against Women. PBS. Retrieved 2. December, 2013. URL: <http://www.pbs.org/kued/nosafeplace/script/script.html> Script
206. Is Youth Violence Just Another Fact of Life? URL: www.apa.org/ppo/issues
207. Hirschberg W. Social therapy of adolescence with social behavior disorders – results and catamnesis: article in German // Prax. Kinderpsychol. Kinderpsychiatr. 1999 Apr; vol. 48(4). P. 247-259
208. Kerr-Correa F., Tarelho L. G., Camiza L.a D., Villinassi R. Abuso sexual e dependencia de alcool e drogas: Uma revisao. J. bras, priquiati. 2000. 49. № 4. P. 85-95.
209. Krug E. G., Mercy J. A., Dahlberg L. L., Zwi A. B. The world report on violence and health // The Lancet 360 (9339): (October 2002). – P. 1083-1088. doi:10.1016/S0140-6736(02)11133-0
210. Newton G. What is violence // The Wation. 1988. № 4. P. 82
211. Victim-to-victimizer. URL: <http://familytimes.com.ua/content/view/80/4>

212. Watts Ch., Zimmerman C. (April 2002). Violence against women: global scope and magnitude. *The Lancet* 359 (9313): p. 1232-1237. doi:10.1016/S0140-6736(02)08221-1
213. Murphy B. S., Stevens S. J., McGrath R. A., Wexler H. K., Reardon D. Women and violence: a different look. // *Drugs and Soc.* 1998. 13. № 1-2. P. 131-144

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

УЗАГАЛЬНЕНІ РЕЗУЛЬТАТИ
вивчення 146 кримінальних проваджень за ст. 152 КК України,
завершених у 2008-2014 рр.

Запитання	Кількість відповідей	%
1. Місце вчинення злочину.		
обласний центр	41	28,1
інше місто	37	25,3
село, селище	35	24,0
поза населеним пунктом	33	22,6
2. Дата вчинення злочину		
А) День тижня:		
понеділок	5	3,4
вівторок	12	8,2
середа	18	12,3
четвер	14	9,6
п'ятниця	45	30,8
субота	25	17,1
неділя	27	18,6
Б) Місяць:		
січень	-	-
лютий	-	-
березень	15	10,3
квітень	18	12,3
травень	20	13,7
червень	19	13,0
липень	13	8,9
серпень	16	11,0
вересень	21	14,4
жовтень	9	6,1
листопад	8	5,5
грудень	7	4,8
3. Час вчинення злочину:		
1. ранок (з 6 до 12 год.)	-	-
2. день (з 12 по 18 год.)	7	4,8
3. вечір (з 18 до 24 год.)	73	50,0
4. ніч (з 0 до 6 год.)	66	45,2
4. Безпосереднє місце вчинення злочину:		
1. місце проживання потерпілого	24	16,4
2. місце проживання злочинця чи його знайомих	26	17,8
3. місце роботи потерпілого, злочинця	7	4,8
4. вулиця, сквер, парк	13	8,9
5. територія поруч із закладами громадського харчування (кафе, бари, ресторани тощо) та місцями масового відпочинку	20	13,7
6. під'їзд, сходи, ліфт, допоміжні приміщення будинку та	15	10,3

прибудинкова територія		
7. ліс, лісосмуга, поле	22	15,1
8. нежиле приміщення	11	7,5
9. інше місце	8	5,5
5. Спосіб вчинення злочину		
а) за видом насильства:		
1. психічне	146	100,0
2. фізичне	130	89,0
б) за способом подолання опору потерпілого:		
1. напад зі спини;	9	6,2
2. повалення на землю;	9	6,2
3. удари по обличчю, тілу;	112	76,7
4. нанесення тілесних ушкоджень:		
4.1 легкі;	6	4,1
4.2 середньої тяжкості;	49	33,6
4.3 тяжкі;	69	47,3
4.4 тяжкі, що спричинили смерть	6	4,1
6. Злочин вчинено:		
1. однією особою	70	47,9
2. двома	44	30,1
3. трьома	20	13,7
4. більше трьох осіб	12	8,2
4. з них – разом із невстановленими особами	18	12,3
7. Форма вини – умисел:		
1.1 прямий (особа усвідомлювала ситуацію, передбачала її наслідки та бажала їх настання)	132	90,4
1.2 непрямий	14	9,6
8. Засоби приховання злочину:		
1. приховування обличчя (темні окуляри, маски тощо)	5	3,4%
2. рукавички	3	2,1%
3. підпал	2	1,4%
9. Обставини, що впливають на призначення покарання		
А) Обставини, які пом'якшують покарання:		
1) з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;	44	30,1
2) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;	17	11,6
3) вчинення злочину неповнолітнім;	38	26,0
Б) Обставини, які обтяжують покарання:		
1) вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів;	64	43,8
2) вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою;	70	47,9
3) вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані;	35	24,0
4) вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності;	-	-
5) вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного;	-	-
6) вчинення злочину з особливою жорстокістю;	35	24,0
7) вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів	40	27,4
10. Характеристика особи злочинця		

А) Стать:		
1. чоловіча	212	97,2
2. жіноча	6	2,8
Б) Вік на момент вчинення злочину:		
1. до 18 років	38	17,4
2. 18-25 років	79	36,2
3. 25-30 років	24	11,0
4. 30- 40 років	71	32,8
5. понад 40 років	6	2,8
В) Громадянство:		
1. громадянин України	218	100,0
2. іноземний громадянин	-	-
3. особа без громадянства	-	-
Г) Освіта:		
1. неповна середня	75	34,4
2. середня	87	39,9
3. середня спеціальна	48	22,0
4. незакінчена вища	8	3,7
6. вища	-	-
Д) Місце проживання:		
1. обласний центр	75	34,4
2. місто	71	32,6
3. село, селище	64	29,3
4. без певного місця проживання	8	3,7
Е) Вид діяльності:		
учень	10	4,6
студент	12	5,5
робота у державній структурі	55	25,2
співробітник комерційної структури	60	27,5
службовець	27	12,4
робітник	79	36,2
охоронець	9	4,1
безробітний	63	28,9
пенсіонер	3	1,4
інше	15	6,9
Є) Сімейний стан:		
не одружений	122	56,0
одружений	61	27,0
шлюб розірвано	16	7,3
перебуває в цивільному шлюбі	15	6,9
вдівець	4	1,8
Ж) Наявність психічних аномалій:		
1. ні	132	60,5
2. так (яких саме)	86	39,5
З) Наявність судимості:		
1. не судимий	154	70,6
2. судимий 1 раз (яка стаття)	41	64,1
3. судимий двічі і більше разів	23	35,9
І) Якщо раніше судимий, то:		
1. судимість була вже погашена	23	35,9
2. умовно-дострокове звільнення від відбування покарання	20	31,3
3. звільнено від покарання з випробуванням	21	32,8

Й) Чи проводилася щодо обвинуваченого (підсудного) судово-психологічна експертиза: 1. так 2. ні	31 187	14,2 85,8
11. Визнання себе винним 1. визнає 2. не визнає 3. визнає частково	129 61 28	59,2% 28,0% 12,8%
12. Відносини з потерпілим: А) Чи були знайомі злочинець(ці) з потерпілим до моменту вчинення злочину: 1. так 2. ні Б) Якщо злочинець(ці) та потерпілий були знайомі до моменту вчинення злочину, то за яких обставинах відбулось їх знайомство: 1. знаходились у родинних відносинах; 2. були знайомі впродовж досить тривалого часу за місцем проживання; 3. були знайомі за місцем роботи; 4. познайомились в день вчинення злочину чи за декілька днів до того; 5. розпивали разом спиртні напої в день вчинення злочину; 6. інше	159 59 29 38 22 29 19 22	73,4 26,6 18,2 23,9 13,8 18,2 11,9 13,8
13. Характеристика потерпілого А) Стать 1. чоловіча 2. жіноча Б) Вік 1. до 18 років 2. від 18 до 25 років 3. від 25 до 45 років 4. понад 45 років В) Вид діяльності 1. працювали 2. навчалися 3. тимчасово не працювали і не навчалися г) Стан здоров'я 1. здоровий 2. з психічними вадами 3. з фізичними вадами	2 144 52 33 40 21 65 31 31 98 27 21	1,0 99,0 35,6 22,6 27,4 14,4 44,6 21,2 21,2 67,2 18,4 14,4
14. Судом покарання винесено: 1. за ст. 152 ст. 152 ч. 1 ст. 152 ч. 2 ст. 152 ч. 3 ст. 152 ч. 4 2. у сукупності зі злочинами: 2.1 умисне вбивство 2.2 грабіж, розбій 2.3 інше	62 74 47 35 28 20 44	28,4 33,9 21,6 16,1 12,8 9,1 20,2

ДОДАТОК Б

УЗАГАЛЬНЕНІ РЕЗУЛЬТАТИ
опитування працівників Національної поліції України
(150 осіб)

Запитання	Кількість відповідей	%
1. Стаж роботи в МВС:		
а) до 3 років	76	50,7
б) 3-5 років	37	24,7
в) 5-10 років	23	15,3
г) понад 10 років	14	9,3
2. Територія обслуговування:		
а) обласний центр	22	14,7
б) велике місто	64	42,7
в) середнє місто	36	24,0
г) мале місто, селище, село	28	18,6
3. Згвалтування в загальній структурі злочинності на території Вашого обслуговування складає:		
а) 1-3%	102	68,0
б) до 5%	30	20,0
в) понад 5%	18	12,0
4. Латентність згвалтування:		
а) низька (до 10%)	6	4,0
б) середня (10-30%)	69	46,0
в) висока (понад 30%)	75	50,0
5. Вчинення згвалтування зумовлюється:		
<i>особливостями криміногенної ситуації</i>		
а) завжди	18	12,0
б) як правило	92	61,3
в) інколи	35	23,3
г) дуже рідко	5	3,4
<i>індивідуально-психологічними особливостями злочинця</i>		
а) завжди	18	12,0
б) як правило	96	64,0
в) інколи	31	20,6
г) дуже рідко	5	3,4
<i>взаємодією об'єктивних та суб'єктивних чинників</i>		
а) завжди	18	12,0
б) як правило	96	64,0
в) інколи	31	20,6
г) дуже рідко	5	3,4
6. Який приблизний вік злочинця-гвалтівника:		
а) 14-18 років	12	8,0
б) 18-25 років	48	32,0
в) 25-30 років	60	40,0
г) 30-40 років	23	15,3
д) понад 40 років	7	4,7
7. Згвалтування вчинюється переважно:		

а) одноосібно	60	40,0
б) в групі	90	60,0
в) в організованій групі	12	8,0
в) в стані алкогольного (наркотичного) сп'яніння	68	45,3
г) завдяки провокуючій поведінці потерпілого	78	52,0
д) буває по-різному	58	38,7
8. Серед гвалтівників частка осіб із психічними аномаліями:		
а) значна	48	32,0
б) одиничні випадки	38	25,3
б) не більша, ніж при вчиненні інших злочинів	52	34,7
в) цей факт на вчинення згвалтування не впливає	5	3,3
г) важко відповісти	7	4,7
9. Порушення публічного порядку в стані алкогольного сп'яніння для гвалтівників:		
а) є характерним	95	63,3
б) зустрічається досить часто	41	27,3
в) зустрічається інколи	14	9,4
г) зустрічається дуже рідко	-	-
10. Необхідний рівень пізнання психологічних фактів при розслідуванні згвалтування може бути забезпечений:		
а) самими слідчими та суддями	48	32,0
б) за рахунок залучення фахівців-психологів як консультантів	18	12,0
в) при проведенні судово-психологічної експертизи	42	28,0
г) залежить від складності ситуації	42	28,0
11. Чи доводилося Вам запрошувати консультанта-психолога чи призначати судово-психологічну експертизу для встановлення ознак суб'єктивної сторони складу згвалтування:		
а) так	12	8,0
б) ні	138	92,0
12. Встановлення мотиву згвалтування:		
а) необхідне як обов'язкова складова встановлення істини у справі	34	22,7
б) необхідне в складних (проблемних) ситуаціях	101	67,3
в) є вимогою закону, яка лише ускладнює процес розслідування та передачі матеріалів до суду	15	10,0
13. Які чинники, на Вашу думку, негативно позначаються на ефективності розслідування згвалтувань:		
1) відсутність чи недостатність необхідних знань про характер та обсяг доказової інформації, процесуальні засоби її закріплення	98	65,3
2) відсутність необхідного професійного досвіду	84	56,0
3) вплив сторони захисту	55	36,7
4) відсутність чи недостатність психологічних знань	36	24,0
5) перешкоджання розслідуванню з боку родичів, близьких підозрюваного (обвинувачуваного)	45	30,0
6) перешкоджання розслідуванню з боку співучасників	38	25,3
7) інше	38	25,3
14. Від чого найбільшою мірою залежить ефективність профілактики згвалтувань:		
а) від діяльності поліції	54	36,0
б) від активної громадянської позиції населення	64	42,7
в) від правильного висвітлення проблеми ЗМІ	86	57,3
г) від організації правового виховання громадян	112	74,7

д) інше	38	25,3
---------	----	------

ДОДАТОК В

**Узагальнені результати
опитування 32 засуджених за ст. 152 КК України**

Запитання	Кількість відповідей	%
1. Чи були знайомі засуджений і потерпілий до моменту вчинення злочину:		
так	24	75,0
ні	8	25,0
2. Якщо засуджений і потерпілий були знайомі до моменту вчинення злочину, то за яких обставин відбулось їх знайомство:		
проживали по сусідству	5	20,9
були товаришами	1	4,2
познайомились в день вчинення злочину чи за декілька днів до того	4	16,7
розпивали разом спиртні напої в день вчинення злочину	3	12,5
були знайомі за місцем роботи	1	4,2
мали спільну компанію знайомих	2	8,3
знаходились у родинних відносинах	7	29,2
інше	1	4,2
3. Характеристика потерпілого		
А) Стать		
чоловіча	32	100,0
жіноча	-	-
Б) Вік		
дитина до 10 років	-	-
дитина у віці 10-14 років	6	18,7
неповнолітня дитина (14-18 років)	10	31,3
молода людина 18-30 років	9	28,1
доросла людина (30-50 років)	5	15,6
особа похилого віку (понад 50 років)	2	6,3
4. Безпосереднє місце вчинення злочину:		
місце проживання потерпілого	5	15,6
місце проживання злочинця чи його знайомих	6	18,7
місце роботи потерпілого, злочинця	-	-
вулиця, сквер, парк	3	9,4
територія поруч із закладами громадського харчування (кафе, бари, ресторани тощо) та місцями масового відпочинку	5	15,6
під'їзд, сходи, ліфт, допоміжні приміщення будинку та прибудинкова територія	4	12,5
ліс, лісосмуга, поле	4	12,5
нежиле приміщення	3	9,4
інше місце	2	6,3
5. Особливості поведінки потерпілого в докримінальній ситуації		
провокуюча (потерпіла проявляла активність)		
віктимна (потерпіла не заперечувала проти пропонування стосунків)	9	28,1
нейтральна (потерпіла ніяк не висловлювала свого ставлення)		

протидіюча (потерпіла чинила опір)	8	25,0
	7	21,9
	8	25,0
6. В кримінальній ситуації застосоване насильство:		
психічне	24	75,0
фізичне	8	25,0
7. Визнання своєї вини у судовому засіданні:		
визнав повністю	19	59,4
визнав частково	4	12,5
не визнав	9	28,1
8. Визнання своєї вини в процесі відбування покарання:		
визнає повністю	8	25,0
визнає частково	15	46,9
не визнає	9	28,1
9. Цікавився життям та здоров'ям потерпілої після вчинення зґвалтування:		
так	8	25,0
ні	24	75,0
10. Якщо цікавився, то з якою метою:		
для надання допомоги	8	100,0
для зміни свідчень на власну користь	2	25,0
для самовиправдання	2	25,0

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Національної
академії внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор

С.Д. Гусарев

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження здобувача
кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ
Шмерецького Єгора Євгеновича «Юридіко-психологічна
характеристика зґвалтування» у освітній процес Національної академії
внутрішніх справ**

Комісія у складі: професора кафедри юридичної психології, доктора психологічних наук, професора Медведєва В.С., начальника відділу організації та координації освітнього процесу, кандидата юридичних наук, доцента Корж-Ікаєвої Т.Г., професора кафедри юридичної психології, кандидата психологічних наук, професора Казміренко Л.І. склала даний акт про те, що результати дисертаційного дослідження Шмерецького Є.Є. за темою «Юридіко-психологічна характеристика зґвалтування» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (спеціальність – 19.00.06, юридична психологія) використовуються в навчальному процесі Національної академії внутрішніх справ під час проведення занять із навчальних дисциплін: «Юридічна психологія», «Актуальні проблеми кримінальної психології».

Матеріали, надані Шмерецьким Є.Є. для впровадження у навчальний процес:

1. Шмерецький Є.Є. Кримінально-психологічна типологія суб'єкта зґвалтування / Юридічна психологія. – 2015. – № 1, С. 207-214.
2. Шмерецький Є.Є. Психологічні особливості допиту потерпілих від зґвалтувань / Юридічна психологія. – 2016. – № 2, С. 118-126.
3. Шмерецкий Е.Е. , Психологические особенности допроса подозреваемого в изнасиловании / Научно-методический журнал «Право и Политика» . – 2016. – № 3, С. 77-82.
4. Шмерецький Є.Є., Психологічні особливості допиту потерпілої від зґвалтування / Науковий вісник публічного та приватного права . – 2016. – №6., С. 197-201.
5. Шмерецький Є.Є., Соціально-превентивні та психологічні заходи протидії зґвалтуванням / Підприємництво, господарство і право. – 2017. – №3., С. 112-116

Члени комісії дійшли спільного висновку, що представлені Шмерецьким Єгором Євгеновичем матеріали дослідження ґрунтуються на значному обсязі опрацьованого автором теоретичного і емпіричного матеріалу з проблем психолого-правової характеристики зґвалтування. Зокрема, матеріали дослідження дають чіткі орієнтири задля розкриття, розслідування та превенції зґвалтування.

Зазначені матеріали підтвердили належний теоретичний рівень і практичну обґрунтованість проведеного дослідження та відповідають меті й загальним напрямкам вдосконалення професійної підготовки працівників Національної поліції України і можуть бути використані у навчальному процесі при викладанні дисциплін «Юридична психологія» та «Актуальні проблеми кримінальної психології».

Члени комісії:

**Професор кафедри
юридичної психології,
доктор психологічних наук, професор**

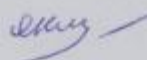
В.С. Медведєв

**Начальник відділу організації та
координації освітнього процесу НАВС
кандидат юридичних наук, доцент**

Т.Г. Корж-Ікаєва

**Професор кафедри
юридичної психології,
кандидат психологічних наук, професор**

Л.І. Казміренко

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник начальника ГУНП

в Київській області

підполковник поліції

кандидат юридичних наук

А.А. Нсбитов

2017

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ Шмерецького Єгора Євгеновича «Юридико-психологічна характеристика зґвалтування» у практичну діяльність Головного управління Національної поліції в Київській області

Комісія у складі:

начальника УКР ГУНП в Київській області підполковника поліції Литовченко О.М., заступник начальника – начальник відділу УКР ГУНП в Київській області підполковник поліції Осипчук Р.В., старший оперуповноважений УКР ГУНП в Київській області підполковник поліції Попова Н.О.

склала даний акт про те, що результати дисертаційного дослідження Шмерецького Є.Є. за темою «Юридико-психологічна характеристика зґвалтування» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (спеціальність – 19.00.06, юридична психологія) використовуються у практичній діяльності Головного управління Національної поліції в Київській області в ході розкриття та розслідування зґвалтувань.

Матеріали, надані Шмерецьким Є.Є. для впровадження у практичну діяльність:

1. Шмерецький Є.Є., Кримінально-психологічна типологія суб'єкта зґвалтування / Юридична психологія. – 2015. – № 1, С. 207-214.
2. Шмерецький Є.Є., Психологічні особливості допиту потерпілих від зґвалтувань / Юридична психологія. – 2016. – № 2, С. 118-126.
3. Шмерецкий Е.Е., Психологические особенности допроса подозреваемого в изнасиловании / Научно-методический журнал «Право и Политика». – 2016. – № 3, С. 77-82.
4. Шмерецький Є.Є., Психологічні особливості допиту потерпілої від зґвалтування / Науковий вісник публічного та приватного права. – 2016. – №6., С. 197-201.

5.Шмерецький Є.Є., Соціально-превентивні та психологічні заходи протидії зґвалтуванню / Підприємництво, господарство і право. – 2017. – №3., С. 112-116.

Члени комісії дійшли спільного висновку, що представлені Шмерецьким Єгором Євгеновичем матеріали дослідження ґрунтуються на значному обсязі опрацьованого автором теоретичного і емпіричного матеріалу з проблем психолого-правової характеристики зґвалтування. Зокрема, матеріали дослідження дають чіткі орієнтири задля розкриття, розслідування та превенції зґвалтування.

Члени комісії:

**Начальник УКР ГУ
підполковник**

О.В. Литовченко

**Заступник начальника –
начальник відділу
підполковник поліції**

Р.В. Осипчук

**Старший оперуповноважений УКР ГУ
підполковник поліції**

Н.О. Попова

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Заступник прокурора
міста Кривого РогуДніпропетровської області
радник юстиції

Гричаний С.В.

«___» ____ 2012 року
М.П.

АКТ

впровадження у практичну діяльність результатів дисертаційного дослідження
ад'юнкта кафедри юридичної психології Національної академії
внутрішніх справ Шмерецького Єгора Євгенійовича
на тему: «Особливості застосування слідчим методів та прийомів
психологічного впливу при розслідуванні зґвалтувань»

місто Кривий Ріг

25.09.2012

Комісія у складі: голови, заступника прокурора міста Кривого Рогу Дніпропетровської області радника юстиції Гричаного С.В., старшого прокурора прокуратури міста Кривого Рогу юриста 1 класу Філонова С.В. та прокурора прокуратури міста Кривого Рогу Давидова С.В. склали цей акт з приводу того, що результати дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ Шмерецького Є.Є. за темою «Застосування слідчим методів та прийомів психологічного впливу при розслідуванні зґвалтувань» застосовуються у практичній діяльності прокуратури міста Кривого Рогу, під час здійснення нагляду за додержанням законів органами внутрішніх справ України при провадженні досудового слідства.

Голова комісії:

Заступник прокурора
міста Кривого Рогу
радник юстиції

С.Гричаний

Члени комісії:

Старший прокурор
прокуратури м. Кривого Рогу

С.Філонов

Прокурор прокуратури
м. Кривого Рогу

С.Давидов

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Заступник начальника КМУ ГУМВС
України в Дніпропетровській області
полковник міліції

Хроленко І.Г.
Бригиди В.В.

« 25 »

09

2012 року

М.П.

АКТ

впровадження у практичну діяльність результатів дисертаційного дослідження
ад'юнкта кафедри юридичної психології Національної академії
внутрішніх справ Шмерецького Єгора Євгенійовича
на тему: «Особливості застосування слідчим методів та прийомів
психологічного впливу при розслідуванні зґвалтувань»

місто Кривий Ріг

25.09.2012

Комісія у складі: голови, заступника начальника Криворізького міського управління ГУМВС України в Дніпропетровській області полковника міліції Хроленко І.Г., начальника СК ВКЗ Криворізького міського управління ГУМВС України в Дніпропетровській області капітана міліції Носкова В.В. та інспектора ВКЗ Криворізького міського управління ГУМВС України в Дніпропетровській області старшого лейтенанта міліції Барщевського С.В. склали цей акт з приводу того, що результати дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ Шмерецького Є.Є. за темою «Застосування слідчим методів та прийомів психологічного впливу при розслідуванні зґвалтувань» застосовуються у практичній діяльності відділу кадрового забезпечення Криворізького міського управління ГУМВС України в Дніпропетровській області під час проведення занять в системі професійно-психологічної підготовки та здійснення заходів психологічного супроводження працівників слідчих підрозділів міста Кривого Рогу.

Голова комісії:

Заступник начальника КМУ ГУМВС
України в Дніпропетровській області
полковник міліції

І.Г. Хроленко
В.В. Бригиди

Члени комісії:

Начальник СК ВКЗ
КМУ ГУМВС України
в Дніпропетровській області
капітан міліції

В.В. Носков

Інспектор ВКЗ КМУ
ГУМВС України
в Дніпропетровській області
старший лейтенант міліції

С.В. Барщевський

